

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ**

ISSN 2307-2504

**POLİS AKADEMİYASININ
ELMİ XƏBƏRLƏRİ**

*№ 1 (21), 2019
Elmi hüquq jurnalı*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

DÖVLƏTİN MÜSTƏQİLLİYİ XALQIN RİFAHI QANUNUN ALİLİYİ

- ✓ Peşəkarlıq
- ✓ Mətinlik
- ✓ Cəsarət
- ✓ Əzmkarlıq

Respublikanın ilk peşəkar milis kadrlarını hazırlayan tədris mərkəzi kimi yaradılmış milis məktəbi zəngin, qaynar və faydalı bir ömür yaşayaraq akademiya səviyyəsində yüksəlmiş, öz yetirmələri və böyük elmi-təcrübi nailiyyətləri ilə şöhrət qazanmışdır. İnanıram ki, Polis Akademiyası müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün bundan sonra da yüksək peşə hazırlığına malik sağlam və möhkəm əqidəli, milli dövlətçiliyimizə sadıq polis zabitləri yetişdirəcəkdir.

**Heydər Əliyev,
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri**

Polis işçiləri xalqla birbaşa təmasda olan insanlardır. Ona görə bu, mənim əsas tələbimdir: həm qətiyyət olmalıdır, çox böyük peşəkarlıq olmalıdır, həm də polis işçiləri özlərini çox mədəni şəkildə aparmalıdırlar. Belə olan halda, siz Azərbaycan xalqının daha da böyük rəğbətini qazanacaqsınız. Bu işlərdə Polis Akademiyasının böyük rolu var. Mən bu gün çox şadam ki, burada gördüyüm işlər yüksək səviyyədədir. Burada oxumaq üçün, yaxşı təhsil almaq üçün bütün imkanlar var.

**İlham Əliyev,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

M Ü N D Ə R İ C A T

YUBILYARLAR

Aliş Qasimov ÇOXLARI ÜÇÜN İDEAL İNSAN	5
---	---

CİNAYƏT HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGIYA

Nazim Əliyev MÜASİR DÖVRDƏ REGIONAL CİNAYƏTKARLIĞIN PROFİLAKTIKASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ	10
Elsevər Muradov, Həbib Cəfərov, İqbal Şahbazov CİNAYƏT-HÜQUQİ QADAĞANIN ANLAYIŞININ NORMATİV-HÜQUQİ GÖSTƏRİŞ ƏSASINDA VERİLMƏSİ.....	16
Petr Kobec, İlya Proxertsev “NARKOCİNAYƏTKARLIĞIN XƏBƏRDAR EDİLMƏSİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI”	24
Vasif Quliyev NARKOMANIYA VƏ ONUN TÖRƏTDİYİ FƏSADLAR, APARILAN MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ:	32

KONSTITUSIYA HÜQUQU

Şahin Şükürov “VƏTƏNDAŞ MÜRACİƏTİ İNSTİTUTUNUN BƏZİ NƏZƏRİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ”.....	38
---	----

HÜQUQU NƏZƏRİYYƏSİ

Əbülfəz Hüseynov MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ HÜQUQUQUN MƏNBƏYİ KİMİ.....	44
---	----

AZƏRBAYCANIN HÜQUQ TARİXİ

Rahib Əkbərov AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ MİLLİ ŞURANIN ƏSAS FƏALİYYƏTİNƏ DAİR.....	48
---	----

İNSAN HÜQUQLARI

Səidə Həsənzadə AİLƏ VƏ QADIN HÜQUQLARININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU	56
Turan Cahangirova ÖLKƏ DAXİLİNDƏ KÖÇÜRÜLMÜŞ QADINLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ.....	63

BEYNƏLXALQ HÜQUQ

İlkin Rəcəbov NORMAL SON XƏTT - MÜXTƏLİF KONFIGURASIYALARI TƏTBİQ ETMƏK PRİNSİPLƏRİ, PROBLEMLƏR, QLOBAL İSTİLƏSMƏYƏ MƏRUZ QALMA VƏ ONLARIN HƏLL ETMƏ YOLLARI.....	69
Bayram Orucov ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ YERLİ SUBSİDİYALAR, DÖVLƏT DƏSTƏYİ VƏ AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORU.....	76

CİNAYƏT PROSESİ

Ceyhun Əzizov HƏRBİ XİDMƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN MƏHKƏMƏYƏDƏK İCRAATINDA HƏRBİ PROKURORLUĞUN FUNKSIYALARI.....	81
Kamala Paşayeva AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQU: AXTARIŞ VƏ GÖTÜRMƏ İSTİNTAQ HƏRƏKƏTİNİN APARILMASI PROSESİNDƏ ƏSAS İNSAN HÜQUQU VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİ	89
Tamerlan Qurban EKSTREMİZMLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRİN (EKSTREMİST FƏALİYYƏTİN) İSTİNTAQI ZAMANI TİPİK İSTİNTAQ ŞƏRAİTLƏRİ.....	94

KRİMİNALİSTİKA

Pərvanə Rüstəмова BƏZİ BİTKİ KÖKLƏRİNİN UZUNLUĞUNA, RƏNGİNƏ VƏ DİGƏR ƏLAMƏTLƏRƏ GÖRƏ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ VƏ HADİSƏ YERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU	103
---	-----

ƏMƏK HÜQUQU

Nəbi Əsgərov ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	108
--	-----

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQU

İlyas Quliyev UNİVERSAL YURİSDİKSİYA PRİNSİPİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTLƏRİN QANUNVERİCİLİYİ VƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN ROLU II HİSSƏ: BELÇİKA	112
---	-----

HÜQUQİ PSIXOLOGIYA

Gültəkin İsmayılova AİLƏ MÜNAQİŞƏLƏRİ VƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞI	119
Fəridə Şükürlü AİLƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞI SOSIAL PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ.....	124
Tünzalə Musayeva AİLƏDƏ ZORAKILIĞIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	128

DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ

İlyas İsyayev TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏRBİYƏ İŞİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ.....	131
---	-----

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Telman Şahbazov, Elçin Kərimov DÖVLƏTLƏRİN İNFORMASIYA MÜHAFİZƏSİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMLƏRİ.....	139
--	-----

GƏNC TƏDQIQATÇININ BAXIŞI

Ata Vəliyev ŞƏRTİ MƏHKUM ETMƏNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ.....	147
Təbəssüm Hübətli ORQAN TRANSPLANTASIYASININ HÜQUQİ VƏ TƏCRÜBİ PROBLEMLƏRİ	153
Ülvi Bayramov YERLİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜZRƏ SƏLAHIYYƏTLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI.....	160

ISSN 2307-2504

Polis Akademiyasının
Elmi Xəbərləri
ELMI HÜQUQ JURNALI
№ 1 (21), 2019

BAŞ REDAKTOR:
Nazim Əliyev
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis
general-mayoru, hüquq elmləri doktoru

REDAKTOR:
Hikmət Eyyazov
polis polkovnik-leytenantı, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİ:
Məsumə Məlikova
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

Fərhad Abdullayev
hüquq elmləri doktoru

Firudin Səməndərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Fazil Quliyev
Azərbaycan Respublikasının daxili
işlər nazirinin müavini, Baş Təşkilat –
İnspeksiya İdarəsinin rəisi,
polis general-leytenantı

İsayenkova Oksana Vladimirovna
Saratov Dövlət Hüquq Akademiyasının
Mülki proses kafedrasının müdiri, hüquq
elmləri doktoru, professor

Ralf Krosşou
İngiltərə Essexs Universitetinin
professoru, hüquq elmləri doktoru

Fuad Cavadov
hüquq elmləri doktoru, professor

Bəhram Zahidov
hüquq elmləri doktoru, professor

Kamil Səlimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Mahir Əhmədov
hüquq elmləri doktoru, professor

Habil Qurbanov
hüquq elmləri doktoru, professor

İbrahim Quliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Əmir Əliyev
hüquq elmləri doktoru, professor

Aliş Qasimov
hüquq elmləri doktoru, professor

Midhəd Qəfərov
hüquq elmləri doktoru, professor

Dmitri Şestakov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Vladimir Catiyev
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Esberqen Alauxanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Rəşad Qurbanov
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Anatoliy Berlac
hüquq üzrə elmlər doktoru, professor

Yeganə Balakışiyeva
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Xanlar Bayramzadə
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Cabir Quliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: **Vüqar Mansurov**
Texniki katib: **Şahin Şükürov**
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi Şəxslərin dövlət
qeydiyyatı №10m-5405. 19.12.2011

Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri
jurnali elmi tədqiqatların əsas
müddəalarının nəşr edilməsi üçün
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyası
tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər
siyahısına daxil edilmişdir

Format 60x84 1/8. Fiziki ç/v 22,5
Tiraj: 300
Jurnal "Ecoprint" nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunub.

C O N T E N T S

JUBILEES

Alish Gasimov THE PERFECT PERSON FOR MANY	5
---	---

CRIMINAL LAW AND KRIMINOLOGY

Nazim Aliyev ACTUAL PROBLEMS OF THE PREVENTION OF REGIONAL CRIME IN THE MODERN ERA	10
Elsevar Muradov, Habib Jafarov, Inqilab Shahbazov THE FORMULATION OF CRIMINAL LAW ON THE BASIS OF NORMATIVES	16
Pyotr Kobets, Iliya Prokhortsev THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PREVENTION OF DRUG-RELATED CRIME	24
Vasif Guliyev COMBATING DRUG ADDICTION IS A PRIORITY TASK OF THE AZERBAIJANI STATE.....	32

CONSTITUTIONAL LAW

Shahin Shukurov «SOME JURISDICTIONAL AND LEGAL ASPECTS OF THE CIVIL APPLICANT INSTITUTE»	38
--	----

LEGAL THEORY

Abulfaz Guseynov JUDICIAL PRECEDENT AS SOURCE OF LAW	44
--	----

HISTORY OF LAW OF AZERBAIJAN

Rahib Akbarov ON SOME OF THE FEATURES OF NORMATIVE-LEGAL REGULATIONS THAT DETERMINE HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ADR	48
---	----

HUMAN RIGHTS

Saida Hasanzade THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF FAMILY AND WOMEN'S RIGHTS.....	56
Turan Jahangirova PROTECTION OF THE RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED WOMEN	63

INTERNATIONAL LAW

İlkin Rajabov NORMAL CONDUCT LINE - THE PRINCIPLES OF THE APPLICATION OF A VARIETY OF CONFIGURATIONS, PROBLEMS, EXPOSURE TO GLOBAL POTENTIALS AND THEIR SOLUBILITY.....	69
Bayram Orujov DOMESTIC SUBSIDIES, GOVERNMENTAL SUPPORT IN THE FRAMEWORK OF THE WORLD TRADE ORGANISATION AND AGRICULTURE SECTOR IN AZERBAIJAN.....	76

CRIMINAL PROCESS

Jeyhun Azizov FUNCTIONS OF MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE ON PRE-JUDICIAL PRODUCTION OF CRIMES AGAINST MILITARY SERVICE	81
Kamala Pashayeva THE PRECEDENT LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS: ENSURING THE MAIN HUMAN RIGHTS AND LIBERTIES DURING CONDUCTING INVESTIGATIVE ACT SEARCH AND SEIZURE.....	89
Tamerlan Gurban TYPICAL INVESTIGATIVE CONDITIONS DURING THE INVESTIGATION OF EXTREMISM-RELATED CRIMES (EXTREMIST ACTIVITY)	94

CRIMINALISTICS

Parvana Rustamova THE ROLE OF SOME PLANT ROOTS TO DISTINGUISH BETWEEN LENGTH, COLOR AND OTHER TRAITS, AND THE ROLE OF THE SCENE	103
--	-----

LABOR LAW

Nebi Asgerov IMPROVING OF LEGISLATION IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION	108
--	-----

INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

Ilyas Guliyev THE ROLE OF THE STATES' LEGISLATION AND JURISPRUDENCE IN DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF UNIVERSAL JURISDICTION PART II: BELGIUM	112
---	-----

LEGAL PSYCHOLOGY

Gultekin Ismayilova FAMILY CONFLICTS AND DOMESTIC VIOLENCE	119
Farida Shukurli DOMESTIC VIOLENCE IS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM	124
Tunzala Musayeva PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VIOLENCE IN THE FAMILY	128

ADMINISTRATIVE ACTIVITY OF LAW-ENFORCEMENT BODIES

Ilyas Isaev MAIN PRINCIPLES OF EDUCATIONAL WORK IN TRAINING ENTERPRISES.....	131
--	-----

INFORMATION SECURITY

Telman Shahbazov, Elchin Kerimov INFORMATION PROTECTION AND INFORMATION SECURITY OF STATES.....	139
---	-----

YOUNG RESEARCHER'S VIEW ON SCIENCE

Ata Valiyev THE THEORETICAL PROBLEMS OF CONDITIONAL CONVICTION.....	147
Tabassum Humbatli THE JUDICIAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF ORGAN TRANSPLANTION	153
Ulvi Bayramov WAYS OF EXERCISING POWER TO SOLVE LOCAL PROBLEMS.....	160

ISSN 2307-2504

Scientific News of the
Police Academy
SCIENTIFIC NEWS JOURNAL
№ 1 (21), 2019

EDITOR-IN-CHIEF:

Nazim Aliyev
Head of the Police Academy of the
Ministry of Internal Affairs police major-
general, doctor of law

EDITOR:

Hikmat Eyvazov
police lieutenant-colonel, philosophy
doctor of law, associate professor

STAFF OF EDITORIAL OFFICE:

Masuma Malikova
The corresponding member of Azerbaijan
National Academy of Science, professor

Farkhad Abdullayev

doctor of law

Firudin Samandarov

doctor of law, prof.

Fazil Guliyev

The head of the inspection office of the
head organization of the Ministry of
Internal Affairs, police lieutenant-general

Isaenkova Oksana Vladimirovna
Head of the Civil Procedure Saratov
State Academy of Law, doctor of law,
professor

Ralph Crawshaw

Professor at Essex University in England,
the United Nations human rights expert

Fuad Javadov

doctor of law, prof.

Bakhran Zahidov

doctor of law, prof.

Kamil Salimov

doctor of law, prof.

Mahir Akhmadov

doctor of law, prof.

Habil Gurbanov

doctor of law, prof.

Ibrahim Guliyev

doctor of law, prof.

Amir Aliyev

doctor of law, prof.

Alish Gasimov

doctor of law, prof.

Midhad Gəfərov

doctor of law, prof.

Dmitry Shestakov

doctor of law, prof.

Vladimir Catiyev

doctor of law, prof.

Esbergen Alaukhanov

doctor of law, prof.

Rashad Gurbanov

doctor of law, prof.

Anatoly Berlac

doctor of law, prof.

Yeganeh Balakishiyeva

philosophy doctor of law

Khanlar Bayramzadeh

philosophy doctor of law

Jabir Guliyev

philosophy doctor of law

Executive secretary: **Vugar Mansurov**

Technical secretary: **Shahin Shukurov**
philosophy doctor of law, dosen

Azerbaijan Republic State registration of
the juridical persons of the Ministry of
Justice. №10m-5405. 19.12.2011

The magazine "Scientific News of the
Police Academy" has been included
in the editions recommended by the
High Attestation Commission under the
President of the Republic of Azerbaijan
to publish the basic theses of scientific
researches

Format 60x84 1/8. Physical p/p 22,5
Draw: 300

Journal have been printed in "Ecoprint".

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЯРЫ

Алыш Гасымов ИДЕАЛЬНЫЙ ЧЕЛОВЕК ДЛЯ МНОГИХ.....	5
--	---

УГОЛОВНОЕ ПРАВОИКРИМИНОЛОГИЯ

Назим Алиев АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПРЕСТУПНОСТИ В СОВРЕМЕННУЮ ЭПОХУ	10
Эльсеяр Мурадов, Габиб Джафаров, Ингилаб Шахбазов ПОНЯТИЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВОГО ЗАПРЕТА НА ОСНОВАНИИ УКАЗАНИЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ НОРМ.....	16
Кобец Петр Николаевич, Прохорцев Андреевич СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ НАРКОПРЕСТУПНОСТИ.....	24
Васиф Кулиев БОРЬБА С НАРКОМАНИЕЙ ЯВЛЯЕТСЯ ПРИОРИТЕТНОЙ ЗАДАЧЕЙ ДЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА ...	32

КОНСТИТУЦИОННОЕ ПРАВО

Шукюрюв Шахин «НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА ОБРАЩЕНИЯ ГРАЖДАН»	38
--	----

ТЕОРИЯ ПРАВА

Абульфаз Гусейнов СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ КАК ИСТОЧНИК ПРАВА.....	44
--	----

ИСТОРИЯ ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНА

Рахиб Акберов ОБ ОСНОВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА В СТАНОВЛЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.....	48
--	----

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА

Саида Гасанзаде РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ СЕМЬИ И ПРАВ ЖЕНЩИН	56
Туран Джахангирова ЗАЩИТА ПРАВ ЖЕНЩИН, ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ВНУТРИ СТРАНЫ	63

МЕЖДУНАРОДНОЕ ПРАВО

Илькин Раджабов ПРИНЦИПЫ ПРОВЕДЕНИЯ НОРМАЛЬНОЙ ИСХОДНОЙ ЛИНИИ ПРИМЕНительно К РАЗЛИЧНЫМ КОНФИГУРАЦИЯМ ПОБЕРЕЖЬЯ.....	69
Байрам Оруджов ВНУТРЕННИЕ СУБСИДИИ, ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА В РАМКАХ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ СЕКТОР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	76

УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС

Джейхун Азизов ФУНКЦИИ ВОЕННОЙ ПРОКУРАТУРЫ НА ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ	81
Кямала Пашаева ПРЕЦЕДЕНТНОЕ ПРАВО ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА: ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ПРИ ПРОИЗВОДСТВЕ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ОБЫСК И ВЫЕМКА.....	89
Тамерлан Гурбан ТИПИЧНЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ СИТУАЦИИ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ (ЭКСТРЕМИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ)	94

КРИМИНАЛИСТИКА

Парвана Рустамова РОЛЬ КОРНЕЙ НЕКОТОРЫХ РАСТЕНИЙ В РАЗЛИЧЕНИИ ДЛИНЫ, ЦВЕТА И ДРУГИХ ПРИЗНАКОВ, А ТАКЖЕ РОЛЬ СЦЕНЫ.....	103
---	-----

ТРУДОВОЕ ПРАВО

Наби Аскеров СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНАДЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ОХРАНЫ ТРУДА	108
--	-----

МЕЖДУНАРОДНОЕ УГОЛОВНОЕ ПРАВО

Ильяс ГУЛИЕВ РОЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ ГОСУДАРСТВ В РАЗВИТИИ ПРИНЦИПА УНИВЕРСАЛЬНОЙ ЮРИСДИКЦИИ ЧАСТЬ II: БЕЛЬГИЯ.....	112
--	-----

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ

Гюльтекин Исмайльлова СЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ И БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ	119
Фарида Шюкюрлю СЕМЬЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА БЫТОВОГО НАСИЛИЯ	124
Тунзала Мусаева ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ.....	128

АДМИНИСТРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Ильяс Исаев ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ НА УЧЕБНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ	131
--	-----

ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

Тельман Шахбазов, Эльчин Керимов ИНФОРМАЦИОННАЯ ЗАЩИТА И ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВ.....	139
--	-----

ВЗГЛЯД МОЛОДОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ

Ата Велiev ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСЛОВНОГО ОСУЖДЕНИЯ	147
Табассум Хюмбетли ЮРИДИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСПЛАНТАЦИИ ОРГАНАХ	153
Ульви Байрамов СПОСОБЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВЛАСТИ НАД РЕШЕНИЕМ МЕСТНЫХ ПРОБЛЕМ.....	160

ISSN 2307-2504

Научный вестник
Академии Полиции.
НАУЧНО-ПРАВОВОЙ ЖУРНАЛ
№ 1 (21), 2019

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Назим Алиев
Начальник Академии Полиции МВД,
генерал-майор полиции,
доктор юридических наук

РЕДАКТОР:
Хикмат Эйвазов
полковник-лейтенант полиции, доктор
философии по праву, доцент

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:
Масума Мликова
член-корреспондент НАНА, профессор

Фархад Абдуллаев
доктор юридических наук,

Фирудин Самандаров
Доктор юридических наук, профессор

Фазиль Гулиев
начальник Главного организационно-
инспекционного отдела,
генерал-лейтенант полиции

Исаenkova Оксана Владимировна
Заведующая кафедрой Гражданского
процесса Саратовской Государственной
Юридической Академии,
доктор юридических наук, профессор

Ральф Крошоу
доктор юридических наук, профессор
Эссекского Университета Великобритании

Фуад Джавадов
доктор юридических наук, профессор

Бахрам Захидов
доктор юридических наук, профессор

Камиль Салимов
доктор юридических наук, профессор

Махир Ахмедов
доктор юридических наук, профессор

Хабиль Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Ибрагим Гулиев
доктор юридических наук, профессор

Амир Алиев
доктор юридических наук, профессор

Алыш Гасымов
доктор юридических наук, профессор

Мидхад Гафаров
доктор юридических наук, профессор

Дмитрий Шестаков
доктор юридических наук, профессор

Владимир Джатиев
доктор юридических наук, профессор

Эсберген Алауханов
доктор юридических наук, профессор

Рашад Гурбанов
доктор юридических наук, профессор

Анатолий Берладж
доктор юридических наук, профессор

Егяна Балакишиева
доктор философии по праву

Ханлар Байрамзаде
доктор философии по праву

Джабир Гулиев
доктор философии по праву

Испол. секретарь: **Вюгар Мансуров**
Тех. секретарь: **Шахин Шукюрюв**
доктор философии по праву, доцент

Государственная регистрация юриди-
ческих лиц Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики
№10m-5405. 19.12.2011

Журнал «Научный Вестник Полицейской
Академии» попал в список рекомендуе-
мых изданий Высшей Аттестационной
Республики за публикацию основных
положений научных исследований

Формат 60x84 1/8. Физический п/л 22,5
Тираж: 300
Журнал напечатан в издательстве
“Ecoprint”

**BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN CİNAYƏT
HÜQUQU VƏ KRİMİNOLOGİYA KAFEDRASININ
MÜDİRİ, HÜQUQ ÜZRƏ ELMLƏR DOKTORU,
PROFESSOR FİRUDİN YUSİF OĞLU
SƏMƏNDƏROVUN 80 İLLİK YUBİLEYİDİR.**

YUBILYARLAR

ÇOXLARI ÜÇÜN İDEAL İNSAN

Tale elə gətirib ki, onun haqqında düşüncələrimi, tək indi yox, müxtəlif yubiley yaşlarında da qələmə almışam.

Bu insanın mənim üçün kim olduğunu sözlərin rəngi ilə təsvir etməyə çalışmışam. İndi isə qarşımdakı 80 rəqəmini görəndə əvvəlcə bir anlıq tərəddüd edirəm. Zamanın özünü bizə hiss etdirmədən belə tez keçməsi adamı hey-rətləndirir. Elə bilirəm ki, o, hələ də ilk dəfə Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsində gördüyüm yaşdadır. Biz tələbələrə oxuduğu maraqlı mühazirələri diqqətlə dinlədiyimiz zamanlardadır.

Amma tez öz yaşımı nəzərə alıram və onda anlayıram ki, daha özüm də universitet tələbəsi deyiləm, vaxt bizi o vədələrdən çox uzaqlaşdırıb. Ömür bizim təsəvvür etdiyimizdən tez ötüşür. Vaxtın insana yeganə qazancı isə insanın mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, prinsiplərə sadiqliklə əldə etdiyi şəxsiyyət ucalığıdır, müdriklikdir. Başqaları üçün də bir örnəyə çevrilməyidir.

Belə bir insan haqqında yazıram. O, Azərbaycanda hüquq elminin görkəmli simalarından olan, Bakı Dövlət Universitetinin Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovdur.

Bəzən insan fəaliyyətinin əhatə dairəsini, tutumunu təsəvvürə sığdırmaqdan ötrü quru rəqəmlərə müraciət etmək lazım gəlir. Bu mənada yubiley yazılarında insan ömrünün müxtəlif mərhələlərini əks etdirən tarixlərsiz, onun gördüyü işlərin həcmi göstərən rəqəmlərsiz keçinmək

olmur. Bunlar ilk baxışdan təqvimdə ard-arda sıralanan adi tarixlərdir, cansız rəqəmlərdir. Amma nəzərlərini onlara tuşlayıb diqqətlə düşünəndə bu tarixlərin, rəqəmlərin hərəsində bütün ömrünü şəreflə yaşamış bir ziyalının əziyyətlərini, keçdiyi çətin sınaqları, zərrə-zərrə qazandığı uğurları, onun həyata, insanlara, Vətənə sevgi dolu qəlbini görürsən.

Firudin Yusif oğlu Səməndərov 12 aprel 1939-cu ildə Saatlı rayonunun Molday kəndində əkinçi ailəsində anadan olub. Əkinçi ailəsində doğulmasını onun ömür yolunda xüsusi qeyd etməyim səbəbsiz deyil. Əkinçilik torpağa bağlılıqdır, zəhmətdir, halallıqdır, bar yetirən sağlam toxumlardır. Firudin müəllim də onun 80 illik ömrünün əsas cizgilərinə çevrilmiş bu keyfiyyətləri, görünür, ata-anasından əxz edib. Əkinçi saflığı, mənəviyyatını ömrün hər bir məqamında qoruyub. Onun ailədən gələn bu saflığın, mənəvi işığın davamı kimi səpdiyi toxumlarsa tələbələrə verdiyi bilikdir, onlara tələq etdiyi dəyərlərdir.

Firudin müəllim müharibə uşaqları adlanan nəslin təmsilçilərindəndir. Bir çox həmyaşıdları kimi onun uşaqlığı İkinci Dünya müharibəsi illərinə və ondan sonrakı çətin dövrlərə təsadüf edib. Həyata gözünü açanda ətrafındakı doğmalarını, əzizlərini, el-obanı çətinliklər içində görüb. Xarakterindəki xeyirxahlıq, mərhəmət, insanlara əl tutmaq, kömək etmək hissi, bəlkə də uşaqlıqda yaşadığı çətinliklərdən gəlir. Çünki o, özü də çox çətinliklər yaşamış adamdır.

Müharibə illərinin uşağı

Müharibə illərinin uşağı olmaq nə deməkdir – bunu hamımız bilirik. O dövrün uşaqları çox əziyyətlə böyüyüblər, oxuyublar, bəzən məktəbdə təhsil ala-ala işləyiblər, ailəyə kömək ediblər. Təxminən belə bir həyatı Firudin Səməndərov da yaşayıb.

1948-1958-ci illərdə Firudin müəllim Səməd Vurğun adına Saatlı qəsəbə orta məktəbində oxuyub. Məktəbi gümüş medalla bitirib. Orta məktəbi bitirəndən sonra birinci il universitetə daxil ola bilməməsi də, üç illiyə keçmiş sovet ordusunun sıralarında qulluq etməyə gedib üç il geri düşməsi də onu ruhdan salmayıb. Öz məqsədinə doğru həmişə inamla addımlayıb və ona yetişib. Məqsəd aydınlığı isə həmişə uğura, nailiyyətə, qələbəyə gətirib çıxarır. 1958-1961-ci illərdə ordu sıralarında hərbi xidmət keçib qayıtdıqdan sonra 1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinə daxil olub. O dövrdə bir tələbə üçün ən yüksək təhsil nailiyyətlərindən sayılan Lenin təqaüdü ilə oxuyub. 1966-cı ildə təhsilini başa vurarkən biliyini, elmə marağını nəzərə alaraq onu ADU-nun Cinayət hüququ kafedrasına aspirant qəbul ediblər. 1966-1969-cu illərdə bu kafedranın aspirantı olub.

1970-ci ildə “Qətl cinayətlərini doğuran halların və davranış motivinin cəza təyininə təsiri” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını uğurla müdafiə edərək hüquq elmləri namizədi elmi dərəcəsi alıb. 1969-cu ildən ADU-nun Cinayət hüququ kafedrasında müəllim, dosent vəzifələrində çalışıb. Firudin Səməndərov 1985-1989-cu illərdə ADU-nun Hüquq fakültəsinin dekanı, 1992-1993-cü illərdə Universitetin rektoru olub. 1995-ci ildən BDU-nun Cinayət hüququ və kriminologiya kafedrasının müdiri kimi çalışıb. 1996-cı ildə “Hüquqi şüur və cinayət hüquq yaradıcılığı” mövzusunda doktorluq işini müdafiə edib, hüquq elmləri doktoru elmi dərəcəsi alıb. 1997-ci ildən kafedranın professorudur.

Zəngin elmi yaradıcılıq fəaliyyəti

O, 30-dan çox dərslinin, dərs vəsaiti və monoqrafiyanın müəllifidir. “Cinayətin subyektiv cəhə-

ti”, “Cinayət hüququ. Cinayət və cəza məsələləri”, “Cinayət hüququ. Ümumi hissə” dərsləkləri, “Şəxsiyyət əleyhinə edilən cinayətlər” adlı dərs vəsaiti, “Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik” monoqrafiyası (2009), “Kriminologiya” dərs vəsaiti (2012), “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası” şərikli müəllifliklə (2013), “Cinayət hüququ. Ümumi hissə” (2013), Moskvada 2011-2012-ci illərdə rus dilində nəşr edilən “Uqolovnoe pravo Azerbaydjanskoy Respubliki. Obşaya çast (v soavtorstve)”, “Uqolovnoe pravo Azerbaydjanskoy Respubliki. Osobennaya çast (v soavtorstve)” və bu qəbildən olan bir çox əsərləri hüquq elminə dəyərli töhfələridir. Müxtəlif elmi nəşrlərdə 100-dən artıq elmi məqaləsi, respublika mətbuatında dövrümüzün aktual problemlərinə həsr edilmiş çoxsaylı məqalələri işıq üzü görüb.

Onun yazdığı iri həcmli “Cinayət hüququ. Ümumi hissə” dərslisi 2002-ci ildə Respublika Kitabsevərlər Cəmiyyətinin mükafatına layiq görülüb. Hazırda respublikamızda bu sahədə ən mükəmməl dərslək sayılır. Dərslək indiyə qədər bir neçə dəfə nəşr edilib.

Cinayət hüququ hüquq sahəsinin öz mürəkkəbliyi və çətinliyi ilə seçilən qoludur. Bu sahə ilə bağlı hər hansı yeni fikir söyləmək o qədər də asan deyil. Bütün bunlara baxmayaraq, Firudin müəllimin cinayət hüququ sahəsində yazdığı əsərlərdə dərin tədqiqatların nəticəsi olaraq gəlmiş qənaətlər hüquq elmi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun elmi əsərlərində nəzəriyyə və praktik fəaliyyət üst-üstə düşür. Cinayətin yeni anlayışının verilməsi, milli hüququn bu sahəsinin prinsiplərinin dəqiqləşdirilməsi, dünya təcrübəsinin ümumiləşdirilərək istifadə edilməsi, dini hüquq sistemlərinin əsas müddəa və prinsiplərinin tədqiqi də Firudin Səməndərovun elmi uğurlarıdır.

Professor Firudin Səməndərovun iştirakı və redaktorluğu ilə ilk dəfə Azərbaycan dilində hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası” kitabı cinayət hüququ sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin stolüstü kitabına çevrilib. Onun müəllifi olduğu bu kitabı belə dəyərli edən odur ki, nəşr cinayət qanununun

həm ümumi, həm də xüsusi hissəsini əhatə edir və cinayət qanununun praktikada düzgün tətbiqinə bələdçidir. Təsadüfi deyil ki, bu kommentariya indiyə kimi 6 dəfə nəşr olunub.

Professor Firudin Səməndərov ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə, aparılan islahatlara, cəmiyyətimizdə qanunun aliliyinin təmin olunmasına bir sıra qurumlardakı fəaliyyəti ilə də töhfə verir. O, 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Hüquqi İslahatlar Komissiyasının, eyni zamanda, Ali Məhkəmə yanında Elmi Məsləhət, Respublika Prokurorluğu yanında Elmi-Metodik Şuranın üzvü olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının hazırda qüvvədə olan 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin müasir tələblər və beynəlxalq standartlar səviyyəsində hazırlanmasında yaxından iştirak edib. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun və respublika Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarının hazırlanmasında, qanunun mübahisəli məqamlarının aydınlaşdırılmasında da Firudin müəllimin böyük əməyi olub. O, hazırda qüvvədə olan “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun hazırlanması prosesinin iştirakçılarındandır.

Elm ustadı

Professorun Azərbaycanda hüquq elminin inkişafına verdiyi töhfələr təkcə bununla məhdudlaşmır. Firudin müəllim bu sahədə mükəmməl, yüksək ixtisaslı kadr potensialının formalaşmasında, hüquq elminin dərinliklərinə bələd olan yeni mütəxəssislərin yetişdirilməsində də bir peydaqoq, elm ustası kimi əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Firudin Səməndərovun rəhbərliyi altında 3 hüquq üzrə elmlər doktoru, 50-dən çox fəlsəfə doktoru hazırlanıb. O, Azərbaycanın əməkdar hüquqşünasıdır.

Ölkəmizin ümumi tərəqqisinə xidmət edən kadr potensialının yaradılması prosesinin əsas ağırlığı məhz professor F.Səməndərov kimi alimlərimizin çiyinlərinə düşür və o, bu şərəfli missiyanın öhdəsindən layiqincə gəlir. Alimin yetirdiyi yüksək ixtisaslı kadrlar bu gün həm hüquq elmimizin inkişafına, həm də müstəqil Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu prosesinə öz

dəyərli töhfələrini verməkdədirlər. Şübhəsiz ki, bir elm xadimi, insan üçün bundan ali mükafat ola bilməz.

O, BDU-nun nəzdində fəaliyyət göstərən cinayət hüququ, kriminologiya və cəza-icra hüququ, cinayət prosesi, kriminalistika, məhkəmə ekspertizası və cinayət-axtarış fəaliyyəti ixtisasları üzrə dissertasiya şurasının, habelə Təhsil Nazirliyinin Vahid Elmi-Metodiki Şurasının “Dövlət və hüquq” bölməsinin sədri olmuşdur.

Firudin müəllimi Azərbaycanda cinayət hüququ elmi məktəbinin əsas yaradıcılarından biri və bəlkə də birincisi saymaq olar. Onun formalaşdırdığı bu elmi məktəbin indi yüzlərlə davamçısı var və bu, bir ustad kimi onun xidmətləridir. Firudin Səməndərov elm sahəsində qazandığı uğurlarla Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə, xalqımızın elmi potensialının daha da gücləndirilməsinə xidmət göstərir. Onun elmi tədqiqatlarının miqyası və əhəmiyyəti yalnız respublikamızda deyil, beynəlxalq aləmdə də yüksək qiymətləndirilir. Elə bunun nəticəsidir ki, o dəfələrlə müxtəlif ölkələrdə dünya miqyaslı və regional elmi konfranslarda Azərbaycanı ləyaqətlə təmsil edib.

Professor üçün ardıcılıq, millilik, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, millətin azadlığı, ölkəsinin müstəqilliyi əsasdır. Ona görədir ki, hələ sovet dönəmində müəyyən vəzifə tutmuş adamların ana dilində danışmağa ehtiyat etdikləri zamanlarda Firudin müəllim hüquq sahəsinə milli dil gətirmişdi. Hüquq elminə dair yazı və çıxışlarını istisnasız olaraq doğma Azərbaycan dilində nümayiş etdirirdi.

O, bir ideya adamıdır

Müəllim şərəfli bir sözdür. Həyatımızda birləşmədən, öyrənməkdən dəyərli nəşə yoxdur, müəllimsə öyrədən deməkdir. Bu mənada Firudin müəllim bu sözü ən çox haqq edən ziyalılarımızdandır. Müəllimlik, sanki necə deyirlər, onun boyuna biçilib. Bizim tələbəlik vaxtlarımızda da hətta dərslərə ən etinasız yanaşan tələbələr belə Firudin müəllimin mühazirələrini dinləmək üçün auditoriyaya tələsərdilər. Tələbələrinin Firudin müəllimin dərslərinə münasibətini sonralar da

belə gördüm. Çünki onun oxuduğu mühazirələr bir qayda olaraq dərinliyi, nəzəri və elmi fikirlərin zənginliyi, həyati faktlarla dolğunluğu ilə fərqlənir. Ona görə də tələbələrin bütün diqqəti bu mühazirələrdə cəmləşir.

Firudin müəllim özünün bilik sərvətini tələbələrə ilə çox səxavətlə bölüşür. Böyük həvəs, tələbkərlər və ciddilik nümayiş etdirərək çalışır ki, hər bir tələbəsi bilikli və savadlı olsun, yaxşı hüquqşünas kimi yetişsin. Bu marağın başqa bir səbəbi də onun tələbələrlə müsbət ünsiyyət qura bilmə məharətidir. O, tələbələrə təkcə predmeti öyrətmir, hələ yolun başında olan gənclərin suallarını bir müdrik kimi cavablandırmağa, istənilən mövzunu onlarla birlikdə müzakirə etməyə hazır olduğunu göstərir. Tələbələrə ilə elə münasibət qurur ki, onlar müəllimə hörmət və ehtiram göstərməklə bərabər, onu həm də özlərinin yaxın dostu, arxa-dayağı, xeyirxahı hesab edirlər. Zəngin həyat təcrübəsi, dünyanın hər üzünü görmüş bu işıqlı insanın keçdiyi ömür yolu tələbələr üçün bir örnək yarada bilər. Nə vaxtsa Firudin müəllimin özünə ideal seçdiyi şəxsiyyətlər, şübhəsiz ki, olmuşdu. Bu günsə onun özü 80 illik şərəfli bir ömürlə çoxları üçün idealdır. Onu özünə ideal seçən hər kəs təkcə F.Səməndərovdan necə alim olmağı deyil, həm də necə insan olmağı öyrənir. Bu görkəmli alim hər şeydən əvvəl bizə onu sevnələrə və qiymətləndirənlərə həm də necə yaşamağı öyrədir. Çünki o, özü əsl müdrik həyatı yaşamış alim, müəllim, ziyalı kimi tanınan və bu gün də sevilən insandır.

O, bizə necə yaşamağı öyrədir

Hər dəfə auditoriyaya daxil olub mühazirəyə başlamazdan əvvəl tələbələrə ilə ədalət və əxlaq həqiqətləri barədə qısa söhbət onun adətidir. Firudin müəllim bu cür söhbətlərlə insan səadəti və azadlığı naminə fədakarlığı, mənəvi məsuliyyəti müasir humanist ideya kimi diqqətə çatdırır. Gənclərə bu ideyanın ardınca getməyi təlqin edir. Hər bir yetirməsinin fərdi və əməli səadətinə, xeyirli, zəkali və işıqlı sabahına bütün qəlbinə, varlığını həsr edir.

O, tələbələrə, doktorant və dissertantları ilə səmimi olduğu qədər də ciddidir, tələbkardır.

Onların düzgün yol göstərənidir. Gənclərin bilik və bacarıqlara yiyələnməsi, biliklərinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün prinsiplərindən geri çəkilən deyil.

Onunla istənilən mövzularda söhbət etmək olar. Professor hərtərəfli bilikli, geniş mütaliəli, maraqlı bir şəxsiyyətdir. Firudin müəllimlə ünsiyyət onunla həmsöhbət olan hər kəsə xoş gəlir. Onun şirin söhbətlərini, müdrik nəsihətlərini, müxtəlif həyat həqiqətləri ilə bağlı hikmətli və ibrətli qənaətlərini dinləməkdən doymaq olmur. Çünki Firudin müəllim bütün söhbətlərində, elmi mübahisələrində, müqayisələrində əxlaqi zənginliyini ortaya qoyur.

Kövrək təbiətini, həssaslığını, mülayimliyini təkmini, səbri, ağır yana davranışları tamamlayır. Milli yaddaşa, mənəviyyətimizə ruhən bağlılığı, ciddiliyi amma bir o qədər də istiqanlılığı, səmimiyyəti Firudin müəllimin şəxsiyyətinin parlaq cizgiləridir. O, etibarlı dost, hər zaman güvənə biləcəyiniz sirdaşdır. Tanrı ona çox böyük qəlb sahibliyi əta edib. Ona üz tutan insanların heç birindən köməyini əsirgəməməyə çalışır. Olduqca səxavətlidir, böyüklüyünü hər yerdə əməli ilə təsdiqləyir.

Ömrün 80-ci zirvəsi

Bu yaşın gətirdiyi böyüklük deyil, xilqətən böyüklükdür, müdriklikdir. Firudin Səməndərov bu ucalığı ömrün 80-ci zirvəsində fəth etməyib. Mənə elə gəlir ki, o, elə həyatının bütün mərhələlərində bu ucalıqda qərar tutub. Ulularımızdan bir söz yadigarı var: böyük-küçük yeri bilmək. Çoxumuza elə gəlir ki, bu söz ancaq yaşca kiçiklərə aiddir. Yaşca böyüyün yolunu gözləmək, hörmətini saxlamaq həqiqətən kiçik üçün bir mənəvi borcdur. Amma bu hikmətin başqa tərəfi də var. Əslində, yaşca kiçiyə hörmətlə yanaşmaq, onunla münasibətləri əndazələr çərçivəsində düzgün qurmaq da böyüyün öhdəliyidir. Yaşca böyük olanlardan bu həqiqəti çox az adamın anladığını görmüşəm. Amma Firudin müəllim də hər zaman o azların arasında olub. Yaşın müdrik çağlarına gəlib çatmış bir həmkar, ustad, dost başqaları ilə necə davranmalıdır, onun nümunəsini, meyarlarını formalaşdıran adamlardan biridir Firudin

müəllim.

Firudin müəllim həm də gözəl ailə başçısıdır. Ömür-gün yoldaşı Lalə xanım, oğlu Yusif, qızı Aydan da bizə doğmadır. Aydan ixtisasca psixoloqdur, psixologiya üzrə fəlsəfə doktorudur, dosentdir, BDU-da elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur. Yusif isə praktiki sahədə fəaliyyət göstərir. Professor F.Səməndərov nəvələrinin əziz, sevimli, müdrik babasıdır. Bu ocaqda indi baba və nənənin adını daşıyan balaca Firudin və Lalə də böyüyür.

Onunla yol yoldaşlığımız da, ölkədən kənara səfərlərimiz də olub. Bu məqamların hər dəfə-

sində Firudin müəllimi bir insan kimi yenidən kəşf etmişəm. Onun ürəyində dünya boyda bir işıq gəzdirdiyinə, ətrafındakı hər kəsə bu işığın şəfəqlərindən pay verdiyinə şahid olmuşam.

Və hər dəfə də özlüyümdə arzu etmişəm ki, bu işıq həmişə indiki kimi gur parlсын. Əziz müəllimin 80 illik yubileyinə ürək sözlərimi də elə bu diləklə tamamlayıram.

Firudin Səməndərov kimi ziyalılar xalqımıza Tanrının bir lütfüdür. Onlara həmişə ehtiyacımız var.

Yeni ömür zirvələrində görüşmək ümidi ilə, ustad!

Alış QASIMOV,

Bakı Dövlət Universitetinin Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor, Rusiya Hüquq Elmləri Akademiyasının üzvü, "Qızıl qələm" mükafatı laureatı

NAZIM ƏLİYEV

**DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru, hüquq üzrə elmlər doktoru,
email: naliyev10@mail.ru
UOT 343.92**

MÜASİR DÖVRDƏ REGIONAL CİNAYƏTKARLIĞIN PROFİLAKTİKASININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: cinayət, cinayətkarlıq, profilaktika, səbəb, şərait, cəmiyyət.

Ключевые слова: преступность, профилактика, причины, условия, общество.

Keywords: crime, prevention, causes, conditions, society.

Cinayətkarlığın kriminoloji təhlilinin əsas elementlərindən biri cinayətkarlığın profilaktikasıdır. Cinayətkarlığın keyfiyyət və kəmiyyət göstəricilərinin, səbəbiyyət kompleksinin, cinayət törədənlərin şəxsiyyətlərinin öyrənilməsinin əsas hədəfi effektiv və məqsədyönlü profilaktik tədbirlərin tətbiqinin təmin edilməsidir. Məzmun baxımından profilaktik tədbirlər müxtəlifdir.

N.M.Raçkova cinayətkarlığın profilaktikasına istiqamətlənən tədbirlər kompleksində mədəni-mənəvi xarakterli tədbirlərə xüsusi önəm verilməsinin zəruriliyini də qeyd edir. Cəmiyyətdə mədəniyyətin rolu, iqtisadiyyatın rolu qədər əhəmiyyətlidir. Cinayətkarlıq təkcə sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin deyil, həm də mənəvi-əxlaqi sahədə böhranın nəticəsidir.

Cinayətkarların bir çoxu aşağı mənəvi keyfiyyətlərlə, mədəni səviyyələri ilə xarakterizə olunurlar. Hər şeyin mümkünlüyü psixologiyası, azad mənəviyyət və cəzasızlıq şəraitində bu xüsusilə təhlükəlidir. Mənəviyyətə kəsad, mədəni səviyyəsi isə olduqca aşağı olan bəzi yeniyetmələrin şüurunda yalnız pul, hakimiyyət və həzz kimi dəyərlər məskən salmışdır(1, s.67).

Təbii ki, müasir dövrdə yalnız ümumsosial tədbirlər vasitəsilə sosial-iqtisadi, hüquqi, psixoloji, təşkilati, texniki və sair xarakterli amillərin kriminogen təsirinin aşağı salınması - yerinə yetirilməsi çətin və demək olar ki, mümkün olmayan vəzifələrdəndir. Məhz buna görə də regional

cinayətkarlıqla bağlı xüsusi-kriminoloji qarşısı alınma tədbirlərinin işlənilib hazırlanması bu gün üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A.B.Saxarov xüsusi-kriminoloji profilaktikanın ümum sosialdan konkretliyi ilə fərqləndiyini qeyd edərək bu növ tədbirlərin əsas təyinatının kriminogen amillərin aradan qaldırılmasına yönəldiyini göstərir(2, s.36-68).

K.A.Abızov qeyd edir ki, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının xüsusi-kriminoloji tədbirləri öz istiqamətliyinə və intensivliyinə görə istər qanunazidd davranışın obyektiv ilkin şərtlərinin aradan qaldırılmasını, istərsə də cinayətkar əməlləri və digər hüquq pozuntularını törədən şəxslərin şüurunda, onların ictimai baxışlarında dəyişikliklərin baş verməsini təmin etməkdən ibarətdir. Ona görə də sosial planlaşdırma və proqramlaşdırma hüquqazidd davranış mexanizminin bütün zəncirini əhatə etməlidir(3, s.137).

F.Y.Səməndərov göstərir ki, xüsusi kriminoloji tədbirlər ümumən cinayətkarlığın, habelə «konkret cinayətlərin səbəblərinin aradan qaldırılmasına, onların neytrallaşdırılmasına yönələn xüsusi tədbirlərin məcmusu ilə xarakterizə olunur. Ümumsosial səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərdən fərqli olaraq xüsusi kriminoloji xarakterli tədbirlər xeyli dərəcədə subyektiv xarakterlidir. Buradan da xüsusi kriminoloji xarakterli tədbirlərin daha çox idarə olunmasına ehtiyac yaranır. Xüsusən qərar qəbul etmək üçün spesifik meyarlardan, sosial faydalılığı və bu fəaliyyətin səmərəliliyini dəyərləndirmək üçün xüsusi qiymətləndirmə sistemindən istifadə etmək nəzərdə tutulur»(4, s.106).

Beləliklə, cinayətkarlığın xüsusi-kriminoloji qarşısının alınması – cinayətlərin determinantlarının müəyyən edilməsinə, onların və neqativ fəsadlarının aradan qaldırılmasına və neytral-

laşdırılmasına, kriminal davranışlı şəxslərə korrektiv pozitiv təsir göstərməyə, hazırlanan və planlaşdırılan, habelə başlanılan və davam edən cinayətlərin önəlməsinə istiqamətlənən və buna səlahiyyəti olan subyektlər tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Xüsusi-kriminoloji tədbirlər məhz cinayətkarlığa qarşılıqlı üçün, o cümlədən müxtəlif növ cinayətlərə və cinayətkar davranış tiplərinə, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə, sosial qruplara, təsərrüfat sahələrinə aidiyyətdə işlənilir və həyata keçirilir. Bu tədbirlər əhalinin sosial təbəqələrinə və qruplarına xüsusi, yəni xüsusi biliklər və hazırlıq tələb edən metodların və üsulların, təsir vasitələrinin tətbiqini nəzərdə tutur (5, s.12).

K.R.Abızov düzgün olaraq qeyd edir ki, cinayətlərin qarşısının alınmasının ümumsosial tədbirlərini tamamlayan xüsusi-kriminoloji tədbirlər məqsədyönlü, xüsusişmiş olmaqla, istənilən halda müəyyən obyektlərə və subyektlərə, həyata keçirilmə müddətlərinə və s. görə zaman və məkan etibarilə lokallaşdırılmalıdır (6, s.123).

Xüsusi-kriminoloji tədbirlər blokunda: 1) regionda, hər bir regiona daxil olan ərazi-inzibati vahidlərdə, şəhərlərdə cinayətkarlığın səviyyəsi, strukturu və dinamikası haqqında statistik informasiyanın toplanması, öyrənilməsi və analizi; 2) ayrı-ayrı ərazilərə, obyektlərə və s. profilaktik təsir metodlarının, üsul və vasitələrinin hazırlanması və onların həyata keçirilmə mexanizminin işlənilməsi; 3) cinayətkar dəstələrin, xüsusən də tərkibində yeniyetmə və gənclərin olduğu qeyri-formal qrupların kriminal fəaliyyətinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş tədbirlər kompleksinin hazırlanması; 4) böyük şəhərlərin ayrı-ayrı rayonları üzrə inzibati məsuliyyət doğuran xuliqanlıq, oğurluq və sair kimi hüquqpozmaları törətmiş şəxslər (xüsusən də yeniyetmələr) üzərində sosial nəzarətin gücləndirilməsi kimi tədbirlər xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Son illərdə Bakı şəhərinin küçələrində quraşdırılan video müşahidə kameralarının cinayətlərin qarşısının alınmasında, kriminal əməllərin açılması və istintaqında oynadığı əhəmiyyətli rolunu nəzərə alınmaqla respublikasının digər şəhərlərində də ictimai yerlərdə, yeraltı keçidlər-

də video müşahidə qurğuları şəbəkəsinin genişləndirilməsi profilaktik effekt verə bilər.

Cinayətlərin profilaktikasında, açılmasında, zərərçəkmiş şəxslərin hüquqlarının, həyat və sağlamlıqlarının müdafiəsində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin də önəmli rolu qeyd olunmalıdır.

Regional cinayətkarlığın profilaktikası, ölkənin bu ərazi vahidində kriminoloji şəraitin kompleks, sistemli şəkildə öyrənilməsinə və analitik təhlilini tələb edir.

Kompleks regional profilaktika sistemi cinayətdən zərərçəkən vətəndaşların maraqlarının müdafiəsinin hüquqi və təşkilati xarakterinə üstünlük verilməsinə; vurulmuş ziyanın ödənilməsinin təmininə; pullu hüquq-mühafizə xidmətlərinin göstərilməsi və s. məsələlərin həllinə istiqamətlənməlidir.

Cinayətkarlığın qarşısının alınmasının ən perspektiv istiqamətlərindən biri viktimoloji profilaktikadır.

S.A.Nevski və E.N.Kleşinin fikrincə, viktimoloji profilaktika dedikdə, viktim davranışı formalaşdırıcı və cinayətlərin törədilməsini şərtləndirən faktorların, halların və şəraitlərin üzə çıxarılmasına, aradan qaldırılmasına və ya neytrallaşdırılmasına istiqamətlənən sosial institutların spesifik fəaliyyətdir; risk qrupunun və yüksək viktimliyə malik şəxslərin üzə çıxarılmasını, sosiallaşdırılmasını, onların müdafiə xassələrinin aktivləşdirilməsi məqsədilə təsir göstərilməsi, həmçinin cinayətlərdən və viktim duruma düşməkdən müdafiəsinin mövcud xüsusi vasitələrinin, metod və üsullarının təkmilləşdirilməsi və ya yenilərinin işlənilməsi nəzərdə tutulur (7, s.19-24).

V.P.Revinin fikrincə, viktimoloji profilaktika – əhalidə və ayrı-ayrı vətəndaşlarda cinayətkar qəsdlərin qurbanları olma riskinin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş fəaliyyətdir.

S.E.Titov qeyd edir ki, viktimoloji profilaktika aşağıdakıların reallaşdırılmasını nəzərdə tutur: 1) viktimlik faktorların, viktimoloji mahiyyət daşıyan səbəblərin, buna kömək edən halların və şəraitlərin üzə çıxarılması, analizi və ümumiləşdirilməsi; 2) viktimoloji səbəblərin, şəraitlərin, amillərin aradan qaldırılmasına və ya neytral-

laşdırılmasına istiqamətlənən tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması; 3) cinayət qurbanlarının müdafiəsinin daha effektiv təmini üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, onların sosial-psixoloji müdafiəsinə yönələn yeni dövlət orqanlarının və ictimai strukturların yaradılması; 4) viktimliyin aşağı salınması və ya buna yol verilməməsi məqsədilə əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri arasında profilaktik təsir tədbirlərinin, maarifləndirici işin həyata keçirilməsi, vətəndaşların hüquqi şüur səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. (8, s.81).

S.E.Titov hesab edir ki, qarşısının alınması işinin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün viktimoloji profilaktikaya xüsusi önəm verilməlidir. Bu milyonlarla insanı, cinayətlərin potensial qurbanı olma ehtimalı kifayət qədər yüksək olanları preventiv təsir tədbirləri ilə əhatə etməyə imkan verəcəkdir. Viktimoloji profilaktika sahəsində xarici dövlətlərin müsbət təcrübəsindən də yararlanmaq yaddan çıxarılmamalıdır. Belə ki, bir sıra ölkələrdə polis və əhali arasında əməkdaşlıq yüksək səviyyədə təşkil olunmuş, zorakı, tamah və digər xarakterli kriminal qəsdlərin qarşısının alınması əhalinin iştirakının müxtəlif formaları reallaşdırılmışdır.

Müəllif göstərir ki, Qərbi Avropa ölkələrində, məsələn, Böyük Britaniya, Almaniya, Belçika, Hollandiya və digərlərində, özünü, ailəni, yaxınlarını və doğmalarını cinayətkar qəsdlərdən necə qorumaqla bağlı çoxsaylı nəşrlər işıq üzünə çıxir. Cinayət işləri üzrə zərərçəkənlərin və şahidlərin müdafiəsi proqramları reallaşdırılır. Əsas məqsədləri yaşadıqları ərazidə ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi təmini olan «qonşu assosiasiyaları» yaradılır və fəaliyyət göstərir. Təhsil müəssisələrində, orta və ali məktəblərdə viktimoloji yönümlü xüsusi məşğələlər keçirilir. Bu məşğələlərdə mühazirələrlə yanaşı treninqlər də təşkil edilir, özünümüdafiə üsulları öyrədilir, ekstremal şəraitlərdə optimal davranış vərdişlərinin mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

M.P.Kleymenov da bu məsələyə toxunur və göstərir ki, son illərdə bir sıra Qərb ölkələrində, o cümlədən ABŞ-da vətəndaşlarla hüquq-mühafizə orqanları arasında təmaslar möhkəmlənmişdir. Belə təmaslar ailə və qonşu qarşılıqlı əlaqələri

şəklində sosial kapitalın misilsiz əvəzidir. Bunlar məcburidir, şəxsiyyəti sıxan, təzyiq altında saxlayan anonimlik təhdidinə, təhlükəsinə cavabdır. Bu isə öz növbəsində, getdikcə daha çox polis dövlətinə çevrilən ölkədə nəzarətin keyfiyyətə dəyişməsinin göstəricisidir. ABŞ-ın polis dövlətinə çevrilməsi – ölkədə cinayətkarlığın aşağı düşməsinin başlıca izahıdır.

Cinayətkarlığın regional profilaktikası sisteminə daxil olan tədbirlərin işlənilib hazırlanması, həyata keçirilməsi kompleks, fasiləsiz xarakter daşmalı, maddi, elmi, təşkilati və texniki cəhətdən mükəmməl təşkil olunmalıdır. Bu zaman informasiya təminatı ilə bağlı məsələlər də yaddan çıxarılmamalıdır.

Belə ki, hüquq pozuntularının, xüsusən də cinayətlərin profilaktikasında informasiya önəmli rol oynayır. Müasir şəraitlərdə informasiyanın əldə edilməsi, ümimiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi və istifadəsinin müasir metodlarına yiyələnmək xüsusilə vacibdir. K.T.Rostov regional cinayətkarlığın qarşısının alınması sahəsində informasiya təminatının təkmilləşdirilməsinin aşağıdakı yollarını təklif edir: cinayət törətmiş şəxslər haqqında məlumatlarla yanaşı, həm də zərərçəkənlər barədə viktimoloji xarakterli informasiyanı özündə daşıyan kriminoloji məlumatlar bankının yaradılması, informasiya bankında olan məlumatların mütəmadi şəkildə hərtərəfli və sistemli analitik təhlili; cinayətlərin törədilməsinə dəlalət edə bilən hallar barədə daxil olan ərizələrin, siqnalların, vətəndaşların şikayətlərinin tam və vaxtında qeydiyyatının təmini; müasir hüquqi konfliktologiyanın metodoloji bazasına əsaslanmaqla münafiqəli vəziyyətlərin analizi, həmçinin bu halların aradan qaldırılması üzrə təsirli tədbirlərin qəbulu; ayrı-ayrı regionlar, iqtisadi rayonlar və şəhərlər üçün tipik kriminal davranış formalarının müəyyən edilməsi, bu tip davranış formaları barədə əhalinin məlumatlandırılması işinin təşkili və həyata keçirilməsi. Müasir informasiya sistemlərinin, ilk növbədə İnternetin verə biləcəyi imkanlardan cinayətlərin profilaktikasında istifadə edilməsinin fəal surətdə araşdırılmasının vacibliyi də qeyd edilməlidir (9, s.318-319).

Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, qarşısının alınması effekti ziddiyyətlidir və ona görə də heç

bir məhdudiyət olmadan, «nə qədər çox olarsa o qədər yaxşıdır» prinsipi ilə ümumi və ya xüsusi tədbirləri həyata keçirmək düzgün deyildir. Buna əhəmiyyət verməmək və nəzərə almamaq tədqiqatçını əsl profilaktik xarakterli, kriminoloji əhəmiyyət kəsb edən ziddiyyətlərin analizindən uzaqlaşdırır və bununla da cinayətkarlığın qarşısının alınmasını metodoloji əsaslardan məhrum edir.

Kriminoloqlar, regional profilaktikasının elmi əsaslarını işləyib hazırlanması zamanı böyük və xüsusilə böyük şəhərlərdə ümumsosial və xüsusi-kriminoloji profilaktika sisteminin yaradılmasının vacibliyini xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Böyük şəhərlərdə profilaktik fəaliyyətin planlaşdırılması probleminin aktuallığı onunla şərtlənmişdir ki, bu tip yaşayış məskənlərində daha konsentrik formada ölkə üzrə cinayətkarlıqla və digər hüquq pozuntuları ilə mübarizənin əsas meyilləri (istər pozitiv, istərsə də neqativ) təzahür edir. Böyük şəhərlər kiçik ərazi vahidləri, şəhər və rayonlarla müqayisədə daha dinamik və intensiv inkişaf edirlər və hazırda onlarda cərəyan edən proseslər, mövcud sosial həyat formaları və onların neqativ nəticələri, problemlər və həlli üsulları yaxın gələcəkdə ölkənin digər şəhərlərinin də qarşısında duracaqdır. Ona görə də böyük şəhərlərdə cinayətkarlıqla və hüquq pozuntuları ilə mübarizə tədbirlərinin planlaşdırılması mühüm metodoloji və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Meqapolislər şəraitində tikintilərin layihələşdirilməsi mərhələsində mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin qarşısının alınması məqsədilə tikilən binalarda əhalinin və onların təhlükəsizliyinin təmini üzrə konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Böyük şəhərlərdə cinayətkarlığın profilaktikası üzrə tədbirlərin işləyib hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı şəhər mühitinin küçələrində törədilən kriminal əməllərin qarşısının alınması üzrə tədbirlərin planlaşdırılması da yaddan çıxarılmamalıdır.

Böyük şəhərlərdə küçə cinayətkarlığının mövcudluğunun və inkişafının yeni meyilləri və qanunauyğunluqlarının idrakı əsasında şəhərlərin açıq məkanında cinayətkarlıq üzərində dövlətin və cəmiyyətin effektiv kriminoloji nəzarətinin təmininə istiqamətlənmiş konkret tədbirlər

kompleksinin işləyib hazırlanması zəruri hesab edilməlidir.

Cinayətkarlığın profilaktikasında kütləvi informasiya vasitələrinin əhəmiyyətli rolu da qeyd edilməlidir. Bunu nəzərə alaraq kütləvi informasiya vasitələrinin hüquq-mühafizə orqanları ilə sıx qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi zəruri hesab edilməlidir. Hər bir regionda, iqtisadi rayonda və ya şəhərdə bu iş aşağıdakı formalarda həyata keçirilə bilər:

- kütləvi informasiya vasitələrində qanunriayət edən vətəndaş simasının cəlb edilişinin təbliği, kriminal mühitin nüfuz sahiblərində, dəfələrlə məhkum olunmuş şəxslərdə həyat perspektivlərinin olmamasının konkret nümunələrlə nümayiş etdirilməsi, hüquq-mühafizə orqanlarının cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində müsbət təcrübəsinin, əhalinin özünümüdafiə vasitələri və metodları ilə bağlı məsələlər üzrə hüquqi təbliğatın və maarifləndirmə işinin işıqlandırılması;

- regional icra hakimiyyəti və daxili işlər orqanlarının, vergilər nazirliyinin, dövlət gömrük komitəsinin və digər dövlət qurumlarının mətbuat xidmətinin rəhbərlərinin və kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələrinin daimi əsaslarla işləyən müşavirələrinin təşkili;

- regionda cinayətkarlıqla mübarizənin ümumi sistemində antikriminogen ictimai rəyin formalaşdırılması və bu sahədə əhalinin fəallığının artırılması üzrə hazırlanan xüsusi proqramların və fəaliyyət planlarının kütləvi informasiya vasitələrində geniş işıqlandırılması;

- nəşrlərin, radio və televiziya verilişlərinin analizi və ümumiləşdirilməsi, qəzet və jurnal məqalələrinin, digər materialların və çıxışların professional səviyyəsinin yüksəldilməsinə həsr olunmuş kütləvi informasiya vasitələrinin redaktorları ilə hüquq-mühafizə orqanlarının mətbuat xidməti rəhbərlərinin dəyirmi məsələlərinin təşkili;

- hüquq-mühafizə orqanlarının kütləvi informasiya vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqəli iş təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında dövlət qurumlarının rəhbərləri üçün belə əməkdaşlığın aktivləşdirilməsi və effektivliyinin yüksəldilməsi üzrə təvsiyələrin hazırlanması(9, s.314).

Əlbəttə, hazırkı vəziyyətdə xüsusilə dünyada baş verən iqtisadi böhran şəraitində cinayətkarlı-

ğa qarşıdurma sahəsində dövlətin imkan və qüvvələri hüdudsuz deyildir. Lakin müasir şəraitlərdə də dövlətin hazırda mövcud olan şərtlərdə ən effektiv şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsinin bir sıra istiqamətləri mövcuddur.

B.S.Zahidov Azərbaycanda cinayətkarlıqla mübarizənin mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinin vacibliyini göstərir və bu tədbirlər sırasında aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd edir:

- Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində ümumrespublika, regional və şəhərlər üzrə qısamüddətli, orta və uzunmüddətli bir illik və uzun müddətli dövrlər üçün kompleks «Dövlət Proqramları» işlənib hazırlanmalı və qəbul edilməlidir. Bu proqramların hazırlanmasına təcrübəli mütəxəssislərlə yanaşı, alimlər də cəlb edilməli, fikir mübadiləsi, müzakirələr aparılmalı, xarici ölkələrin cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində müsbət təcrübələrdən yaradıcılıqla istifadə edilməlidir.

- Cinayətkarlığın və məhkumluğun statistikasının keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə xüsusi qanun qəbul edilməli, statistik məlumatların toplanması və işlənməsinin vahid proseduraları və mexanizmləri işlənilməlidir. Vahid statistik məlumatlar əsasında hesabatlar aparılmalı, müvafiq meyllər üz çıxarılmalı, kriminogen şəraitin proqnozlaşdırması ilə bağlı elmi-metodiki baza formalaşdırılmalıdır. Hüquq-mühafizə orqanlarında cinayətkarlığın rüblük, yarımillik və illik statistikasını, dinamikasını, məhkumluğun vəziyyətini, strukturunu, dinamikasını və səviyyəsi ardıcıl olaraq öyrənilməli, cinayətkarlığın respublika və regional proqnozları müəyyən edilməli və diqqət həmin istiqamətlərə yönəldilməlidir. Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin əsas prioritetləri müəyyən edilməlidir.

- «Cinayətlərin qarşısının alınması üzrə dövlət sisteminin əsasları haqqında» Qanun qəbul edilməlidir.

- Qısa, orta və uzunmüddətli perspektivlər

üzrə regional cinayətkarlığın nəzarətdə saxlanılması sahəsində kompleks tədbirlər Proqramı hazırlanmalı, proqrama daxil edilən tədbirlər kompleksi ardıcıl surətdə reallaşdırılmalıdır. Bu zaman korrupsiyaya, vəzifədən sui-istifadəyə, cinayətkarlığın ağır və xüsusilə ağır növlərinə qarşı ixtisaslaşmış istintaq bölmələrinin yaradılması və onların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq standartlara cavab verən normativhüquqi aktlar qəbul edilməlidir.

- Sosial nəzarət orqanlarının cinayətkarlığın qarşısının alınması və profilaktikası sahəsində fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi qanunvericilik qaydasında prokurorluq orqanlarına tapşırılmalı, bu sahədə prokurorluğun funksiyaları, hüquq və vəzifələri müəyyən edilməlidir(10, s.74-76).

Regional səviyyədə cinayətkarlığın qarşısının alınması üzrə fəaliyyət konsepsiyasının əsasında cinayətkarlığın və onun ictimai təhlükəliliyi yüksək olan ayrı-ayrı növlərinin determinantlarının öyrənilməsi, cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, cinayətkarlığa qarşıdurma üzrə ümumsosial və xüsusi-kriminoloji tədbirlər sisteminin yaradılması bazasında regional cinayətkarlığın proqnozlaşdırılması və profilaktikası üzrə kompleks xarakter daşıyan strateji proqramların, fəaliyyət planlarının işlənib hazırlanaraq həyata keçirilməsi çıxış edir.

Göründüyü kimi cinayətkarlığın həm regional, həmçinin ümumi səviyyədə profilaktikası kompleks xarakterli (obyektiv və subyektiv amillərə istiqamətlənmiş) profilaktik tədbirlərin tətbiqini tələb edir. Bu tədbirlər əhəmiyyəti və miqyasına görə situativ, taktiki və strateji ola bilər. Situativ tədbirlər konkret cinayət hadisəsi ilə bağlıdır. Taktiki tədbirlər müəyyən ərazidə baş verən cinayətlərin (Yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən törədilən cinayətlər, narkotik vasitələrlə bağlı cinayətlər və s.) qarşısının alınmasına, strateji tədbirlər isə uzunmüddətli olub gələcək hədəflərə yönəldilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Рачкова Н.М. Основные меры общесоциальной профилактики уличной преступности// Вестник Томского государственного университета. Право. 2013, №3(9).- с.61-69.
2. Сахаров А.Б. Социальная система предупреждения преступлений //Советское государство

- и право. 1972. №11, с.36-68.
3. Абызов К.Р. Проблемы криминологического прогнозирования и предупреждения региональной преступности (по материалам Сибирского федерального округа). Диссерт...к.ю.н. М., 2004.
 4. Səməndərov F.Y. Kriminologiya. Ümumi hissə. Bakı, 2003, 162s.
 5. Кивич Ю.В., Лебедев С.Я. Предупреждение преступности органами внутренних дел. М.: Юридические институт МВД России, 1998. – 35с.
 6. Басков А.В. Виктимологическая профилактика корыстно-насильственных преступлений, совершаемых в общественных местах. Авто-реф.дисс...канд.юрид.наук. М., 2010.- 33с.
 7. Невский С.А., Клешина Е.Н. О современных проблемах профилактики преступлений// Историческая и социально-образовательная мысль. Вып. №2, 2010, с.19-24.
 8. Титов С.Э. Органы внутренних дел как субъект предупреждения преступлений//Вестник Челябинского государственного университета. 2013. №17. Право. Вып.31, с.79-81
 9. Ростов К.Т. Методология регионального анализа преступности в России. Диссерт....докт. юрид.наук. СПб., 1998.
 10. Zahidov B.S. Regional cinayətkarlığın səciyyəvi xüsusiyyətləri//«Regional cinayətkarlığın kriminoloji tədqiqinin aktual problemləri». Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2014.s.61-77.

Nazim Aliyev

Summary

Actual problems of the prevention of regional crime in the modern era

This article analyzes the information related to the prevention of regional crime. According to the author's conclusion, the discovery of the causes and conditions of urban crime determines the conduct of a set of preventive measures.

Назим Алиев

Резюме

Актуальные проблемы профилактики региональной преступности в современную эпоху

В данной статье проведён анализ сведений, относящихся к профилактике региональной преступности. По заключению автора обнаружение причин и условий городской преступности обуславливает проведение комплекса профилактических мероприятий.

ELSEVƏR MURADOV

BDU-nun “Cinayət hüququ və kriminologiya” kafedrasının dosent əvəzi, h.f.d.
elsever.muradov.1982@inbox.ru

HƏBİB CƏFƏROV

BDU-nun “Cinayət hüququ və kriminologiya” kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

hcafarov@bk.ru

İNQİLƏB ŞAHBAZOV

London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər Məktəbində Ədliyyə Sistemi üzrə magistrant

inqilab.shahbazov@azescience.org

UOT-343.2

CİNAYƏT-HÜQUQİ QADAĞANIN ANLAYIŞININ NORMATİV-HÜQUQİ GÖSTƏRİŞ ƏSASINDA VERİLMƏSİ

Açar sözlər: cinayət hüququ; dispozisiya; hüquqi normalar; qadağa; cinayət məsuliyyəti

Ключевые слова: уголовное право; диспозиция; юридические нормы; запрет; уголовная ответственность.

Keywords: criminal law; criminal disposition; legal normative; prohibition; criminal liability

Terminoloji baxımdan hüquq normaları müxtəlif cür adlandırılırdılar: “daha tam şəkildə elmi spesifikanı əks etdirən cinayət hüququ üçün səciyyəvi olan norma-qadağalar, “cinayət hüququnun özəyini təşkil edən norma-qadağalar”, “cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsini təşkil edən norma-qadağalar”, “cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normalar” və s. Müasir cinayət hüquq ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, cinayət-hüquqi tənziometmənin mexanizminin xarakteristikası zamanı məhz göstərilən normalar tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olurlar.

Terminoloji baxımdan hüquq normaları müxtəlif cür adlandırılırdılar: “daha tam şəkildə elmi spesifikanı əks etdirən cinayət hüququ üçün səciyyəvi olan norma-qadağalar(26,s.16), “cinayət hüququnun özəyini təşkil edən norma-qadağalar”(9,s.21), “cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsini təşkil edən norma-qadağalar”(40,s.34), “cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti

yəti müəyyən edən normalar”(35,s.43-46) və s. Müasir cinayət hüquq ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, cinayət-hüquqi tənziometmənin mexanizminin xarakteristikası zamanı məhz göstərilən normalar tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olurlar(40,s.34).

Sovet dövrünün alimlərinin əksəriyyəti cinayət hüquq normasını hüquq normasının növü kimi nəzərdən keçirməklə, onun üç elementli strukturunu əsaslandırmağa çalışırdılar. Elementlər qismində bəzi müəlliflər hipoteza ilə birləşən dispozisiyanı və sanksiyanı (Y.M.Braynin), digərləri isə, hipotezanı və sanksiya ilə birləşən dispozisiyanı (S.N.Bratus) ayırırdılar(15,s.46). V.N.Kudryavsev əlamətlərinin Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin normalarında ifadə olunan hipotezanı və qanunvericiliklə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin normalarında yerləşdirilmiş dispozisiya və sanksiyanı ayırırdı(20,s.70). V.D.Filimonov “cinayətlərin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edən normaların” strukturu məsələsinə dair oxşar mövqedən çıxış edir(35,s.78-241). Qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturunun təhlil edilməsi zamanı bu cür yanaşma cinayət hüququ üzrə bir sıra müasir ədəbiyyatlarda öz əksini tapır(9,s.23).

Artıq sovet dövründə qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturu haqqında digər fikirlər meydana gəldi. Belə ki, L.L.Kruqlikov göstərirdi ki, “cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin hər bir maddəsi özünə iki strukturlu

elementi daxil edir: dispoziyanı və sanksiyanı” (18,s.34). V.Q.Smironov yazırdı ki, cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin normaları yalnız iki strukturlu hissədən ibarətdir: hipotezadan və dispoziyadan(32,s.35). Belə bir yanaşma öz əksini sovet cinayət hüququnun bir sıra dərslərində tapmışdır(39,s.60-61; 6,s.38-39; 33,s.199-200). Bir sıra müasir dövrün alimləri də bu mövqeyə tərəfdardırlar. Belə ki, A.B.İvançinin fikrincə, hüququ yaradan müəyyən əməllərin törədilməsini qadağan edərək və cəzalar nəzərdə tutmaqla belə əməlləri möhkəmləndirərək mühafizəedici cinayət-hüquq normasının hipotezasını və dispoziyasını bilavasitə cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin maddəsində ifadə edir. Bu da onu ifadə edir ki, cinayət qanunu cinayətlərin törədilməsinə görə yalnız cəza nəzərdə tutmur, həm də onları qadağan edir(12 ,s.93-94). Qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturunun təhlilinə belə bir yanaşma cinayət hüququ üzrə bir sıra müasir ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır(30,s.24). Bir sıra alimlər qadağanedici cinayət hüquq normasının ikiüzvlü strukturunda hipotezanı və sanksiyanı ayırırlar(4,s.11).

Qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturu haqqında təsəvvürlərin özünəməxsus simbiyozu qismində V.S.Proxorovun, N.M.Kropaçevin və A.N.Tarabayevin mövqeyi çıxış edir. Alimlər hesab edirlər ki, “cinayət hüquq normasının konstruksiyasının sxemi aşağıda göstərilən şəkildə ifadə edilir: normada göstərilən şərtlərdə (hipoteza) müəyyən hərəkətləri (dispoziya) etməyi qadağan edilmişdir – cinayət-hüquqi tənziyyətənin pozitiv aspekti, əgər normanın tələbi pozularsa (hipoteza), məhkəmə təqsirləndirilənə müvafiq tədbirlər (dispoziya) tətbiq etməlidir – cinayət hüquq normasının retrospektiv aspekti. Bununla cinayət hüquq norması əslində aşağıdakı funksiyaları birləşdirir: mühafizə edərək nizama salır və nizama salaraq mühafizə edir”(27,s.43-44). Alimlərin bu mövqeyi dəfələrlə tənqidə məruz qalmışdır. İlk öncə ona görə ki, onların fikrincə, bir hüquq normasının iki tərkib hissəsi cinayət-hüquqi tənziyyətənin pozitiv və ya retrospektiv aspekti kontekstində müxtəlif ünvanlara malikdir.

Q.O.Petrovun qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturu ilə bağlı mövqeyi fərqlidir.

Alim hesab edir ki, nəzəri və praktiki məqsədlərlə cinayət hüquq normasında dörd elementi ayırmaq lazımdır: 1) faktiki konstruksiyanı özünə daxil edən hipotezanı; 2) cinayət-hüquq münasibətinin subyektlərini; 3) cinayət-hüquq münasibətinin subyektlərinin müvafiq hüquq və vəzifələrini – dispoziyanı; 4) cəzanı, həmçinin cinayət törətmiş şəxslər üçün cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş digər nəticələri özünə daxil edən sanksiyanı(25,s.26).

Cinayət hüquq elminin müasir inkişaf mərhələsində alimlər normanın üç elementli strukturundan imtina edilməsi üçün sübutlar irəli sürürlər. Y.E.Pudovoçkinin və S.S.Pirvahidovun fikrincə, cinayət hüququnun Xüsusi hissəsinin normalarının spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların strukturu normanın ünvanından asılı olaraq müxtəlif şəkildə müəyyən edilə bilər. Əgər cinayət hüquq normasını ayrıca şəxsə ünvanlanmış kimi nəzərdən keçirək, onda normanın dispoziyası qismində Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddələrində mövcud olan cinayət tərkibinin əlamətlərinin təsviri çıxış edir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddələrində təsvir edilən cəzanın modeli sanksiya kimi çıxış edir. Bu halda hüquq norması qadağanedici xarakter daşıyır. Əgər cinayət hüquq norması münasibətin ikinci iştirakçısı kimi dövlət orqanlarına ünvanlanmışdırsa, onda cinayət tərkibinin əlamətlərinin təsvirini hipoteza kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu zaman dövlət orqanı bu və ya digər növ cəzanın tətbiqi haqqında göstərişi yerinə yetirir. Bu halda hüquq norması səlahiyyətverici norma kimi çıxış edir(28,s.39). Bu fikir qadağanedici cinayət hüquq normalarının cinayət-hüquqi tənziyyətənin pozitiv və ya retrospektiv aspekti kontekstində onların ünvanlanması nöqtəyi-nəzərindən strukturunu izah edən alimlərin fikrinə yaxındır.

Y.V.Qraçeva bir qədər mürəkkəb, lakin cinayət hüquq normasının oxşar strukturlu konstruksiyasını təklif edir. S.S.Alekseyevin norma-göstərişlərin və məntiqi normaların mövcudluğu haqqında təlimindən çıxış etməklə, müəllif o nəticəyə gəlir ki, məntiqi cinayət hüquq norması tənziyyətə və mühafizəedici norma-göstərişi birləşdi-

rir... bir norma-göstərişin həyata keçirilməsi bir məntiqi norma ilə birləşən digər norma-göstərişin həyata keçirilməsini istisna edir... məntiqi cinayət hüquq norması dördüzlüdür, yəni tənzi-medici norma-göstərişin hipoteza və dispozisiyasından və dispozisiyadan (ikinci hipotezadan) və mühafizəedici norma-göstərişin sanksiyasından ibarətdir... məntiqi cinayət hüquq norması Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddəsi ilə eyni deyildir və Cinayət Məcəlləsinin həm Ümumi, həm də Xüsusi hissələrində təsbit edilmiş göstərişləri özünə daxil edir(5,s.33).

Cinayət hüquq normasının strukturunun təhlilində bu cür yanaşmanı(13,s.39-40)müsbət qiymətləndirərək, anlayışların bir çoxunda Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsinin maddəsi, cinayət tərkibi (əgər normativist yanaşma nöqtəyi-nəzərindən onu müəyyən etsək), məntiqi norma, norma-göstəriş göstərilir. Sonuncu iki anlayışın ayrılması açıqdan-açığa sünilik və artıqlıqdır. “Nəzəri abstraksiyanın” müxtəlif səviyyələri kimi norma-göstərişin və məntiqi normanın ayrılması hüquq nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən əsaslı görünür, lakin o cinayət hüququ baxımından funksional əhəmiyyətə malik deyildir. M.A.Tuliqloviç “normanın strukturunun dar mənada cinayət-hüquqi göstərişin növündən asılı olduğunu” qeyd edərək və Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsinin tənzi-medici və mühafizəedici göstərişlərini ayıraraq, “tənzi-medici göstərişin strukturunun dispozisiya və sanksiyadan, mühafizəedici göstərişin isə, hipoteza və dispozisiyadan ibarət olduğunu göstərir”(41,s.6-7). Beləliklə, müəllif “Cinayət hüquq normasının strukturunu” adlı dissertasiya tədqiqatının nəticə hissəsində hüquq normasının anlayışından istifadə etməklə hüquqi göstərişlər çərçivəsində struktur elementləri ayırır.

V.P.Konyaxin cinayət hüquq normasının strukturunun müəyyən edilməsinə dair müxtəlif yanaşmanın olmasını qeyd etməklə, bunun əsasında hüquq və dövlət nəzəriyyəsinin ən qədim problemlərindən biri olan həll edilməzlik – hüququn məzmun və formasının qarşılıqlı əlaqəsi problemi dayanır. Hüququn məzmununun strukturlaşdırılmasının qanunauyğunluğunun onun ifadə formasına keçirilməsi cəhdi həllini tapma-

yan formal-məntiqi ziddiyyətə gətirib çıxarır. Çünki hüququn məzmununun struktur elementləri və onun ifadə formasının struktur elementləri heç vaxt üst-üstə düşümlər(17,s.207) A.İ.Sitnikova hesab edir ki, cinayət qanununun maddələrinin və normalarının anlayışı və strukturu qarışıq salınmır, onların müəyyən edilməsi zamanı metodoloji yanaşmalar müxtəlifdir: 1) cinayət qanunvericiliyinin Xüsusi hissəsinin normalarının ayrıca nəzərdən keçirilməsi ikikomponentli strukturun ayrılmasına və üç elentin ayrılmasına cəhd zamanı elementlərdən birinin parçalanmasına gətirib çıxarır; 2) Cinayət qanunvericiliyinin Ümumi və Xüsusi hissələrinin cinayət-hüquqi göstərişlərinin sintezi mövcud normativ material əsasında üçkomponentli məntiqi normanı qurmağa kömək edir(31,s.172).

Cinayət hüquq normasının strukturunun müəyyən edilməsinə müxtəlif yanaşmaların olması problemini yuxarıda adı çəkilən səbəblərlə izah etmək olar. Fikrimizcə, əsas səbəb bu kimi məsələlərin “nəzəri mücərrədləşdirmənin” müxtəlif səviyyələrində təhlil edilməsindən ibarətdir. S.S.Alekseyevin göstərdiyi kimi norma-göstəriş və məntiqi norma hüququn strukturunun real şəkildə mövcud olan fərqli ilkin həlqələridir... nəzəri mücərrədləşdirmənin müxtəlif səviyyələrində əvvəlcə norma-göstərişlərin və məntiqi normaların mövcudluğu qeyd edilir, sonra isə bir anlayışda onların ümumi xüsusiyyətləri əks olunur(1,s.43). Bununla bəzi alimlər qadağanedici cinayət hüquq normasının quruluşunu izah edən növbəti orijinal ideyanı irəli sürməyə cəhd edərkən, nəzəri mücərrədləşdirmənin müxtəlif səviyyələrində tamamilə fikir dolaşığına rast gəldilər.

Eyni zamanda S.S.Alekseyev göstərir ki, “normativ göstəriş” və “hüquq norması” sinonim anlayışlardır(36,s.438). “Hüquq norması” termininə “məntiqi” sözü əlavə olunduqda, onda söhbət göstərişlər və ya onların elementləri arasında qanunauyğun əlaqələrin kompozisiyası haqqında gedir(2,s.83). Sinonim kimi “normativ göstəriş” və “hüquq norması” terminlərindən istifadə edilməsi artıqdır və hüquq nəzəriyyəsində bu anlayışların məzmununun bir neçə fərqli kontekstində tam şəkildə əsaslandırılmış deyildir. Bu zaman alim həm də “norma-göstəriş” terminindən isti-

fadə edir. Eyni zamanda keyfiyyət baxımından digər səviyyəli mücərrəd nəzəri anlayış kimi “məntiqi hüquq norması” anlayışının ayrılması bir qədər süni görünür.

S.S.Alekseyev normativ göstərişi hüququn strukturunun elementləri qismində nəzərdən keçirir. Lakin hüquq nəzəriyyəsində bu məsələ ilə bağlı digər fikirlər də mövcuddur. Normativ-hüquqi göstəriş hüquq nəzəriyyəsində az tədqiq edilən kateqoriya kimi çıxış edir. Elmdə normativ-hüquqi göstərişlər haqqında təsəvvürlərin inkişafı gedişində hüquq nəzəriyyəsinin anlayışlar bankında bu kateqoriyanın yerinin müəyyən edilməsinə dair bir neçə yanaşma formalaşmışdır. Onlardan əsas olanlarını nəzərdən keçirək. Bəzi alimlər (Л.Ф.Апт, Н.Н.Вопленко, А.В.Мискевич, А.С.Пиголкин və başqaları) normativ-hüquqi göstərişi normativ aktın məzmununun məzmunu ilə eyniləşdirərək, onu qanunvericilik sisteminin başlanğıc kateqoriyası kimi qəbul edirlər. Digər alimlər (S.S.Alekseyev, V.K.Babayev və başqaları) hesab edirlər ki, normativ-hüquqi göstəriş hüquq sisteminin ilkin elementidir və ya hüququn sistemaltı elementlərindən biridir. Üçüncü qrup alimlər hesab edirlər ki, normativ-hüquqi göstəriş qanunvericilik sistemini və hüququn sistemini birləşdirən universal kateqoriya kimi çıxış edir(7,s.12).

Ən ümumi formada müzakirələrin əsasında normativ-hüquqi göstərişin normativ aktın məzmununun minimal struktur hissəsi və ya minimal hüquqi göstəriş kimi çıxış etməsi məsələsi dayanır. M.L.Davıdova əsaslı şəkildə təsdiq edir ki, “... normativ-hüquqi göstərişin hüquq sisteminin başlanğıc elementi kimi tanınması labüd şəkildə hüquq normasının kateqoriyasının nəzəri mənasının başa düşülməsinə gətirib çıxarır (onun klassik anlayışında). Çünki hüquq norması ya hüquq sistemində köməkçi funksiyanı yerinə yetirən digər hüquqi göstərişlərə bərabər tutulur, ya da hüququn ilkin əsası kimi başa düşülmür”(4,s.11-12). Məhz bu dəlil sovet dövrünün alimlərinə normativ göstərişi hüquq sisteminin müstəqil elementi qismində nəzərdən keçirməyə imkan vermirdi.

Belə ki, S.S.Alekseyevin fikrincə, normativ-hüquqi göstəriş adı altında normativ-hüquqi

aktın mətnində bilavasitə ifadə olunan normativ xarakterli və məntiqi cəhətdən bitkin dövlet-hakimiyyət göstərişini başa düşmək lazımdır. Normativ göstəriş – hüquqi materiyanın özünün ilkin, elementar hissəciyidir(2,s.81-83). Məhz S.S.Alekseyevin bu fikirləri çoxsaylı alimləri hüquq normasının strukturu və normativ göstərişlərin hüquqi təbiəti haqqında düşünməyə vadar etmişdir. Onlar bu problemi yeni, daha yüksək səviyyəli tədqiqat səviyyəsinə qaldırmışlar.

M.L.Davıdova normativ-hüquqi göstərişin yalnız hüququn forması ilə və ya yalnız hüququn məzmunu ilə eyniləşdirilməsinin qeyri-mümkünlüyü haqqında fikirlərini əsaslandıraraq, bununla hüquq normasını normativ-hüquqi göstərişin tipi kimi müəyyən edir. Eyni zamanda bir çox hüquqşünasların (S.S.Alekseyev, V.M.Sırx, A.F.Çerdansev və başqaları) normativ-hüquqi göstərişin və normativ aktın arasındakı qarşılıqlı uyğunluq haqqında fikirləri ilə razılaşaraq, alim göstərir ki, “müəyyən hallarda normativ-hüquqi göstəriş cümlənin hissəsi kimi çıxış edə bilər. Alim nümunə kimi Azərbaycan Respublikasının CM-in 177-ci maddəsinin qeydini göstərir”(7,s.8,12,13). Göründüyü kimi fikirlər arasında ziddiyyət vardır.

V.P.Konyaxinin fikrincə, normativ göstəriş – hüquq norması yox, hüquq normasının struktur elementidir(17,s.185). Alimin bu fikri kifayət qədər əsaslı görünür(36,s.438; 37,s.75), lakin müəyyən konkretləşdirmə tələb edir. D.V.Xodukina hesab edir ki, normativ göstərişin strukturu obyektiv olaraq hüquq normasının müəyyən quruluşa malik olması ilə şərtlənir. Bu onu ifadə edir ki, ayrıca normativ göstərişdə minimum hüquq normasının strukturunun üç əsas elementindən biri, maksimum isə, üçü (hipoteza, dispozisiya və sanksiya – birlikdə) ifadə edilə bilər(38,s.27). Alimin sonuncu fikri ilə razılaşaraq hesab edirik ki, hüquq normasının məntiqi quruluşu çox halda normativ göstərişin xarakteri və strukturu və ya onların məcmusu ilə şərtlənir. Hüquq normasının məntiqi konstruksiyası bir sıra hallarda normativ-hüquqi göstərişlərin yalnız qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılığını göstərir.

Cinayət hüquq elmində dövrü olaraq belə bir fikir səslənir ki, qadağanedicu cinayət hüquq normasının strukturunda dispozisiya və sanksiya

arasında məntiqi əlaqə yoxdur. O.S.İoffe və M.D. Şarqorodski hesab edirdilər ki, cinayət hüquq normasının strukturunun məcburi elementləri sırasına yalnız hipoteza və dispozisiya aiddirlər. Sanksiyanın isə, bu normanın elementlərinin tərkibinə daxil olması məcburi deyildir. Hüquq normalarının mühafizəsi digər hüquq normalarında nəzərdə tutulan sanksiyalar vasitəsilə təmin edilə bilər(14,s.160). E.Y.Motovilovker ədalətli şəkildə hesab edirdi ki, hüquq normasının üçüzlü strukturu konsepsiyası mahiyyətinə görə hüquqi fakt kimi hüquq pozuntusunu inkar edir(23,s.7-8). Bir sıra müasir dövrün alimləri də bu fikri bölüşürlər və əsaslandırırırlar(5,s.26-27; 12,s.89-91). Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsinin normativ-hüquqi göstərişlərinə uyğun olaraq məntiqi hüquq normasının üç elementli konstruksiyası konsepsiyası fiksiyadan başqa bir şey deyildir. Buradan o nəticəyə gəlmək olar ki, reallıqda məhz hüquqi göstəriş hüququn sistemində (strukturunda) ilkin element kimi çıxış edir. Bu fikrin xeyrinə olaraq, alimlər cinayət qanununun “qurulması” kontekstində müxtəlif hüquqi konstruksiyalardan – cinayət tərkiblərinin və Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsinin maddələrinin sanksiyalarının konstruksiyalarından istifadə etməyi təklif edirlər(19,s.66-141; 35,s.188-195,s.219-241; 11,s.676-681).

Mahiyyətinə görə, normativ-hüquqi göstəriş normativ-hüquqi aktın mətnində bilavasitə ifadə olunan ən sadə, vahid, məntiqi cəhətdən tamamlanmış dövlət-hakimiyyət göstərişidir. Normativ-hüquqi göstəriş qanunvericilik sistemini və hüquq sistemini birləşdirən universal kateqoriya kimi çıxış edir. “Tikinti materialı” kimi normativ-hüquqi göstəriş olmadan belə sistemlərin başlanğıc elementlərinin olması ağılaşmazdır(8,s.10). Bununla normativ-hüquqi göstəriş hüquq sisteminin ilkin özəyi (həlqəsi) kimi çıxış edir.

Cinayət-hüquqi qadağa – əsas (baza) normativ-hüquqi göstərişdir(22,s.65), qadağanedicici cinayət-hüquq normasının əsas təyinatını əks etdirən onun özəyidir. Yuxarıda qeyd edilən mövqədən çıxış etməklə A.E.Jalinskiyin fikri tamamilə məntiqli görünür. Alim hesab edir ki, cinayət hüququ verilmiş formaya malik müəyyən qay-

dada qəbul edilmiş göstərişlərin məcmusundan (sistemindən yox) ibarətdir(10,s.185). Sanksiya – müstəqil hüquqi göstərişdir(24). Cinayət-hüquqi qadağalar cinayət-hüquqi təsirin subyektlərinin davranışının sərhədlərini müəyyən edirlər, cinayət-hüquqi qadağanın potensial pozuntusuna görə cəza nəzərdə tutan normativ-hüquqi göstəriş kimi müvafiq əməllərin törədilməsinə görə dövlət tərəfindən “zorakılığın” tətbiqi mümkünlüyünü qanuniləşdirirlər. Sonuncu normativ-hüquqi göstərişlər mahiyyətinə görə birincilərə münasibətdə törəmə və köməkçi kimi çıxış edirlər. Bu mənada V.N.Kudryavsev göstərirdi ki, cinayət-hüquqi qadağaya cəzanın yalnız sonuncu vasitə qismində tətbiq edilməsi nöqtəyi-nəzərdən subsidiar kimi baxılmalıdır(21,s.106). Eyni zamanda cəmiyyətin və dövlətin müasir inkişafı mərhələsində cinayət-hüquqi qadağa onun pozulması halında dövlət tərəfindən neqativ reaksiyanın tətbiqi mümkünlüyünün şərti kimi əsaslandırılmalıdır. Bu ona görə vacibdir ki, cinayət-hüquqi qadağa ... potensial pozucuları cinayətlərin törədilməsindən çəkindirmək məqsədilə onların davranışına təsirin real vasitəsinə malikdir(3,s.82). Burada Y.E.Pudovoçkinin mövqeyi tam da əsaslı görünür. O, hesab edir ki, cinayət-hüquqi qadağa iki mənada nəzərdən keçirilə bilər – vətəndaşlara ünvanlanan bir sıra əməllərin törədilməsinə qadağa kimi və dövlətə ünvanlanan qanunu pozanlara qanunda göstərilən təsir tədbirlərindən başqa digər tədbirlərin tətbiqinə qadağa kimi(29,s.137). Hesab edirik ki, bu halda cinayət-hüquqi qadağanın və Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan qadağanedicici norma anlayışlarının dəyişik salınması (eyniləşdirilməsi) baş verir. Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan qadağanedicici cinayət-hüquq normasının xüsusiyyəti kimi həqiqətən də o çıxış edir ki, o özündə faktiki olaraq iki davranış qaydasını nəzərdə tutur: onlardan birincisi, sözün həqiqi mənasında cinayət tərkibinin əlamətlərini nəzərdə tutan əməli törətməyə cinayət-hüquqi qadağadır (yəni yuxarıda göstərilən əməlin törədilməsindən çəkinmək vəzifəsidir) və ikincisi, belə əməlin törədilməsi halında dövlət məcburet-mə tədbirlərini tətbiq etmək vəzifəsidir. Bununla

bu norma özündə mahiyyətinə görə iki hüquqi göstərişi nəzərdə tutur. T.V.Klenovun ədalətli şəkilə göstərdiyi kimi istənilən növ cinayət hüquq normaları göstərişlərdən qurulurlar(16,s.185). Hesab edilir ki, əgər cinayət-hüquqi qadağanın və Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulan qadağanedici cinayət hüquq normasının anlayışlarını eyniləşdirsək, onda ümumiyyətlə cinayət hüquq elminin eyni kateqoriyalarla (konstruksiyalarla) yüklənməsinə zərurət yoxdur.

Beləliklə, “cinayət-hüquqi qadağa” və “qadağanedici cinayət hüquq norması” eyni anlayışlar deyildir. Bu anlayışların sinonim anlayışlar kimi istifadə edilməsi düzgün deyildir. Qadağanedici cinayət hüquq norması zahirən cinayət-hüquqi qadağa ilə üst-üstə düşür. Çünki Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi iki normativ-hüquqi göstəriş nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikasının CM-in Xüsusi hissəsinin normativ-hüquqi göstərişlərinə uyğun olaraq məntiqi

hüquq normasının üç elementli “klassik” konstruksiyasından istifadə edilməsi fiksiyadır. Bu qadağanedici cinayət hüquq normasının strukturuna dair indi də davam edən çoxsaylı mübahisələrlə təsdiq edilir. Hesab edilir ki, məntiqi hüquq normasının süni konstruksiyasının çərçivələrində müxtəlif subyektlərə ünvanlanan özünün hüquqi təbiətinə görə müxtəlif normativ-hüquqi göstərişlərin birləşdirilməsi düzgün deyildir. İdealda cinayət hüququnda bu konstruksiyadan imtina etmək lazımdır. Çünki belə konstruksiya müvafiq hüquqi göstərişlərin sahəvi xüsusiyyətini əks etdirmir. Cinayət hüququnun sisteminin ilkin struktur vahidi qismində normativ-hüquqi göstərişi nəzərdən keçirmək lazımdır. Məhz cinayət-hüquqi qadağanı başlanğıc, əsas normativ-hüquqi göstəriş kimi qəbul etmək lazımdır. Cinayət-hüquqi qadağa cinayət hüququnun quruluşunda hüququn müvafiq sahəsinin əsas təyinatını əks etdirən ən sadə, müstəqil, vahid, məntiqi cəhətdən tamamlanmış struktur elementidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Алексеев С.С. Общая теория права. Курс в 2 томах. Т. 1. – М.: Юрид. лит., 1981., 360с
2. Алексеев С.С. Структура советского права. – М.: Юрид. лит., 1975. , 264с.
3. Анисимов Д.И. Значение уголовно-правового воздействия для обеспечения эффективности уголовно-правового запрета // Уголовно-правовой запрет и его эффективность в борьбе с современной преступностью. Сборник научных трудов / под ред. Н.А.Лопашенко. – Саратов: Сателлит, 2008. с. 82.
4. Баулин Ю.В. Уголовное право как отрасль публичного права в научном наследии профессора М.И.Бажанова // Ученики о научном наследии профессора М.И.Бажанова (по материалам «круглого стола», посвященного 90-летию со дня рождения М.И.Бажанова) / Под общ.ред. В.Я.Тация. – Харьков: Право, 2013.
5. Грачева Ю.В. Судейское усмотрение в применение уголовно-правовых норм: проблемы и пути их решения: монография. / Отв. ред. А.И.Чучаев. – М.: Проспект, 2011., 38с
6. П.И.Гришаева, Б.В.Здравомыслова. М.: Юрид. лит., 1982. ,63с.
7. Давыдова М.Л. Нормативно-правовые предписания в российском законодательстве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Саратов, 2002.,31с.
8. Давыдова М.Л. Нормативно-правовые предписания в Российском законодательстве. – Волгоград: Изд-во Волгоград.гос. ун-та, 2001., 239с.
9. Есаков Г.А. Глава II. Уголовный закон // Уголовное право. Общая часть: Учебник. Издание второе перераб и доп. / Под ред . Л.В.Иногамовой-Хегай, А.И.Парога, А.И.Чучаева. – М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: Инфра-М, 2008., 800с.
10. Жалинский А.Э. Уголовное право как ресурс: проблемы модернизации // Жалинский А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. – М.: Про-

спект, 2008., 400с.

11. Зубкова В.И. Проблемные вопросы построения санкций в уголовном законе РФ // Научные основы уголовного права и процессы глобализации: материалы V Российского конгресса уголовного права (27-28 мая 2010 года). – М.: Проспект, 2010. с. 676-681.
12. Иванчин А.В. Законодательная техника и ее роль в российском уголовном правотворчестве: монография. М.: Юрлитинформ, 2011. ,208с.
13. Илалутдинов А.И. Элементы нормы права и их внутреннее строение // Право. Журнал Высшей школы экономики. 2012. №1.
14. Иоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории и права. – М.: Госюриздат, 1973., 380с
15. Кауфман М.А. Глава I. Понятие уголовного закона. // Энциклопедия уголовного права. Т. 2. – СПб.: Издание профессора Малинина, 2009. с. 46.
16. Кленова Т.В. Соотнесение норм и предписаний в институтах уголовного права // Системность в уголовном праве. Материалы II Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 года. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. с. 185.
17. Коняхин В.П. Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. , 348с.
18. Кругликов Л.Л. Элементы диспозиции в санкции уголовного закона / Вопросы совершенствования уголовно-правового регулирования. Межвузовский сборник научных трудов / Отв. ред. М.И.Ковалев. – Свердловск: Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1988.
19. Кругликов Л.Л., Спиридонова О.Е. Юридические конструкции и символы в уголовном праве. СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2005.,344с.20. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений. – М.: Юрид. лит., 1972. ,352с.
21. Кудрявцев В.Н. Научные предпосылки криминализации // Криминология и уголовная политика / Ред. кол.: С.Г.Келина, В.М.Коган, М.М.Славин. – М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1985., 144с.
22. Лейст О.Э. Сущность права. Проблемы теории и философии права / Под ред. В.А.Томсинова. – М.: Зерцало, 2008. , 246с.
23. Мотовиловкер Е.Я. Теория регулятивного и охранительного права. / Науч. ред. О.Я.Баев. – Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1990. , 136с.
24. Орловская Н.А. Уголовно-правовые санкции: проблемы определения, классификации и функционального анализа: монография. – Одесса: Юридическая литература, 2010., 296с
25. Петрова Г.О. Уголовно-правовое регулирование и его средства: норма и правоотношение: Автореф. дис. ... докт. юрид. наук. – Н. Новгород, 2003. , 304с.
26. Пикуров Н.И. Уголовное право в системе межотраслевых связей: Монография. – Волгоград: ВЮИ МВД России, 1998. , 220с.
27. Прохоров В.С., Кропачев Н.М., Тарбагаев А.Н. Механизм уголовно-правового регулирования: норма, правоотношение, ответственность. / Науч. ред. Н.А.Беляев. – Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1989. ,295с.
28. Пудовочкин Ю.Е., Пирвагидов С.С. Понятие, принципы и источники уголовного права: сравнительно-правовой анализ законодательства России и Стран Содружества Независимых государств. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003., 297с.
29. Пудовочкин Ю.Е. Тема 4. Социокультурная обусловленность уголовно-правового запрета. // Пудовочкин Ю.Е. Учение об основах уголовного права: лекции. – М.: Юрлитинформ, 2012. с. 240с. 30. Уголовное право России. Общая часть. / Под ред. А.И.Парога. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2009. ,496с.
31. Ситникова А.И. Законодательная текстология уголовного права: монография. М.: Юрлитинформ, 2011. , 344с.

32. Смирнов В.Г. Функции советского уголовного права. Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования / Отв. ред. Н.С.Алексеев. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1965, 187с.
33. Трайнин А.Н. Избранные труды / Сост., вступ. статья Н.Ф.Кузнецовой. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004., 544с.
34. Тулиглович М.А. Структура уголовно-правовой нормы: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2006. , 200с.
35. Филимонов В.Д. Норма уголовного права. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. , 505с.
36. Филимонов В.Д. Правовой институт – основные звено в системе уголовного права // Системность в уголовном праве. Материалы II Российского конгресса уголовного права, состоявшегося 31 мая – 1 июня 2007 года. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.
37. Филимонов В.Д., Филимонов О.В. Институт уголовного права. Институт уголовно-исполнительного права. – М.: ИД «Юриспруденция», 2014. , 256с.
38. Ходукин Д.В. Юридические предписания. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2006., 196с
39. Чхиквадзе В.М. – М.: Госюриздат, 1959, 812с.
40. Яцеленко Б.В. Правоположения в уголовном праве // Государство и право. 2000. №6.

Elsevar Muradov
Habib Jafarov
Inqilab Shahbazov

Summary

The formulation of criminal law on the basis of normatives

Legal norms are labeled varyingly in terminological terms: “normative prohibitions based on the characteristics associated with criminal law”, “prohibitive norms constituting the basis of criminal law”, norms defining the criminal liability” and etc. The analysis of contemporary literature on law shows that the governance of criminal law is based on the principles mentioned above.

Эльсевяр Мурадов
Габиб Джафаров
Ингилаб Шахбазов

Резюме

Понятие уголовно-правового запрета на основании указания нормативно-правовых норм

С точки зрения терминологии, правовые нормы имеют разные названия: нормы-запрета характерные и в полной мере отражающие научную специфику уголовного права, нормы-запрета составляющие основу уголовного права, нормы -запрета составляющие особенную часть уголовного законодательства, нормы-запрета предусматривающие основания уголовной ответственности и т.д. Анализ современной уголовно-правовой литературы показывает, что именно указанные нормы, были в центре механизма уголовно- правового регулирования.

ПЕТР КОБЕЦ

докт. юрид. наук, профессор ФГКУ «ВНИИ МВД России», г. Москва

E-mail: pkobets37@rambler.ru;

ИЛЬЯ ПРОХОРЦЕВ

канд. юрид. наук ФГКУ «ВНИИ МВД России», г. Москва

E-mail: ilyx@bk.ru

УДК 343.9.01

**СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ
НАРКОПРЕСТУПНОСТИ**

Açar sözlər: cinayətkarlığın profilaktikası, Müstəqil Dövlətlər birliyi, narkobiznes, narkomanlıq, narkotiklərlə mübarizə sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlıq

Ключевые слова: профилактика преступности, Содружество Независимых Государств, наркобизнес, наркомания, межгосударственное со-трудничество в сфере борьбы с наркотиками.

Operative words: crime prevention, Commonwealth of Independent States, drug trafficking, drug abuse, interstate cooperation in the fight against drugs.

До конца девятнадцатого столетия наркомания не рассматривалась как международная медицинская проблема, требующая самого пристального внимания. Только в начале XX века, с развитием технического прогресса и началом лабораторного производства алкалоидов опиума и кокаина, наркомания получила новое измерение – массовость и эпидемическое распространение.

Данные археологии свидетельствуют о том, что человечество знакомо с опьяняющими и одурманивающими веществами с древнейших времен. Многие народы, населяющие современную территорию российского государства, с древнейших времен применяли травянистые растения, мхи, различные ягоды и грибы в лечебных или ритуальных целях. В их число с XI в. входил и огородный мак (мак снотворный – *Papaver somniferum* L.). Кроме культурных сортов широко был распространен и мак-самосейка (*P. rhoeas* L.), засоряв-

ший луга, поля. Способность незрелых корбочек («головок»), цветков и стеблей этих растений определенным образом воздействовать на психику использовалась в качестве болеутоляющего, успокаивающего и снотворного средств. Широко применялась на Руси и конопля (*Cannabis sativa* L.) как в народной медицине (семена, цветки и листья) для лечения целого ряда различных болезней, так и в качестве текстильной и масличной культуры.

В связи с развитием мореходства, торговли постепенно размываются исторически сложившиеся границы определенных регионов мира, где традиционно использовались те или иные наркотические средства. Их опасность была осознана обществом только после того, как примерно с середины XIX в. на территории Российской империи злоупотребление наркотиками получило довольно широкое распространение. Исследуя эту проблему, Л.В. Анцыферов писал: «В дореволюционное время во всех населенных областях Средней Азии, в любой почти мелкой лавочке или «чайхане» (чайной) можно было приобрести анашу, ее не только продавали, но ею любезно угощали посетители чайханы друг друга так же, как европейцы – папиросами... По официальным данным, за 1880 г. на каждых 100 коренных жителей приходилось «привычных гашишиста» [1, с.10-11].

О росте наркотизма в Средней Азии свидетельствовали и официальные доклады правительству генерал-губернатора Туркестана. В одном из них, в частности, было высказано опасение, что если не будут приняты энергич-

ные меры борьбы с гашишизмом в Туркестане, то вскоре придется открывать гашишекурильни в Петербурге и Москве. О широком распространении гашишизма и терьякешества (один из способов злоупотребления опиум-сырцом) до революции в Таджикистане, Узбекистане, Туркменистане указывалось также в работах А.К. Стрелюхина [2, с.321-329], Е.В. Маслова [3, с.121-128], А.Л. Камаева [4, с.89-95] и других. Такое массовое злоупотребление наркотическими средствами в Средней Азии неизбежно стало оказывать воздействие на близлежащие губернии и крупные города Российской империи. Один из очагов наркотизма находился в Приморье. После освоения Российской империей территорий Амурской области и Приморского края российское правительство столкнулось с проблемой массового курения опиума [5, с.19].

Обеспокоенность правительства Российской империи распространением наркомании выразилась в издании специальных указов о запрещении курения гашиша и опиума, а также уничтожении посевов мака и конопли. Меры ответственности предусматривались только за посев наркотикосодержащих растений, вывоз наркотиков за границу Российской империи и их потребление. Этим обстоятельством не преминули воспользоваться некоторые государства (прежде всего Китай, Персия, Турция и Египет), быстро наладив производство и широкие поставки наркотиков в Россию [6, с.24]. Так, в начале второй половины XIX в. основная масса контрабандного гашиша и опиума поступала в Россию из китайского Туркестана.

Наряду с ростом потребления наркотиков в Российской империи ее территория все более активно использовалась для целей трансконтинентального незаконного оборота наркотических средств. Этому способствовало то обстоятельство, что контрабанда наркотиков на Дальнем Востоке запрещалась только в одном направлении – из России в Китай. В то же время на западном и кавказском направлениях перевозка наркотиков допускалась [7, с.46].

С 1915 г. в Российской империи действовал Указ «О мерах по борьбе с опиумом».

Действие его было ограничено территориями Приамурского генерал-губернаторства и Забайкальской области Иркутского генерал-губернаторства. Этим Указом в российское уголовное право введены такие понятия, как «хранение, приобретение и перевозка наркотиков» [8, с.112].

Развитие транспорта и международная торговля сократили расстояние и природные границы между народами, и это весьма способствовало расширению наркомании. Российское государство перенесло немало потрясений в XX веке. Шли войны, не раз менялся государственный строй, и всё это наложило свой отпечаток на проблему употребления наркотических средств. Спустя пять лет после победы трудящихся над капиталистами новые власти поняли: построено что-то не то. Страну захлестнули преступность, бродяжничество, беспризорность, пьянство, проституция. Расцвела и наркомания [9, с.47].

Советской правительство уже в первые месяцы своего существования вплотную столкнулось с проблемой наркотизма в стране. О ее серьезности в тот период свидетельствует хотя бы то обстоятельство, что Совет Народных Комиссаров предписанием от 31 июня 1918 г. «О борьбе со спекуляцией кокаином» вменил в обязанность правоохранительным органам вести борьбу с преступностью, связанной с наркотиками. По свидетельству крупнейшего отечественного психиатра В.А. Горового-Шалтана, ситуация с потреблением наркотиков в России в 1920-е гг. представляла следующую картину: «Рост морфинизма особенно велик в Ленинграде и Москве, но демократизация... может способствовать проникновению его и в провинцию, в деревню, как это наблюдается давно уже в Германии и во Франции. В Благовещенске и Амурской области наряду с курением опиума и кокаинизмом широко распространено и злоупотребление морфием, главным образом среди пролетарских слоев населения... Жертвы берутся из медицинской среды, но у большинства наших пациентов начало морфинизации определенно связано с условиями военной службы, с периодом войны и революции» [10, с.90].

В сентябре 1923 года Политбюро ЦК РКП (б) санкционировало создание постоянной Комиссии по борьбе с самогоном, кокаином и азартными играми. В тот момент в законах СССР даже не упоминалось слово «наркотики», но уже через год для наркоманов готовили специальные лагеря». Кокаин был в названии комиссии выделен особо не только потому, что термин «наркомания» тогда ещё не прижился. Кокаин наряду с морфием распространялся большей частью в крупных городах. И это сильнее бросалось в глаза, нежели распространение других наркотиков в провинции и на окраинах страны. На первое заседание по борьбе с кокаином комиссия собралась 8 декабря 1923 года. Докладчик из Наркомздрава обрисовал контингент кокаинистов: от представителей творческой интеллигенции до детей – уличных продавцов папирос и булок. Такова страница истории нашей страны в прошлом, как же обстоят дела сегодня? [11, с.40-42].

Исследование наркотизма в Москве, проведенное в 1924 г. М.Н. Гернетом, показало, что из 102 опрошенных детей улицы только двое оказались не нюхающими кокаин, а также не курящими и не пьющими. Почти половина всех обследованных детей и подростков (47%) употребляли одновременно табак, алкоголь и кокаин, 40% – какие-либо два из перечисленных средств и 13% – одно. Причем у 97% обследованных детей семья оказалась разрушена, что в значительной степени вызвано последствиями войны [12, с.34-38].

Материалы первой московской комиссии по делам о детских правонарушениях показали, что в результате злоупотребления кокаином многие несовершеннолетние совершают различные преступления и чаще всего кражи с тем, чтобы раздобыть денег на покупку кокаина. Некоторые из подростков выступают в роли профессиональных торговцев наркотическими средствами. М.Н. Гернет отмечал, что выявлены и более тяжкие преступления, совершенные детьми, нанюхавшимися кокаина, вплоть до покушения на убийство [13, с.43].

Представляется, что на распространение

наркотизма и связанных с ним преступлений в СССР в рассматриваемый исторический период оказывал влияние ряд социальных, политических, экономических, психологических факторов, детерминирующих наркотизм и незаконный оборот наркотиков.

В 20–30-е гг. прошлого столетия органы внутренних дел приобрели определенный опыт в деле предупреждения и пресечения преступлений, связанных с наркотиками, чему в немалой степени способствовали нормативные правовые акты антинаркотического законодательства. Так, в 1934 г. было принято постановление «О запрещении посевов опийного мака и индийской конопли». Одновременно были внесены изменения в уголовные кодексы союзных республик, направленные на ужесточение борьбы с незаконным оборотом наркотиков. После «всплеска» наркотизма в 20-х гг. прошлого столетия динамика этого явления в течение последующих пятидесяти лет почти не прослеживается. Статистические данные о наркотизации населения и преступности, связанной с незаконным оборотом наркотиков, в целом по стране не анализировались: считалось, что в социалистическом обществе не существует условий для такого негативного явления, как наркотизм.

Однако некоторые исследователи уже в тот период отстаивали тезис о социальной обусловленности и массовидности указанного явления. Например, Г.М. Миньковский отмечал в качестве причин распространения медицинского употребления наркотиков в среде несовершеннолетних беспризорность и социальные трудности, вызванные Великой Отечественной войной и хозяйственной разрухой в стране [14, с.38-39].

Положительная динамика незаконного оборота наркотиков и злоупотребления ими в СССР во многом связана с тем, что в 30–50-е гг. прошлого столетия были перекрыты поставки наркотиков из-за рубежа. Внутри страны сфера обращения наркотиков полностью монополизирована государством и достаточно четко контролировалась. Также были практически ликвидированы продуцировавшие наркоманию безработица и беспризорность.

Экономика в целом развивалась достаточно динамично, отсутствовали кризисные явления. Труд был не только правом, но и обязанностью граждан. Ощутимо повысился материальный и культурный уровень жизни большей части народа.

С середины 50-х гг. прошлого столетия констатировалось увеличение количества выявленных лиц, потребляющих наркотики. Например, за десятилетие, начиная с 1955 г., этот показатель вырос в десять раз, за три последующие года, с 1964 по 1966 – еще на 20%. Однако следует учесть, что исходные показатели были небольшими. Так, в 1955 г. в СССР на медицинском учете состояло около 2 тыс. больных наркоманией [15, с.38-39].

Последующий период характеризовался постепенным ухудшением наркоситуации в стране. Оказалось, что очаги социальной болезни были локализованы, но не ликвидированы. С появлением благоприятных социальных условий наркотизм вновь распространился и приобрел опасные формы [16, с.71-87].

Динамика резкого регресса наркоситуации просматривается, начиная с конца 60-х – начала 70-х гг. прошлого столетия, когда наркомания получила заметное распространение среди несовершеннолетних. В этот период возросли нелегальный спрос на наркотики и незаконная торговля ими, ставшая основным источником дохода для сбытчиков наркотических средств [17, с.14-15]. Специалистами отмечалось, что основными мотивами совершения преступлений, связанных со сбытом наркотиков в рассматриваемый период, являлись жажда обогащения [18, с.12]. По данным М.Л. Хоменкера, в РСФСР за 1964 г. наркоманами было совершено 1468 различных преступлений, из которых 497 составляли разбои, грабежи и кражи с целью завладения наркотиками или средствами для их приобретения [19, с.3].

Статистические данные свидетельствуют, что в 1965 г. насчитывалось 10 тыс. зарегистрированных больных наркоманией. В 1975 г. их число увеличилось в 1,5 раза и составило 14,8 тыс. человек. В 1985 г. численность

наркоманов практически не изменилась (14,5 тыс.). С 1985 г. стал отмечаться значительный устойчивый рост числа больных наркоманией как в России, так и в СССР в целом. В СССР в 1975 – 1988 гг. заболеваемость наркоманией выросла в 3,7 раза (с 1,9 до 7,1 случая на 10 тыс. населения соответственно). В 1988 г. в СССР на учете состояло около 50 тыс. больных наркоманией. В 1988 г. вновь отмечалось снижение до 5 случаев на 100 тыс. населения. Было также выявлено увеличение удельного веса женщин и изменение возрастной структуры наркоманов. Доля женщин среди наркоманов достигла 12%. По частоте употребления первое место занимали кустарные препараты мака (до 54,3% в 1988 г.). Соответственно снижался удельный вес ранее традиционных видов наркоманий, таких, как морфинная и кодеиновая [20, с.12-49].

Число больных наркоманиями в 1985–1991 гг. удвоилось, достигнув к началу 1991 г. 28,3 тыс. [21, с.65-68]. Результаты проведенных исследований показывали, что до 70% лиц с поставленным диагнозом «наркомания» из числа отбывших наказание за различные преступления, связанные с лишением свободы, попали в наркотическую зависимость в несовершеннолетнем возрасте [22, с.101].

Ситуация в различных регионах варьировалась весьма значительно. Самый высокий уровень распространенности наркоманий (47 – 107 случаев на 100 тыс. населения) к 1991 г. был зарегистрирован в Хабаровском, Приморском, Ставропольском и Краснодарском краях, в Туве, Амурской, Ростовской, Астраханской и Калининградской областях, в Кабардино-Балкарии и Северной Осетии. Подавляющая часть наркоманов была сосредоточена в городах (88,1% в 1991 г.) [23, с.91-95].

Расширение и укрепление незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ в транснациональных масштабах способствовало вхождению в публицистический обиход такого термина как наркобизнес, экономико-правовое содержание которого было определено на Всемирной конференции по организованной транснациональной

преступности, проводившейся в Неаполе с 21 по 23 ноября 1994 года [24, с.21]. Введенное понятие может рассматриваться с различных точек зрения. С одной стороны, как организация «специфического» индустриального производства с отдельными стадиями выработки, транспортировки, торговли и т. д. до отдельных стадий операции по отмыванию полученных преступных доходов. С другой стороны, это явление может и должно рассматриваться как угроза социальной, политической, демографической и экономической составляющих жизни российского общества.

В частности, в конце 80-х годов прошлого столетия в СССР не осталось ни одного региона страны, где не были зафиксированы случаи употребления наркотиков или их распространения. По экспертным же оценкам, число лиц, употребляющих наркотики было гораздо выше официальных цифр. Распространенность наркомании и интенсивность ее лечения стали носить резко выраженный региональный характер. Наиболее высокий уровень был зарегистрирован в регионах, в которых произрастает растительное наркотическое сырье или проходили территории транзита, а также в портовых городах.

Ведущими специалистами в области наркоманий из различных ведомств в 1991 г. по специальной программе было проведено исследование «Распространение наркоманий в стране». Анализ полученных в результате опроса данных показал, что 12% населения в возрасте 16 лет и старше хотя бы один раз в жизни пробовали наркотики; около 0,9% – принимали наркотики регулярно, при этом значительную часть из них можно отнести к больным наркоманиями. Полученные результаты позволили исследователям сделать вывод, что в дальнейшем нужно ожидать роста и болезненности, и заболеваемости наркоманиями [25, с.15]. При этом было обращено внимание на то, что распространение наркоманий будет идти как за счет регионов, где имеются растительные источники получения наркотиков, так и за счет регионов, где в настоящее время ситуация относительно благополучная. Было спрогнозировано, что по мере

выхода страны на международный рынок может произойти сдвиг в структуре потребления населением наркотиков в сторону препаратов, быстро вызывающих психическую и физическую зависимость. В этих условиях распространение наркоманий может иметь характер эпидемии, не поддающейся контролю со стороны органов здравоохранения. К сожалению, данный прогноз в дальнейшем полностью подтвердился.

Так, например, с распадом СССР в Российской Федерации в 90-х годах прошлого столетия произошел не просто количественный рост лиц, употребляющих наркотические, психотропные и сильнодействующие вещества, но и качественные изменения некоторых аспектов наркомании [26, с.54]. Прежде всего произошло омоложение наркомании, то есть прямая потеря обществом значительной части своего интеллектуального и физического резерва. Другими словами, наркомания стала представлять собой масштабную общенациональную проблему, несущую прямую угрозу социальной и демографической политике страны. Произошло изменение видовой структуры рынка наркотиков. Стала просматриваться явная тенденция вытеснения героином, «традиционных» для России наркотиков растительного происхождения, изготовленных кустарным способом. Все более заметным стало преобладание более дорогих и сильнодействующих наркотиков [27, с.6].

В начале нового тысячелетия обстановка, связанная с контрабандой наркотических средств и психотропных веществ, также оставалась в Российской Федерации весьма сложной. На укрепление позиций отечественного наркобизнеса оказывает влияние и такой немаловажный фактор как интернационализация этой преступной деятельности, вызванная интеграцией финансовых и товарных рынков. Важной причиной подобного положения явилось равнодушие, легкомыслие и безответственность по отношению к наркотикам части населения [28, с.18].

Проблемы распространения наркотиков в середине второго десятилетия XXI столетия в Российской Федерации значительно обостри-

лись и оказывают крайне негативное влияние на социально-психологическую атмосферу в обществе, экономику, политику, правопорядок, здоровье нации, то есть затрагивают практически все сферы жизнедеятельности государства и общества. Распространение наркотических средств и психотропных веществ признается в настоящее время на самом высоком уровне одной из серьезных угроз национальной безопасности, здоровью населения страны, генофонду народов, в ней проживающих. Наркомания и наркопреступность не имеют границ, они разрушают общество, стимулируют рост преступности, коррупции, поражают людей независимо от социального положения, пола, религии и расы. Однако более всего от наркотиков страдает молодежь, которая составляет, как мы уже отметили более трех четвертей всех лиц, втянутых в орбиту наркотизации.

Поэтому авторы присоединяются к мнению абсолютного большинства ученых и практиков, о необходимости дальнейшего продолжения разработки мер противодействия наркобизнесу, призванных если не искоренить, то сдерживать наркотическую угрозу, как вну-

три страны, так и на международном уровне. Среди важных мер в данном направлении следует, прежде всего, отметить, что, сегодня Российская Федерация, активно, включилась в процесс международного сотрудничества в борьбе с транснациональной организованной наркопреступностью и в первую очередь это сотрудничество активно проявляется с правоохранительными органами государств-участников СНГ.

В настоящее время в качестве основных направлений деятельности органов внутренних дел государств-участников СНГ в области контроля за оборотом наркотических средств и психотропных веществ авторы выделяют: качественное изменение характера сложившейся за последнее десятилетие антинаркотической практики, потребность смещения упоры с работы с наркопотребителями на борьбу с организованной наркопреступностью; пресечение каналов поступления наркотиков; усиление координационной деятельности; интеграция в международную систему противодействия производству и распространению наркотиков.

Список литературы

1. Анцыферов Л.В. Гашишизм в Средней Азии. Ташкент, 1934.
2. Стрелюхин А.К. Краткий исторический обзор наркоманий // Труды Душанбинского государственного медицинского института. Сталинабад, 1950. Т. 5.
3. Маслов Е.В. Проблема наркоманий в Туркменской ССР // Советское здравоохранение Туркмении. Ашхабад, 1939. № 2-3.
4. Камаев А.Л. Анашизм. Социально-бытовое и клиничко-психиатрическое исследование. Самара, 1931.
5. Мусаев А.Н., Сбирунов П.Н., Целинский Б.П. Противодействие незаконному обороту наркотических средств (история и современность). М.: ВНИИ МВД России, 2000.
6. Левитов И.С. О необходимости опийной реформы на Дальнем Востоке. СПб.: Тип. Санкт-Петербургских ведомостей, 1906.
7. Погосов А.В., Мустафетова П.К. Опийные наркомании. М. 2008.
8. Наркомания в дореволюционной России (из архива) // Вестник МВД России. 1998. № 4.
9. Веселовская Н.В., Коваленко А.Е. Наркотики. М.: Триада-Х, 2000.
10. Пятницкая И.Н. Наркомания. - М.: Медицина, 2008.
11. Опиум и наркотики в СССР // Русский фокус. 2004, 9-15 февраля.
12. Гернет М.Н. Сотня детей – наркоманов // Вопросы наркологии. 1926. № 1.
13. Гернет М.Н. Наркотизм, преступность и уголовный закон // Право и жизнь. М.: Изд-во «Право и жизнь», 1924. № 3-4.

14. Миньковский Г.М. Основные этапы развития системы мер борьбы с преступностью несовершеннолетних // Вопросы борьбы с преступностью. 1967. № 6.
15. Миньковский Г.М., Побегайло Э.Ф., Ревин В.П. Уголовно-правовые средства борьбы с пьянством, алкоголизмом, наркоманией и токсикоманией: Учебное пособие. М., 1990.
16. Кудрявцев В.Н. Какое государство мы строим. М., 1991. С. 71-87.
17. Генайло С.П., Готлиб Р.М., Романова Л.И. Наркомания. Владивосток, 1988.
18. Смитиенко В.Н. Уголовно-правовая борьба с преступным изготовлением, приобретением и распространением наркотиков: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М., 1968.
19. Хоменкер М.Л. Борьба с хищением, незаконным изготовлением, распространением и потреблением наркотических веществ: Автореф. дис... канд. юрид. наук. М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1966.
20. Бабаян Э.А. Вопросы наркологии. 1993. № 2.
21. Врублевский А.Г., Кузнец М.Е., Мирошниченко Л.Д. Актуальные проблемы медико-социальной реабилитации больных алкоголизмом и наркоманией: Сб. науч. тр. М.; Орел, 1994.
22. Генайло С.П. и др. Наркомания: правовые и медицинские проблемы. Владивосток, 1988.
23. Пелипас В.Е., Мирошниченко Л.Д. // Вопросы наркологии. 1992. № 3-4.
24. Документ ООН E/CONF. 88/2, 25 August 1994.
25. Городская и вузовская антинаркотическая политика. / Под ред. Г.В. Зазулина. СПб.: СПб. ГУ, 2001.
26. Егоров В.Ф., Зайченко В.М., Кошкина Е.А. и др. Наркологическая помощь населению Российской Федерации. 1991 – 1997 гг. М.: НИИ наркологии МЗ РФ, 1998.
27. Наркомания в России: угроза нации (Аналитический доклад) /подготовлен рабочей группой под руководством А. В. Федорова/, М 2010 г.
28. Кобец П. Н. Противодействие преступности в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ: опыт и проблемы. Монография. М., 2014. – 215 с.

Petr Kobec

*PF-nın DİN-in Ümumrusiya Elmi Tədqiqat İnstitutu
professor hüququ elmləri doktoru, Moskva şəhəri*

İlya Proxertsev

PF-nın DİN-in Ümumrusiya Elmi Tədqiqat İnstitutu hüquq elmləri namizədi

“NARKOCİNAYƏTKARLIĞIN XƏBƏRDAR EDİLMƏSİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI”

Xülasə

Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi və onlardan istifadə, MDB iştirakçı-dövlətlərin siyasi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına ən ciddi təhlükələrdən birini yaradır. Narkotik vasitələrlə və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə bağlı mübarizədə problemlər MDB-nin hüququ – mühafizə orqanları fəaliyyətinin prioritet istiqamətlərdən biri kimi qalır. Elmi məqalənin yeniliyi. Sovet İttifaqında indiki MDB-nin bünövrəsini müəyyən edən narkocinayətkarlığın xəbərdar edilməsi qenezisinin təhlilinin aparılmasında əks olunur. Sovet formasiyasında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin xəbərdar edilməsi ilə bağlı az iş görülməmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra post sovet məkanı dövlətlərində narkocinayətlərin sayının artmasını qeyd etmək belə kifayətdir.

Elmi məqalə SSRİ-nin müsbət tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi və MDB-nin iştirakçısı – dövlətlərin hüququ mühafizə orqanları, xüsusən daxili işlər orqanları tərəfindən narkocinayətkarlıqla mübarizənin effektivliyinin artırılması istiqamətdə taktika və strategiya yollarının işlənməsi üçün nəzərdə tutula bilər.

Pyotr Kobets

doctor of law, Professor, National research institute of Russia ministry of the interior, Moscow, Russia

Ilia Prokhortsev

candidate of Juridical Sciences, National research institute of Russia ministry of the interior, Moscow, Russia

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE PREVENTION OF DRUG-RELATED CRIME

Summary

Illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances and abuse pose one of the most serious threats to economic prosperity and political stability of the States – participants of CIS. The problem of combating illicit trafficking in narcotic drugs and psychotropic substances has been and remains one of the priorities of the law enforcement agencies of the Commonwealth. The novelty is reflected in the analysis of the Genesis of the prevention of drug-related crime in the Soviet Union, once United territory of States – participants of the CIS. In the Soviet time, a lot has been done to prevent the illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances. Suffice it to say that after disintegration of the USSR the number of drug-related crimes has increased in the post-Soviet countries dozens of times. This article is intended to explore the positive experiences and further use by law enforcement agencies of States members of CIS to develop strategies and tactics of the internal Affairs bodies of the Commonwealth countries to improve the effectiveness of the fight against narkopritonov-STU.

VASİF QULİYEV

Ədliyyə Nazirliyinin Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

quliyev889@mail.ru

UOT 343.9

NARKOMANIYA VƏ ONUN TÖRƏTDİYİ FƏSADLAR, APARILAN MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİ:

Açar sözlər: Narkomaniya, dövlət, təhsil, ailə, cəmiyyət, sosial, beynəlxalq vəziyyət, statistika, qanunsuz dövriyyə, profilaktika və s;

Ключевые слова: Наркомания, государство, образование, семья, международное положение, статистика, незаконный оборот, профилактика, общество;

Keywords: Drug addiction, state, education, family, international position, statistics, illegal turnover, prevention, society.

Müasir dünyanın üzləşdiyi ən ağır sosial-ictimai problemlər sırasında narkomaniya əsas yerlərdən birini tutur. Bu problem cəmiyyətin mənəvi və əxlaqi dəyərlərinə böyük zərbə vuran, sosial-iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərən, insanların həyat və sağlamlığına təhlükə yaradan, cinayətkarlığın artmasına səbəb olan amildir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dövlət quruculuğunun bütün sahələrində aparılan islahatlar, ölkənin ümumi inkişafı narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı kompleks mübarizəni zəruri etmişdir.

Problemə ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidenti-Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1996-cı il 26 avqust tarixli 485 nömrəli Fərmanında “Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı tədbirlər haqqında” öz əksini tapmaqla, ölkədə sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, insanların sağlamlığının, rifahının və narkomanlığa, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə ümumdövlət vəzifəsi kimi müəyyən edilmiş, həmçinin narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi və narkomanlıqla mübarizə sahəsində dövlət siyasətinin strateji istiqamətləri dəqiq göstərilmişdir. (1)

Narkotiklərlə bağlı mübarizə sahəsində hüquqi məsələləri tənzimləyən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirməsi, dəyişən şəraitə və tələblərə uyğunlaşdırılması hökumətin və dövlətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” BMT-nin 1988-ci il Konvensiyasına, 1998-ci ildə “Narkotik vasitələr haqqında” 1961-ci il Vahid Konvensiyasına və 1971-ci il “Psixotrop maddələr haqqında” Konvensiyasına qoşulmuşdur. “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” beynəlxalq konvensiyaya qoşulması barədə (28 oktyabr 1992-ci il, № 356) (2)

Bu strateji kurs ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin apardığı siyasət nəticəsində davam etdirilmişdir. Problemin həlli istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramları çərçivəsində zəruri qanunvericilik bazası gücləndirilmiş, institusional islahatlar həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2013-2018-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı” qəbul edilmişdir.

Narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı ayrı-ayrı dövlətlər səviyyəsində fərdi şəkildə və ya beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində mübarizə aparılsada, ildən ilə dünya üzrə narkomaniyaya düşər olanların sayında artım qeydə alınır.

Dünyaya nəzər salsaq görərik ki, 250 milyondan artıq şəxs narkotik vasitələrdən bu və digər formada istifadə etməkdir. Bu isə dünya əhalisinin 5,2% faizi deməkdir. Onların 12 milyonu sırf narkotik istifadəçilərdi. Mariyuana kimi nisbətən

yüngül narkotik vasitələrdən istifadə edən şəxslər isə daha çoxluq təşkil edir və onların sayı 180 milyona çatır. Aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, son dövrlər heroin və tiryəkdən istifadə edənlərin sayı daha çox artmaqdadır. Hazırda narko istehsalçı dövlət kimi Əfqanıstan dünya ölkələri arasında “öz liderliyini” qoruyub saxlayır.(3)

BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin qiymətləndirilməsinə görə Əfqantanda tiryək istehsalı 2016-cı ildən artaraq 4800 tondan 6000 min tona qalxmışdır. 2016-2017-ci illərə nəzər salsaq görürük ki, bu illər ərzində həm Əfqanıstanda, həm də digər yerlərdə narkotiklərin istehsalı qat-qat artıb. Məhz Əfqanıstanda istehsal olunan narkotik vasitələr İran vasitəsilə Cənubi Qafqaz ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üzərindən keçməklə Avropaya daşınması halları mövcuddur. Azərbaycan üzərindən keçən narko marşrutlar ildən ilə fərqlənir. Bir neçə il əvvəl İran-Azərbaycan, Azərbaycan-Rusiya və ya İran-Azərbaycan-Gürcüstan-Avropa marşrutu ilə həyata keçirilirdisə, daha sonra Xəzər dənizi vasitəsilə Əfqanıstan-Orta Asiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan və quru sərhədləri boyunca Gürcüstan-Avropa marşrutları narkotacirlər üçün əsas rol oynayır.(4)

Narkoışbazlar istehsal olunmuş tiryək və heroini Avropaya və digər ölkələrdə qara bazara çıxarmaq üçün daim yeni-yeni marşrutlar axtarırlar. Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, yəni narkoistehsalçı Avropa ölkələri arasında yerləşməsi, əlverişli quru, hava, dəniz və dəmir yolu nəqliyyat şəbəkələri onları özünə cəlb edir və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə ərazimizdən tranzit kimi istifadəyə cəhd edir. Bundan əlavə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 20% işğalı, Azərbaycanın İranla olan dövlət sərhədinin 132 kilometrlik hissəsi nəzarətsiz zonaya çevrilmişdir ki, həmin ərazilərdən də Avropaya, o cümlədən Qara Dəniz hövzəsi ölkələrinə, habelə digər dövlətlərə güclü narkotik axını həyata keçirilir. İşğal olunmuş və nəzarətdən çıxmış torpaqlarımızda narkotik tərkibli bitkilərin becərilməsi, yeni növ narkotiklərin sintezi üzrə laboratoriyaların açılması, narko-

tiklərin istehsalı və tranzit bazasının yaradılması, onun satışından əldə edilən külli miqdarda gəlirin terrorçu qrupların yaradılması və təlim keçmələrinə istiqamətlənməsi təhlükənin miqyasını daha da artırır ki, bu da dünyanın bütün sivil ölkələrini düşündürməlidir. Çünki, bölgədə narkotiklərin kök salması təkcə ölkə və region üçün yox, həm də digər dövlətlər üçün gələcəkdə qarşısızalmaz qüvvəyə çevrilmə riskini artırır.

Ümumiyyətlə, dünyada gedən proseslər analiz edildikdə narkomafiyalar tərəfindən münaqişə və müharibə ocaqlarının, terrorçu mərkəzlərin, mütəşəkkil cinayətkar qrupların, işğal və nəzarətsiz zonaların yaradılmasında əsas mühüm amil rolunu oynayır. Son illər Yaxın Şərqdəki baş verən hadisələr onu deməyə əsas verir ki, münaqişə ocaqlarının, terrorçu dəstələrinin yaradılması və onların müasir silahlarla təhciz olunması şübhə doğurmaya bilməz.(buna misal olaraq Livya, Misir, İraq, Türkiyə, Suriya və s.) dövlətləri göstərmək olar. Halbu ki, o dövlətlərdə sabitlik, iqtisadi inkişaf, insanların yaşayışı, mədəniyyəti, təhsili və s. yaxşı səviyyədə olmuşdur. Məhz qeyd olunan dövlətlərdə hərçimərçiliyin, xasun, özbaşnalığın və ixtişaşların yaradılmasında öz maraqlarına xidmət edən qüvvələrin arasında narkomafiyaların rolunu “xüsusi” vurğulamaq lazımdır. Çünki bəzi hallarda böyük dövlətlər öz maraqlarına görə iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə edərək, sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarırlar. Sonda həmin ölkələr öz qanunları ilə idarə olunmur və terrorçu qrupların hegomonluq etməsinin və coxlu sayda insan tələfatı ilə nəticələnməsinin şahidi oluruq.

Yaxın Şərqdə baş verən hadisələrə nəzər yetirdikdə, ölkəmizdə iqtisadi inkişafın yüksələn xətlə getməsinə ən əsasda sabitliyin qorunub saxlanması, insanların rahat və firavan yaşamaları dövlətin əsas proremlərindən biridir.

Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, narkotik vasitələrin təhlükəli növləri ölkə ərazisinə cənub qonşumuz İran Respublikasının ərazisindən qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilməsidir. Bu baxımdan mübarizənin ən səmərəli yolu ilk növbədə sərhəd- gömrük-keçid məntəqələrində nəzarətin gücləndirilməsi, narkotiklərin aşkara çıxarılması

yətlərinin ölkəyə telekommunikasiya vasitəsi ilə ötürülməsi nəticəsində baş verir. Bütün bunların nəticəsi olaraq, bu gün Azərbaycan cəmiyyətində gənclərimiz nəinki siqaret və alkoqoldan, həm də toksiki maddədən və narkotik vasitələrdən istifadə edirlər. Bu maddələrdən istifadə etmək vərdişi artıq formalaşmış bir qrup gənclərin submədəniyyətlərinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevirilmişdir.

Hər bir yeniyetmə və gəncin cəmiyyət üçün sabahın dəyərli bir vətəndaş olması, eyni zamanda cinayətkara, narkomana çevirilməməsi üçün ilk əvvəl evdə aldığı tərbiyyədən, evin kəndərindən uzaq olan insanlardan hansı vərdişlər “əxz etməsindən” çox asılıdır. Elə yeniyetmə və gənclərin də arzuolunmaz yollara düşməsinin əsas səbəbi zəif valdeyn nəzarəti və onun ağışuna alan mənfi mühitidir. Müasir telekommunikasiya dövründə (internet, sosial şəbəkələr və s.) demək olar ki, valideynlərin uşaqlara nəzarəti olduqca zəif olması sonda yeniyetmələrin zərərli vərdişlərə marağın artmasına gətirib çıxaran əsas faktorlarından biridir.

Son illər hüquq-mühafizə orqanlarının keçirdikləri əməliyyat axtarış tədbirləri nəticəsində narkoişbazlar tərəfindən internet vasitəsilə narkotiklərin satışı və uşaqların buna cəlb edilməsi hallarında müşahidə olunur. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi və narkomaniyanın yayılmasının qarşısının alınması birbaşa dövlətlərin milli qanunvericiliyi ilə aparılan islahatlardan və maarifləndirmə kampaniyalarının davam etdirilməsindən çox asılıdır.

Aparılan müşahidələr onu göstərir ki, bu sahəyə ilk olaraq əsas diqqət ailərdən başlanmalı, məktəb və kollektivlərdə davam etdirilməlidir. Məhz məktəb həyatı sabahın formalaşdırdığı vətəndaşlarını gələcəkdə cəmiyyətdə hansı yola üz tutacaqlarını müəyyənləşdirir və evdəki mikromühitədən fərqli olaraq daha geniş insan çevrəsini əhatə edən bir məkandır. Çünki hələ gözləri həyata təzəcə açılan, yaxşı ilə pisi biri-birindən ayırd edə bilməyən yeniyetmələr narkoişbazların toruna asanlıqla düşmə riski daha böyükdür. Bir çox hallarda müəllim-valdeyn əlaqələrinin lazımı səviyyədə qurulmaması, yeniyetmələri kompasız gəmi kimi həyatın burulğanına asanlıqla apa-

rır oradan qaydış möcüzəyə bağlıdır və yaxud çox vaxt belə mümkün də olmur.

Yuxarda qeyd olunan statistik rəqəmlərdəndə görüldüyü kimi, məktəbilər arasında cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması faktı narkomaniyaya olan marağın artmasına, o cümlədən narkotik alverçilərinin məktəb həyətlərinə “yol açmaları”ndan xəbər verir. Fikirimcə, burada əsas diqqəti yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtın düzgün təşkilinə, mədəni-kütləvi tədbirlərin genişləndirilməsinə, idmana marağın artırılmasına yönəltməklə pis vərdişlərdən uzaqlaşdırılmasına nail olmaqdır. Eyni zamanda ümumtəhsil müəssisələrində təlim və tərbiyə prosesinin şəxsiyyətə fərdi yanaşma üzərində qurulması, prosesin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, ailə və məktəb arasında əlaqənin dərinləşdirilməsi, ailərdə gənclərin tərbiyyəsi ilə bağlı yardım layihələrinin keçirilməsi və s. kimi tədbirlərin həzırlanmasını zəruridir.

Bununla yanaşı ictimai fikrin formalaşmasında yazılı və elektron KİV-lərin rolunu nəzərə alsaq, narkomaniyanın nə kimi fəsadlara yol açdığını ictimaiyyət açıqlayan yazıların işıqlandırılması, televiziya kanallarında bu mövzuda verilişlərin çəkilişinə böyük ehtiyac vardır. Bu gün narkomaniyadan və zorakılıqdan zərər çəkmiş uşaqlara yardımın edilməsi, reabilitasiyanın keçməsi və cəmiyyətə reintegrasiyası dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərdən biridir.

Narkomaniyanın qarşısının alınmasının əsas məqsədi sağlam mühit və sağlam gələcək yaratmaqla yanaşı, cəmiyyətin və yaxın ətrafımızda sağlam həyat tərzini təbliğ etmək, zərərli vərdişlərə profilaktik tədbirlərin görülməsidir. Çünki sağlamlıq insanın yalnız xəstə olmaması deyil, eyni zamanda onun fiziki, psixi və sosial rifahıdır. Nəzərə alsaq ki, məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoy deyirdi: “Mən dünyada iki böyük bədbəxtlik tanıyıram: bunlardan biri vicdan əzabı, o biri də xəstəlikdir” (6) və müasir dünyada narkomaniya məhz xəstəlik kimi qəbul olunur, iki ən böyük bədbəxtlikdən biri hələ də narkomaniyadır.

İnsan üçün dünyada ən əziz varlıq həyatdır, həyatdan ən vacib amil isə sağlamlıqdır. Sağlamlıq dedikdə yalnız fiziki sağlamlıq deyil,

həmçinin psixoloji sağlamlıq nəzərdə tutulur. Bunun üçün valideyn və övlad arasında düzgün münasibətlər qurulması, düzgün qidalanma, iş və asudə vaxtın səmərəli təşkili, idmanla məşğul olmaq və şəxsi gigiyeniya fikir verilməsi kimi əsas məqamlara xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. Narkotik vasitə təkə onu qəbul edən adamı məhv etmir, onun ailə üzvlərinin də sağlamlığına mənfi təsir göstərən amildir. Məsələn, epizodik istifadə faktları erkən müəyyən olunarsa, bu gənclərin müalicə və sosial-psixoloji yardım alınmasına şərait yarada bilər. Bu istiqamətdə iki əsas mühüm məqamlar gənclərə psixoloji yardım xidməti və asudə vaxtın və məşğulluğun təminatına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir.

Məşğuliyyətsizlik və asudə vaxtın səmərəli təşkili probleminin mövcudluğu gənclərin deviant davranışa, cinayətə, psixoaktiv maddələrdən sui-istifadəyə və s. hallara məruz qalmasına şərait yaradır. İşsizlik və ya məşğuliyyətsizlik səbəbindən gənclərin narkotik alverinə, digər cinayət növlərinə, asosial hallarına (yüngül həyat tərzinə, dələduzluq, dilənçilik və s.) düşməsi günümüzün danılmaz faktlarıdır. Bu səbəbləri aradan qaldırmaq üçün xüsusi dövlət proqramlarının, fəaliyyət planlarının, tədbirlər sisteminin və s. olması vacibdir.

Narkomaniya ilə mübarizədə ən effektiv vasitələrdən biri narkotik istifadəçilərinin ilkin mərhələdə aşkar edilməsi, onlara narkotiklərdən istifadədən imtina etmələri üçün yardım edilməsidir. Bu, narkotik vasitələrdən qanunsuz istifadəyə meyilli şəxslərin aşkar olunması sistemi,

qeyri-tibbi narkotiklərin istifadəsinin genişlənməsinin qarşısının alınması, qabaqlayıcı və müalicə-profilaktika tədbirlərinin ümumi kompleksinin vacib elementi kimi qiymətləndirilir.

Respublika üzrə rəsmi qeydiyyatda olan narkotik istifadəçilərin ümumi sayı 31 min nəfər təşkil edir. Bunlardan 27 min nəfəri dispanser, 5 min nəfəri isə profilaktik qeydiyyatda olan şəxslərdir. Belə izah etsək 27 min nəfəri narkotik vasitələrdən asılı vəziyyətdə olanlardır, 5 min nəfəri isə narkotiklərdən ara-sıra qəbul edənlərdir. Təəssüflər olsun ki, bu şəxslər müalicə olunsalar da onların yenidən sağlam həyat tərzinə qayıtması böyük sual altındadır. Bu gün beynəlxalq ekspertlərdə qeyd edilir ki, ölkə üzrə qeydiyyatda olan ümumi statistik rəqəmin 5-10 vurulmalıdır ki, onların təxmini sayını müəyyənləşdirmək mümkün olsun.

Aparılan təhlilərdən müəyyən olunur ki, rəsmi qeydiyyata götürülən narkoistifadəçilərin sayı realıqda daha da çoxdur və bunların da əksəriyyəti məhz hüquq-mühafizə orqanlar tərəfindən aşkar edilənlərdir. Bir sözlə könüllülük prinsipi əsasında çox az halda tibbi müəsislərinə müraciət olunur.

Narkotizmlə mübarizə uzunmüddətli və çoxşaxəli, geniş maliyyə vəsaiti tələb edən dinamik bir prosesdir. İctimai təhlükəliliyi ilə fərqlənən, həmişə gizli şəraitdə baş verdiyi üçün ictimai nəzarətdən kənar qalıb durmadan artan bu cinayətkar prosesə qarşı səylə mübarizə aparmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının ümdə vəzifəsinə çevrilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Narkomanlığa və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı tədbirlər haqqında: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 26 avqust 1996-cı il Azərbaycan- 1996- 27 avqust.S.1
2. “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında” beynəlxalq konvensiyaya (28 oktyabr 1992-ci il, № 356);
3. BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi <https://www.unodc.org/>
4. “Narkotiklərə Qarşı Təbliğat” İctimai Birliyi (Azərbaycanda Narkotiklərlə bağlı vəziyyət haqqında Milli Məruzəsi 2018-ci il)
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi məlumatı.
6. Л.Н.Толстой. Война и мир. В двух томах. М., 1987, т.2, с.84
7. Azərbaycan Respublikası Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyası İşçi qrupunun arxiv materialları.

Васиф Кулиев

**БОРЬБА С НАРКОМАНИЕЙ ЯВЛЯЕТСЯ ПРИОРИТЕТНОЙ ЗАДАЧЕЙ ДЛЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА****Резюме**

Азербайджанская Республика после обретения независимости присоединилась к соответствующим Конвенциям ООН в области борьбы с наркоманией (1961, 1971 и 1988г.) Оккупация Арменией наших земель, включая 132 километров неконтролируемой линии границы между Азербайджаном и Ираном, способствовала транзитной перевозке наркотиков в Европу через эти территории. Удобное географическое расположение Азербайджана для транзита, выращиваемые в Афганистан наркотические средства и их транспортировка на мировой рынок, привели к увеличению числа зарегистрированных наркопотребителей в мире и Азербайджане. Этому также способствовали события, происходящие на Среднем Востоке и возрастание числа криминальных групп наркомафии. В статье подчеркивается роль государства, общества, семьи и образования в борьбе с наркоманией.

Vasif Guliyev

**COMBATING DRUG ADDICTION IS A PRIORITY TASK
OF THE AZERBAIJANI STATE****Summary**

Joining the UN to the Convention in 1961, 1971 and 1998 on "Drugs Psychotropic Substances and their Precursors, 20% occupied territory of our country by Armenian armed forces, Azerbaijan's 132-kilometer section of the state border with Iran is an uncontrolled zone, from those territories drug trafficking to European and Western countries. The favorable geographical location of the Republic of Azerbaijan in transit, drugs grown in Afghanistan and transportation to the world market, number of registered drug users in the world and in Azerbaijan, events in the Middle East and organized criminal groups created by drug addicts. Drug-related offenses by law enforcement agencies and the amount of narcotic drug withdrawn from circulation, the involvement of teenagers and young people in drug-related criminal liability. The role of the state, society, families and educational institutions in the fight against drug addiction.

ШАХИН ШУКЮРОВ

Доцент кафедры «Административной деятельности в ОВД» Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики, полковник полиции, доктор философии по праву, Представитель МВД Азербайджанской Республики в НКС при СМВД,
e-mail: shahin1967@mail.ru
UOT 342.7

«НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА ОБРАЩЕНИЯ ГРАЖДАН»

Ключевые слова: обращение граждан, функции института обращений граждан, субъекты института обращений граждан, формы взаимодействия, юридические гарантии.

Açar sözlər: vətənaşların müraciəti, vətənaş müraciəti institutunun funksiyaları, vətənaş müraciəti institutunun subyektləri, qarşılıqlı əlaqə formaları, hüquqi zəmanətlər.

Key words: appeal of citizens, functions of the civil appeal institute, subjects of the civil appeal institute, mutual contact forms, legal guarantees.

Раскрывается ряд теоретических аспектов борьбы с терроризмом, уделяется внимание понятию терроризма, рассматриваются конституции ряда государств с позиций противодействия терроризма, проводится сравнительно-правовой анализ законодательных актов участников Содружества Независимых Государств в борьбе с терроризмом, их правовое и структурное содержание, описываются основные этапы, актуальные и приоритетные стороны в борьбе с терроризмом, сформулированы и выдвинуты предложения по совершенствованию борьбы с терроризмом.

Рассматриваемый вопрос в научной статье является актуальным с позиций правового содержания, теоретического назначения и практического применения.

Функционирование и развитие любого демократического государства основывается на принципе верховенства закона, строгого его соблюдения всеми государственными органами, должностными лицами и гражданами, а

также дальнейшего укрепления гарантий прав личности и их охраны.

Существуют различные формы взаимодействия гражданского общества с государственными, общественными организациями.

Одной из форм взаимодействия граждан с публичными структурами является их обращение в органы государственной власти, органы местного самоуправления и к должностным лицам. Граждане обращаются в публичные органы по различным вопросам как личного, так и общественного характера. Обращения могут быть вызваны неудовлетворенностью граждан процессами государственного управления, необходимостью в получении определенного государственного содействия, а также в защите и восстановлении нарушенных прав и свобод [4, с.4].

Обращение граждан является одним из специальных юридических гарантий, при помощи которых формируются общественные отношения в результате права на обращение входят в предмет регулирования разных правовых отраслей, таких как конституционного, административного, уголовно-процессуального, трудового, гражданско-процессуального и других отраслей.

Государственная власть определяет дальнейшую политику, в результате анализа обращения граждан.

Обращения граждан в органы государственной власти издревле служили важнейшим механизмом «обратной связи», необходимой государству; и в этом качестве они будут необходимы, доколе государство существу-

ет. Однако роль их, как средства влияния гражданского общества на саму публичную власть, не вполне ещё осмыслена [5].

От того, насколько четко будет регламентирована, с точки зрения права, работа с обращениями граждан и насколько профессионально будет она осуществляться, во многом зависит решение проблемы реализации прав человека, а так же их защиты, своевременность принятых новых или корректировка уже действующих законодательных актов в нашей стране.

Обращения граждан являются важным средством реализации и охраны прав личности, укрепления связей государственного аппарата с населением, существенным источником информации, необходимой при решении текущих и перспективных вопросов развития современного государства.

Последовательное развитие и углубление демократических начал в жизни страны тесно связано и с расширением возможности граждан участвовать в управлении делами государства и общества, в том числе путем подачи письменного или устного обращения [4, с.4].

Институт обращений граждан закреплен в законодательствах государств-участников СНГ. Рассмотрим их на примере Российской Федерации, Республики Казахстан и Азербайджанской Республики.

Институт обращений граждан имеет достаточно широкую правовую регламентацию. Правовой основой института обращений граждан является Конституция Российской Федерации 1993 г, в которой закреплен ряд статей, наделяющих граждан правом обращаться во властные структуры, а органам публичной власти должностным лицам вменяется обязанность рассматривать и разрешать такие обращения. Это статьи 2, 32, 53 и др. Статья 33 специально посвящена обращениям граждан. По данной статье граждане Российской Федерации имеют право обращаться лично, а также направлять индивидуальные и коллективные обращения в государственные органы и органы местного самоуправления.

В ч. 2 статьи 1 Федерального закона «О порядке рассмотрения обращений граждан Рос-

сийской Федерации» закреплено, что нормы данного закона не распространяется на обращения, подлежащие рассмотрению в порядке, установленном иными федеральными законами. Следовательно, можно выделить два различных вида обращения граждан, имеющих различную правовую регламентацию: общее и специальное.[4, с.5].

Закон Азербайджанской Республики от 30 сентября 2015 года «Об обращении граждан» согласно статье 57 и пункту 1 части I статьи 94 Конституции Азербайджанской Республики регулирует отношения, связанные с осуществлением права на обращение граждан Азербайджанской Республики, устанавливает порядок рассмотрения обращений должностными лицами.

Статья 1.1. закона Азербайджанской Республики «Об обращении граждан» указывает, что: «Граждане Азербайджанской Республики имеют право на обращение в государственные и муниципальные органы, юридические лица, находящиеся в государственной или муниципальной собственности или контрольный пакет доли (акций) которых принадлежит государству или муниципалитетам, и бюджетные организации или к их должностным лицам лично или через представителя в письменной или устной форме, индивидуально или коллективно» [3].

Одним из определяющих факторов степени развитости демократии в том или ином государстве является возможность граждан свободно обращаться в государственные органы как за защитой своих прав и свобод, так и по другим вопросам. Сегодня в нашей стране вышеуказанные положения находят свое закрепление на конституционном уровне. Так, пункт 1 статьи 33 Конституции Республики Казахстан устанавливает: «Граждане Республики Казахстан имеют право участвовать в управлении делами государства непосредственно и через своих представителей, обращаться лично, а также направлять индивидуальные и коллективные обращения в государственные органы и органы местного самоуправления» [1].

В основном из практических побуждений граждане используют и обращаются к праву обращения в случаях и фактах возникающих при нарушениях принципа законности.

Право на обращение выступает как один из действенных способов устранения нарушений законности, одно из средств предотвращения правонарушений, защиты прав и законных интересов человека и гражданина [2].

Основная цель института обращений граждан - обеспечить практический механизм реализации конституционного права граждан на обращения в государственные органы и органы местного самоуправления.

Инициатива возникновения правоотношений в рамках института обращений граждан всегда исходит от гражданина или группы граждан, а должностное лицо, или публичный орган не вправе отказать в принятии обращения и его своевременном рассмотрении, а в определенных случаях по результатам рассмотрения обращения обязано принять определенные меры. Например, восстановить нарушенное право гражданина, принести извинения, наказать виновных в нарушении прав граждан и т.п. [4, с.7].

Целью развития и усовершенствования института обращения граждан, также служит активное участие в управлении государством граждан, утверждение принципа прозрачности и привлечения всех слоев гражданского общества.

В рамках демократических реформ вопросам участия граждан в государственном управлении посредством обращений уделено особое внимание. Причиной этому явились результаты государственной системы наблюдений в области государственного управления, состоящей из Комитета по судебному администрированию, Комитета по правовой статистике и специальным учетам при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, Департаментов по надзору за законностью различных структурных подразделений [10].

Институт обращения граждан, это последовательный процесс взаимосвязанных между собой действий и процедур, которой создает

механизм и ответственность перед каждым участником процесса, в результате которого образуется новый вид делопроизводства. Каждый этап, элемент процесса обращения граждан основывается на конституционных принципах, который служит государственности и гражданскому обществу.

Среди множества административных процедур в государственном управлении следует выделить процедуру рассмотрения заявлений и предложений граждан. На ее универсальный характер ученые-административисты указывали еще в 1960—1970 гг., выделяя особое производство по заявлениям граждан в связи с осуществлением ими своих прав и прав других лиц. В современный период этот вид административной процедуры не утратил своего специального значения [6].

Анализ ряда теоретических и правовых аспектов создает необходимость обращения к правовой природе института обращения граждан и к вопросу, в чем же заключается его значение.

Правовая природа и сущность института обращения граждан по своему правовому содержанию и назначению служит правовому государству и гражданскому обществу. Не остается без должного внимания институт местного самоуправления. Институт обращения граждан является итогом и результатом, зеркалом, профилактикой профессиональной дальнейшей деятельности уполномоченных лиц. Служит рычагом повышения продуктивности и эффективности деятельности государственных органов и общественных организаций. Институт обращения граждан обеспечивает и укрепляет реализацию конституционных принципов и целей, а прежде всего законности, прозрачности, объективности, справедливости и достойного уровня жизни граждан.

Обращения граждан наряду с другими теоретическими институтами претворяют в жизнь ряд функций, которые влияют непосредственно на другие области, такие как контрольная, информационная функции. При содействии которых определяется приоритетная

роль данного института при взаимоотношениях государства и гражданина, с помощью которого смягчаются и направляются в правовое русло противоречия и конфликтные ситуации. Разрешаются актуальные и нерешенные вопросы и проблемы, Граждане, непосредственно сами и при правовой помощи своих представителей, ссылаясь на конституционно-правовые основы, строят свою защитную линию, тем самым требуя и утверждая свои конституционные права и свободы.

Кроме информационной и контрольной функции, наблюдается развитие коммуникативной функции, как элемента социальной категории.

Основной функцией института обращений граждан как социального института является коммуникативная функция, позволяющая гражданам участвовать в управлении общественной жизнью страны. Важной функцией социального института обращений граждан является социальный контроль общества над институтами публичной власти путём использования гражданами права на обращение в органы государственной власти с целью защиты нарушенных прав или выражения мнения по различным общественным проблемам [8].

Институт обращений граждан, кроме основного фундаментального звена выступает, как вспомогательный элемент.

Институт обращений граждан в рамках государства как базового института целесообразно рассматривать как вспомогательный институт. Его основная цель – обеспечить практический механизм реализации конституционного права граждан на обращения в государственные органы и органы местного самоуправления.

Выделяют две основные группы субъектов института обращений граждан:

- 1) лица, которые обладают правом на подачу обращения;
- 2) субъекты, которым адресовано это обращение, обязанные его принять, рассмотреть поставленные в обращении вопросы, принять по нему необходимые меры.

Таким образом, институт обращений

граждан может быть охарактеризован и как субинститут в рамках государства как базового социального института. Субинститут представляет собой четко выраженную совокупность правовых норм внутри крупного социального института, регулиующую определенные специфические общественные отношения. В данном случае, субинститут обращений граждан регулирует коммуникативное взаимодействие власти и гражданского общества [8].

Институт обращения граждан на основе правовых устоев каждого в отдельности субъекта права включает ряд последовательных и взаимосвязанных действий, которые основываются на направлениях деятельности на их функциях и реализуются при помощи уполномоченных представителей власти.

Обращение индивида в орган власти представляет собой его действие в установленной законом юридической форме (письменно, устно), которое создает информационный повод и запускает действие государственного механизма, обеспечивающего соблюдение, охрану и защиту конституционных прав и свобод человека и гражданина. Их рассмотрение — важнейшая функция, обязанность государственного (муниципального) органа. В том, что обращения граждан служат своего рода каналом воздействия на власть заключается их коммуникационная функция. Одновременно реализуя информационную функцию, обращения граждан являются для органов публичной власти каналом обратной связи и ценнейшим источником сведений о положении дел на местах, о проблемах граждан. ..В этом качестве они представляют собой необходимое условие успешного решения задачи повышения эффективности деятельности, как отдельного органа, так и системы государственного и муниципального управления в целом [7].

В заключение научной статьи можно указать на несколько форм и способов института права обращения граждан при помощи, и в результате которых достойным образом обеспечиваются гарантии, возможности, права и свободы граждан:

— форма активного участия граждан в управлении государством;

— форма обратной связи и взаимосвязи между гражданами и государством;

— общественная и публичная услуга гражданам со стороны компетентных органов и лиц;

— формы, средства, способы реализации, защиты и восстановления нарушенных прав и свобод граждан;

— форма предоставления и реализации права на бесплатную и своевременную правовую помощь;

— формы вспомогательного элемента и способы для реализации, претворения в жизнь других прав и свобод с помощью права обращения;

— формы электронного обращения для оптимальной и эффективной реализации прав и свобод граждан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Атаханова С. К. «Конституционно-правовая сущность института обращений граждан в органы государственного управления» Рубрика: Государство и право, Опубликовано в Молодой учёный №4 (39) апрель 2012 г. 2012. — №4. С. 265-269. — URL <https://moluch.ru/archive/39/4525/> (дата обращения: 28.02.2019).
2. Дархамбаев Р.Р. «Проблемы правового регулирования института обращения граждан»//Вопросы современной юриспруденции: сб. ст. по матер. XX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013. <https://sibac.info/conf/law/xx/31054> (дата обращения: 01.03.2019).
3. «Законодательство об обращениях граждан Азербайджанской Республики». Баку. 26 Октября 2018. 23 стр. <https://cabmin.gov.az/ru/page/65/print/>(дата обращения: 01.03.2019).
4. Надыгина В. Е. Инновационные подходы к преподаванию дисциплины «Обращения граждан в Российской Федерации». Учебное пособие Министерство образования и науки Российской Федерации Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского» Национальный исследовательский университет Н.Новгород, 2012 г.
5. Подъячев К.В. «Обращения граждан в органы государственной власти и местного самоуправления как форма гражданского участия», Автореферат диссертации кандидата политических наук по политологии, специальность ВАК РФ 23.00.02: Год:2007: Москва <http://cheloveknauka.com/obrascheniya-grazhdan-v-organy-gosudarstvennoy-vlasti-i-mestnogo-samoupravleniya-kak-forma-grazhdanskogo-uchastiya> (дата обращения: 28.02.2019).
6. Попов Л.Л. «Административные процедуры». Монография. Процедура рассмотрения заявлений и предложений граждан. Сущность административной процедуры рассмотрения заявлений и предложений граждан. 2017г. https://studref.com/303480/menedzhment/protsedura_rassmotreniya_zayavleniy_predlozheniy_grazhdan(дата обращения: 01.03.2019)
7. Тюрина С.Ю., Борисов Н.И. «Обращения граждан как инструмент повышения эффективности взаимодействия населения и власти: нормативно-правовое регулирование и практика». Исполнительная власть и гражданское общество. Административное и муниципальное право 10 • 2012. 12-19 с. Все права принадлежат издательству © NOTA BENE (ООО «НБ-Медиа») www.nbpublish.com (дата обращения: 27.02.2019).
8. Хомова О. В. «Институт обращений граждан как инструмент реализации эффективного взаимодействия гражданского общества и власти в современной России», ведущий специалист Управления по работе с обращениями граждан Правительства Свердловской области, магистрант ФГАОУ ВПО «УрФУ имени первого Президента России Б.Н. Ельцина», г. Екатеринбург, 1733-1740с. http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32360/1/klo_2015_210.pdf (дата обращения: 28.02.2019).

Shahin Shukurov**«SOME JURISDICTIONAL AND LEGAL ASPECTS
OF THE CIVIL APPLICANT INSTITUTE»****Summary**

The scientific article explains that citizenship and the state are one of the forms of municipalities that appeal to those institutions. Citizen appeal forms public relations by entering into the subject matter of separate jurisdictions, acting as one of the legal guarantees.

Some scientific theoretical foundations of the Citizen Appeal Institute are analyzed in accordance with the legislation of the CIS participating countries.

The purpose of the appealing institution is to examine the subject, the principles, the legal nature, the functions, the supporting elements of the appeal body, and to investigate the subject, and a number of suggestions are put forward.

Şahin Şükürov**“VƏTƏNDAŞ MÜRACİƏTİ İNSTİTUTUNUN
BƏZİ NƏZƏRİ VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ”****Xülasə**

Elmi məqalədə vətəndaşla dövlətin bələdiyyələrin qarşılıqlı formalardan biri olan, həmin qurumlara müraciətin edilməsi olduğu açıqlanır. Vətəndaş müraciəti hüquqi zəmanətlərdən biri kimi çıxış etməklə ayrı-ayrı hüquqi sahələrin tənizlənmə predmetinə daxil olaraq ictimai münasibətləri formalaşdırır.

Elmi məqalədə vətəndaş müraciəti institutunun bəzi nəzəri əsasları MDB iştirakçı - dövlətlərin qanunvericiliyinə uyğun digər ayrı-ayrı məsələlər təhlil edilir.

Müraciət institutunun məqsədi, müraciət institutunun prinsipləri, hüquqi təbiəti, funksiyaları, köməkçi elementi kimi çıxış etməsi və subyektləri araşdırılır və məqalənin yekununda bir sıra təkliflər irəli sürülür.

ƏBÜLFƏZ HÜSEYNOV

hüquq üzrə elmlər doktoru, professor
UOT 340.1

MƏHKƏMƏ PRESEDENTİ HÜQUQUN MƏNBƏYİ KİMİ

Açar sözlər: məhkəmə, presedent, hüquq, mənbə, sistem

Ключевые слова: суд, прецедент, право, источник, система

Key words: precedent, law, source, system

Məhkəmə presedenti oxşar hallar üçün gələcəkdə nümunə ola biləcək konkret iş üzrə məhkəmə və inzibati qərardır. Bir hüquq mənbəyi kimi presedent Böyük Britaniyada, ABŞ-da, Kanadada, Avstraliyada və digər ölkələrdə daha geniş yayılmışdır. Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında hüquq elmi və praktikası presedenti hüquq mənbəyi hesab edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi və Ali Məhkəməsinin qərarları məhkəmə presedenti qüvvəsindədir.

Məhkəmə presedenti müasir hüquqi sistemin (ingilis-sakson) əsas rəsmi tanınmış mənbələrindən biridir. Məhkəmə presedenti tarixən formalaşmış hüquq mənbəyidir. Hələ qədim Romada pretorlar oxşar konkret halların həlli üçün qərarlar qəbul edirdilər. Demək olar ki, bütövlükdə Roma hüququ məhkəmə presedentləri əsasında inkişaf etmişdir. XIX əsrin sonlarından etibarən məhkəmə presedenti köməkçi hüquq mənbəyi kimi roman-german sistemli ölkələrdə inkişaf edir. Ayrı-ayrı ölkələrdə bu hal qanunvericilik yolu ilə təsbit olunub.

Məhkəmə presedentinin xüsusiyyətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar: kauzistlik, kəmiyyət çoxluğu, ziddiyyətlik, çeviklik. Belə ki, məhkəmə presedent konkret və faktik situasiyanı əks etdirir, ayrı-ayrı halları (kazuclar əsasında) tənzim edir. Məhkəmə presedentlərinin məhkəmələr tərəfindən yaradılması onun kütləviliyini şərtləndirir ki, burada da ziddiyyətlik ortaya çıxır. Lakin, müxtəlif məhkəmə instansiyalarının oxşar işlər üzrə qəbul etdikləri qərarlar bir-birindən çox əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bildiklərinə görə faktik olaraq presedentlərin uyuşqanlılığı məsələsi ortaya çıxır.

Hüquqi (məhkəmə) presedenti ingilis-sakson hüquqi sisteminin əsas atributudur. Hüquqi presedent dedikdə (praecedents-qabaqca olan) müəyyən hüquq norması yaradan və oxşar halların həlli məqsədi ilə nümunə kimi hər hansı konkret iş üzrə məhkəmə (inzibati) orqanının qəbul etdiyi qərar başa düşülür.

Məhkəmə presedenti yeni hüquq normasını yaradır, dəyişdirir və xitam edir. Hüquqi (məhkəmə, inzibati) presedent özündə həmişə hüquq normasını əks etdirir.

Təbii ki, ingilis sakson hüquqi sistemli ölkələrdə hüquqi presedent hüquq mənbəyi hesab olunduğuna görə məhkəmələrin (de yure, həm də faktik) hüquq yaradıcılığı funksiyası vardır (3, s.41). İngilis-sakson tipli ölkələrdə presedentlər yuxarı məhkəmə (inzibati) orqanları tərəfindən yaradılır. Yuxarı məhkəmə (inzibati) orqanlarının yaratdıqları hüquqi presedentlər müvafiq olaraq aşağı orqanlar üçün məcburidirlər. Eyni zamanda aşağı məhkəmə orqanları yuxarı məhkəmə orqanlarının fəaliyyətinə əsasən analoji işləri həll edir. Bu qayda-prinsip pozulduqda isə aşağı məhkəmə orqanlarının qərarları (hökmləri) yuxarı orqanlar tərəfindən ləğv edilə bilər.

Hüququn mənbəyi kimi məhkəmə (inzibati) presedentinin əhəmiyyəti həm də onunla şərtlənir ki, hüquqda mövcud boşluqları və ziddiyyətlər aradan qaldırılır və həll edilir. Eyni zamanda hüquqi presedentlər hüquq sisteminin sabitliyini (prosessual, prosedural, maddi), konkret oxşar halların həllinin vahidliyini təmin edir.

Sosialist hüquqi presedent hüququnu tanımayıb və hazırda postsosialist dövründə də hüququn mənbəyi kimi demək olar ki rəsmi qəbul olunmur (2, s.43). Sovet dövründə və hazırda roman-german hüquq sistemli MDB ölkələrində məhkəmə orqanları əsasən hüququ tətbiq edirlər, onu yaratmırlar. Lakin, fakt odur ki, məhkəmə orqanları hüququ tətbiq edərkən hüquqi cəhətdən yerinə yetirilməsi məcburi olan müddəalar müəyyən edir, ümumiləşdirmələr aparır, normativ

və normativ xarakterli qaydalar yaradır, həmçinin ümumiləşdirmələr aparırlar. Əslində məhkəmə (inzibati orqanlar) qərarları (hökmlər), hüquqi müddəalar müəyyən etməklə ictimai münasibətlərin dinamikası ilə qüvvədə olan hüquq arasında zəddiyyəti aradan qaldırırlar.

Məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi qəbul olunmazlığının tərəfdarları öz mövqelərini belə bir mülahizələrlə əsaslandırırlar ki, məhkəmələr hüquq normaları yaratmamalıdırlar və onların fəaliyyəti ancaq bu normaları tətbiq etməklə məhdudlaşmalıdır (6, s.2). Eyni zamanda hesab edilir ki, məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi qəbul edilməsi onlara faktik olaraq hüquq yaradıcılığı funksiyasının verilməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da əslində hakimiyyətlərin bölgüsü konstitusiyaya prinsipinin pozulması ilə nəticələnə bilər. Bəzi müəlliflər hüquq yaradıcılığı ilə hüquq tətbiqediciliyini “ciddi” fərqləndirməyin lüzumsuz olduğunu göstərirlər və hesab edirlər ki, məhkəmələrin əsas funksiyası hüququ tətbiq etməkdən ibarət olsa da bu o demək deyildir ki, məhkəmələr hüquq yaradıcılığı ilə məşğul olmamalıdırlar (V.M. Babayev, A.P. Semitko, V.P. Salnikov və b.). Lakin, məhkəmə praktikası sovet dövründə və xüsusən hazırda da postsovet ölkələrində, MDB-də, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında faktik olaraq hüququn mənbəyi funksiyasını yerinə yetirmiş və müasir hüquq sistemində də yerinə yetirir. Belə ki, ictimai münasibətlərin dinamikası və getdikcə mürəkkəbləşməsi (çoxşaxəli mürəkkəb tərkibi) normativ-hüquqi aktların tənzimlənməsi ilə əhatə olunmur. Odur ki, ictimai münasibətlərin bəzi tərəfləri normativ hüquqi aktlardan kənar qalır və bu faktik vəziyyət əlavə hüquq mənbələrinin rəsmi tanınmasını zəruri edir.

Qitə (roman-german) hüquqi sistemində məhkəmə praktikasının əhəmiyyəti ilə bağlı müxtəlif səviyyələrdə mübahisələr aparılır, bir-birinə zidd fikirlər, ideyalar, mülahizələr və hətta konsepsiyalar irəli sürülür (1, s.4). Hələ sovet hüquq ədəbiyyatında müvafiq məhkəmə orqanlarının “izahatları” ilə bağlı mübahisələr aparılırdı. Hazırda demək olar ki, bütün postsovet ölkələrində belə mübahisələr daha geniş auditoriyalarda aparılır. Hazırda məhkəmə presedentinin hüququn mənbəyi kimi rəsmi tanınması məsələsi hüquq ədə-

biyyatında da əks olunur. Bir qrup hüquqşünas-alimlər məhkəmə presedentinin hüquq mənbəyi kimi tanınması ideyasını irəli sürür (S.K. Zaqaynova və b.), digər qrup hüquqşünas-alimlər isə bunu hakimiyyətlərin bölgüsü və eləcə də qanunun aliliyi prinsipinin pozulması kimi qiymətləndirir (İ.Y. Boqdanovskaya və b.). Bu mübahisələr, müasir dövrdə xüsusən, Ali Məhkəmələr, Konstitusiyaya Məhkəmələri qərarlarının və ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində onların praktik əhəmiyyəti ilə bağlı aparılır (7, s.73).

Əslində postsovet dövrünün məhkəmə praktikası onu göstərir ki, bir hüquq mənbəyi kimi presedent hüququ (məhkəmə presedenti) faktik mövcuddur. Burada aşağıdakı faktik hallar nəzərdə tutulur.

Belə ki, məhkəmələrin faktik olaraq qanunvericilik sisteminin iyerarxiyası qaydasını pozan (məsələn, AR NK qərarı AR Prezidentinin fərmanına zidd olduqda) hüquqi aktları ləğv etmək hüququ var. Eyni zamanda AR Ali Məhkəməsinin Plenumu AR Konstitusiyasının 131-ci maddəsinə əsasən məhkəmə təcrübəsinə aid məsələlər üzrə isahatlar verir. Bu izahatlar digər (ümumi yurisdiksiyalı) məhkəmələr tərəfindən qəbul olunur və hər hansı konkret iş üzrə məhkəmə qərarının verilməsi zamanı əsas tutulur. Buradan irəli gələrək AR-ın Ali Məhkəməsinin Plenumunun izahatları hər hansısa ictimai münasibətin tənzimlənməsində qanuna “yardımşı”dır və bu baxımdan mənbə (əlavə mənbə, faktik əsas) kimi çıxış edir. Plenumun qərarlarının məhkəmə praktikası üzrə izahatları qüvvədə olan qanunvericiliyin vahid tətbiqinə kömək edir. Lakin, məhkəmə praktikasının təhlili gedində hüquqda mövcud olan boşluqlar ortaya çıxır və qüvvədə olan hüquq normaları konkretləşdirilir. Ali Məhkəmənin Plenumunun qərarları hüquqtətbiqetmə ilə hüquq yaradıcılığı arasında “aralıq həlqə” (A.B. Vəqerov) kimi dəyərləndirilir, xarakterinə görə onun normativ aktlara yaxınlığı göstərilir (N.V. Vitruk).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı Azərbaycan Respublikası ərazisində məcburi qüvvəyə malikdir. Eyni zamanda qanunlar və digər aktlar, yaxud onların ayrı-ayrı müddəaları, Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qəra-

rında müəyyən edilmiş müddətdə qüvvədən düşür, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələri isə qüvvəyə minmir (AR Konstitusiyası, maddə 130). Bundan başqa Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları digər xüsusiyyətlərlə yanaşı normativ xarakterlilik, xüsusi hüquqi texnikanın nəticəsi, hüquqi aktların mətninə bənzərliyi, müəyyən prosessual qaydada qəbul olunması, formal atributları, yerinə yetirilməsi məcburiliyi, bilavasitə qüvvədə olması, qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə şamil olunması, qərarların icrasının dövlət tərəfindən təmini və s. kimi xassələrə malikdirlər. Hətta hüquq ədəbiyyatında Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarını məzmunca hüquqi doktrinaya da oxşadırlar (4, s. 27). Bu onu göstərir ki, faktik olaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Belə ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi hər hansısa hüquqi aktı ya ləğv edir, ya qəbul edir, ya da ki, aktı dəyişdirir. Müvafiq olaraq hüquq münasibətini yaradır, dəyişdirir və onu xitam edir. Beləliklə Konstitusiyaya Məhkəməsi hüquq normaları müəyyən edir. Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları ləğv edilə, dəyişdirilə və rəsmi təfsir edilə bilməz. Konstitusiyaya Məhkəməsinin və Ali Məhkəmənin qərarları və şərhləri ümumiləşdirilmiş xarakter daşıyır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi eyni zamanda digər dövlət orqanları tərəfindən qəbul olunmuş hüquq normalarının şərhini də həyata keçirir. Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarının (normativ və ya qeyri normativ) qəbul edilməsi özündə maddi və prosessual normaları əks etdirir.

Bu baxımdan, son zamanlar hüquq ədəbiyyatında Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarına bir hüquq mənbəyi kimi baxılması meyilləri artır (L.A. Morozova, H.A. Hacıyev, N.İ. Vitruk, V.A. Tumanov və b.).

AR-ın Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən qeyri-konstitusion kimi tanınan normativ hüquqi akt və ya onun ayrı-ayrı müddəaları, ölkə ərazisində tətbiq oluna bilməz. Lakin qeyri-konstitusion aktın ləğvi özü adi qaydada icra olunur.

Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyasına qoşulması ilə bağlı İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin aktlarının hüquqi təbiətini müəyyən etmək zəruridir. Bu Avropa Məhkəməsinin aktlarının presedent xarakterliliyi haqqında məsələni irəli sürməyə imkan verir. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin aktları həm fərdi işlər üzrə qərarlar, həm də şərh etmə aktları ola bilərlər (5, s. 78).

Məhkəmə presedentləri ilə yanaşı olaraq hüquq ədəbiyyatında inzibati presedent haqqında müxtəlif fikirlər var. Belə ki, dövlət orqanları praktik fəaliyyətlərində yazılı hüquqla birgə real qüvvədə olan, bəzi hallarda onu konkretləşdirən, əlavə edən və ləğv edən davranış qaydalarını müəyyən edirlər.

Beləliklə, məhkəmə presedenti ingilisdilli ölkələrdə çox yayılıb. Məhkəmə presedenti hüquqyaradıcı fəaliyyəti həm müvafiq qanunun olduğu, həm də olmadığı bir şəraitdə həyata keçirməyə imkan verir.

İstifadə olunmuş mənbələr:

1. Hüseynov Ə.İ. Sənaye mədəniyyətinə keçid dövründə hüquq forması // Qanun, 2010, №10
2. Бошно С.В. Формы российского права. Монография. М.: Право и Закон, 2004
3. Зивс С.Л. Источники права. Монография, М.: Наука, 1981
4. Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России. М. : Городец: Формула права, 2003
5. Марченко М.Н. Источники права. Учебное пособие. Москва: Норма, 2014
6. Сигалов К.Е. Многообразие форм среды права: монография. М.: «МОГИ», 2012
7. Судебная практика как источник права: Сборник / под. ред. Верещагин А.Н.М.: Юристъ, 2000

Абульфаз Гусейнов*доктор юридических наук, профессор***СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ КАК ИСТОЧНИК ПРАВА****Резюме**

Судебный прецедент - это судебное или административное решение по конкретному юридическому делу, которому придается сила нормы права и которым руководствуются при разрешении схожих дел. Прецедент как источник права получил наибольшее распространение в Великобритании, США, Австралия, Канада и в других странах. В Азербайджанской Республике в современных условиях юридическая наука и практика все чаще и чаще называют прецедент в качестве источника права. Так, фактически силу судебного прецедента в Азербайджане имеют решения и постановления Конституционного и Верховного Судов.

Abulfaz Guseynov*doctor of jurisprudence, professor***JUDICIAL PRECEDENT AS SOURCE OF LAW****Summary**

Judicial precedent is a juridical or administrative decision on concrete legal business which is given force of rule of law and by which are guided in permission of similar affairs. Precedent as a source of the law gained the greatest distribution in Great Britain, the USA, Australia, Canada and in other countries. In the Azerbaijan Republic in modern conditions the jurisprudence and practice in increasing frequency call precedent as a source of law. So, actually in Azerbaijan decisions and resolutions of the Constitutional and Supreme Courts have force of judicial precedent.

RAHİB ƏKBƏROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
 “Hüquq” kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
 rahibekberli@gmail.com
 UOT 342.5

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ MÖHKƏMLƏNMƏSİNDƏ MİLLİ ŞURANIN ƏSAS FƏALİYYƏTİNƏ DAİR

Açar sözlər: Milli Şura, Zaqafqaziya Seymi, müstəqillik bəyannaməsi, dövlət hüququ, hüquq institutları, parlamentin tərkibi, hakimiyyət orqanları.

Ключевые слова: Национальный Совет, Закавказский Сейм, Декларация независимости, государственное право, правовые институты, состав парламента, органы власти.

Key words: national council, transcaucasian sejm, declaration of independence, state law, legal institutions, authority bodies, state authorities.

Məqalədə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülü və möhkəmlənməsində Milli Şuranın əsas fəaliyyəti öyrənilmişdir. Milli Şura tərəfindən “İstiqlal Bəyannamə”sinin elan edilməsi ictimai-siyasi quruluşun və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün geniş zəmin yaratmışdır. Məhz, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülü və möhkəmlənməsində Milli Şuranın əsas fəaliyyəti və rolu müstəsina xarakter malikdir. Məqalədə, Milli Şuranın keçirdiyi iclas və qəbul etdiyi qərarlar təhlil edilmişdir. Milli Şura fasilələrlə 1918-ci il 28 may tarixindən 7 dekabra qədər fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Milli Şurası noyabr ayında yenidən bilavasitə fəaliyyətə başlayaraq parlamentin yaradılması haqqında qanunu qəbul etmişdir. 1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində əhəmiyyətli bir hadisə baş vermiş, Milli Şuranın və hökumətin birgə söyləri nəticəsində parlamentin yaradılmasına nail olunmuşdur. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yer tutan parlamentin fəaliyyətə başlaması ilə Azərbaycan Milli Şurası da öz missiyasının son çatdırmış hesab etdi. Milli Şuranın əvəz olunmaz fəaliyyəti,

Azərbaycan dövlətçiliyinin təmin olunmasında böyük rol oynamışdır. Məhz, AXC-nin elan edilməsi, dövlətçilik və hüquq ənənələrinin varisliyinin təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını rəsmiləşdirmişdir. Lakin, parlamentin fəaliyyətə başlamasından sonra yarana biləcək daha mürəkkəb və ekstermal vəziyyətləri nəzərə almadan, Milli Şuranın fəaliyyətinə xitam verilməsi tələsik qəbul edilmiş qərar idi. Belə ki, Milli Şura məşvərətçi statusunda Dövlət Şurası kimi fəaliyyətini davam etdirməsi daha faydalı olardı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2017-ci il may ayının 16-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında çox böyük siyasi-hüquqi əhəmiyyət kəsb edən sərəncam imzalamışdır. AXC-nin dövlət və hüquq tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə olan bu hüquqi aktda, onun fəaliyyəti geniş təhlil edilmişdir. Sərəncamın müddəaları hər bir tədqiqat üçün metodoloji əsas kimi əvəzsiz rola malikdir. Sənəddə göstəriləyi kimi AXC, məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır. Məhz, dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını almışdır. Müasir dövrdə isə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik

arzularının gücləndirilməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevirilməsinə zəmin yaratdı.

Məhz, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən ilhaq olunan Azərbaycan, bir əsr sonra müstəqil dövlətini quraraq Şərqdə ilk Demokratik Respublikanı yaratmışdır. Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci may ayının 27-də təsis olunmuşdur. Milli Şuranın əsas fəaliyyətini təsbit edən bir neçə rəsmi protokol mövcuddur. Təbii ki, bunların sırasında, Milli Şuranın təsis edilməsindən bir gün sonra qəbul edilmiş tarixi əhəmiyyətli dövlət müstəqilliyinin elan edilməsi haqqında 1918-ci il 28 may iclas protokolu olmuşdur. İclasda Zaqafqaziya Seymi-nin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyinin elan olunmasından sonra Azərbaycanın vəziyyəti müzakirə edilmişdir. Beləliklə, Milli Şura may ayının 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini elan etməklə 6 bənddən ibarət “İstiqlal Bəyannaməsi”ni qəbul etmişdir. “İstiqlal Bəyannaməsi”, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət hüququnun əsaslarını təsbit edən ilk hüquqi sənəddir (1., s.9-10). Belə ki, Bəyannamədə dövlət (konstitusiyaya) hüququnun mahiyyəti və təyinatından irəli gələn dövlətin ərazisi, siyasi quruluşu, hakimiyyətin vəzifə və səlahiyyətləri, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, hüquq sisteminin təşəkkülü və inkişafının əsasları kimi konstitusional müddəalar təsbit edilmişdir. Müstəqillik haqqında aktın preambula hissəsində qeyd edilirdi ki, böyük Rusiya inqilabı gedişində Rusiyada dövlət orqanizminin ayrı-ayrı hissələrinin dağılması və rus ordusunun Zaqafqaziyayı tərk etməsi ilə burada yeni siyasi vəziyyət yaranmışdır. Taleləri öz ixtiyarına buraxılmış Zaqafqaziya xalqları, Zaqafqaziya Demokratik Federativ Respublikasının yaratdılar. Lakin siyasi hadisələrin sonrakı gedişində gürcü xalqı Zaqafqaziya Federativ Respublikasının tərkibindən çıxmağı və müstəqil Gürcüstan Demokratik Respublikası yaratmağı münasib bilmişdi. Rusiya və Osmanlı imperiyası arasındakı müharibənin dayandırılması, eyni zamanda ölkə daxilindəki görünməmiş anarxiyanın ləğvi ilə bağlı olan Azərbaycanın mövcud siyasi durumu Azərbaycan xalqlarını düşdükləri ağır vəziyyətdən çıxartmaq üçün Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycanın öz

dövlət idarəetməsini yaratmaq zərurətini qarşıya çıxarmışdır. Nəticədə, Milli Şura müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini müəyyən edən, onu beynəlxalq birliyin subyektinə daxil olmasını təmin edən tarixi missiyanı yerinə yetirmiş oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini elan etmiş Milli Şura, rəsmi sənədlərdə Azərbaycan Milli İslam Şurası adlanır. Milli Şuranın adında “islam” (müsəlman) ifadəsinin şərh edilməsi, zənnimizcə müasir dünyanın siyasi reallıqları baxımından olduqca zəruridir. Doğrudur ki, AXC-nin praktiki fəaliyyəti ilə tanış olan heç bir tədqiqatçı, onun sivil demokratik dövlət olduğunu şübhə altına almır, lakin bu ifadənin şərh olunmasına lüzum vardır. Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən Milli İslam (müsəlman) Şurası və onun adındakı “islam” ifadəsi ilk baxışdan sanki, sekulyar dövlətlə heç bir əlaqəsi olmayan hər hansı bir teokratik (dini) dövlətin təsis olunmasını ehtiva edir. Əslində, Milli Şuranın adındakı “islam” termini, mahiyyət etibarilə Azərbaycanın bütün müsəlman əhalisinin iradəsinin ifadə etməsini və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq əhalinin özlərini müsəlman adlandırması anlamını bildirməsi idi. Azərbaycanda, “biz müsəlmanıq” anlayışı nəyinki həmin dövrə qədər, ondan sonrada islama etiqad edənlərin öz etnik mənsubiyyətləri əvəzinə işlənmiş ifadə forması olmuşdur. Yəni, Azərbaycanda yaşayan və etnik tərkibindən asılı olmayaraq bütün əhali, özlərini müsəlman adlandırmışdılar. Bu baxımdan Azərbaycan Milli İslam (müsəlman azərbaycanlılar) Şurası dini dövlətlə heç bir əlaqəsi olmayan, yalnız Zaqafqaziya Seymindəki bütün etnik müsəlmanların təmsilçiliyini müəyyən edən ifadə forması olmuşdur. Məhz, dünyəvi əsaslarla təsis edilmiş demokratik, hüquqi AXC dövlətinin elan edilməsi, bir daha bunu təsdiq edir. Beləliklə, sivil dünyanın bütün demokratik ənənələrinə əsaslanan dünyəvi Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurulmasını elan edən Milli Şuranın adındakı “islam” (müsəlman) şurası ifadəsinin dini dövlətlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Milli Şuranın “İstiqlal Bəyannaməsi”, dövlət hüququnun əsaslarını müəyyən edən əsas qanun kimi böyük əhəmiyyətə kəsb edirdi. “İstiqlal Bəyannaməsi” konstitusiyaya qüvvəli akt olmaqla,

əsas qanunun müəyyən etdiyi kimi, dövlət hakimiyyətinin əsaslarını təsbit etmişdir. Doğrudur ki, “Bəyannamə” konstitusiyayı (əsas dövlət hüququnu) tam əvəz edə bilməz, lakin yeni təsis edilmiş Cumhuriyyətdə dövlət hakimiyyətinin əsaslarını özündə ehtiva edən ali yuridik sənəd olaraq böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlət hüququ anlayışı ilk konstitusiyaların yaranmasında sonra, hüquq sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Dövlət hüququ, konstitusiya hüququ anlayışına ekvivalentdir. Əgər ABŞ, Fransa kimi dövlətlərdə konstitusiyalar əsas qanunun kimi xalqların mübarizəsi nəticəsində yaranmışdırsa, Almaniya, Rusiya kimi ölkələrdə hakimiyyətlər tərəfindən bəxş edildiyi üçün dövlət hüququ adlanır. AXC-nin yaranmasını rəsmiləşdirən “İstiqlal Bəyannaməsi” öz məzmunu və mahiyyəti etibarlı ilə, dövlət hüququ kimi xarakterizə edilməklə, əsas dövlət qanununu səlahiyyətlərinə aid edilən funksiyalar müəyyən etmişdir (2, s.12-13).

Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi rəsmi sənədlərdə onun hüquqi statusunun əsas cəhətlərini müəyyən etmək mümkündür. İlk növbədə Milli Şura, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində çox böyük xidmətlər göstərmiş ali mərkəzi hakimiyyət orqanı olmuşdur. Milli Şura Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən ali Təsisçi Məclis rolunda çıxış edərək böyük məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür. Milli Şura, onun formalaşma və təsis olunma mahiyyətindən irəli gələn, ali qanunverici və icarəedicilik hakimiyyət hüquqlarını özündə birləşdirən, Azərbaycan xalqının iradəsini ifadə edən ali və tam səlahiyyətli Təsisçi Məclis orqanı statusuna malik olmuşdur. Milli Şurayı yaranmasını şərtləndirən bir sıra amillər, mövcud siyasi, ictimai, iqtisadi və hərbi vəziyyətlə diqtə edilirdi. Ümumilikdə Milli Şuranın (Təsis Məclisi) yaranması, onun üzvləri tərəfindən 6 bənddən ibarət Müstəqillik Aktının qəbul edilməsi hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış legitim proses olmaqla Azərbaycan xalqının iradəsini müəyyən edirdi. Milli Şuraya bu legetimlik, 1917-ci il noyabrın 26-28-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilmiş seçkidə iştirak etmiş Azərbaycan xalqı tərəfindən verilmişdir (7, s.233). Çünki, Azərbaycan əhalisi öz səlahiyyətli nümayəndələrini hüquqi əsaslarla bu ali orqana seçmişdilər. Məhz,

Milli Şuranın tərkibinə daxil olan həmin səlahiyyətli nümayəndələr Azərbaycan xalqı qarşısında öz siyasi və hüquqi məsuliyyətlərini tam dərk edərək, bütün dünyaya Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin (I Respublika) təsis etdikərini bəyan etmişdirlər.

Azərbaycan Milli Şurasının fasilələrlə fəaliyyəti dövrünü əhatə edən 1918-ci il 28 may və 7 dekabr tarixli mərhələdə baş verən proseslərdə çox böyük önəmli rola malik olmuşdur. Əslində rəsmi fəaliyyətlərini müvəqqəti dayandırıldığı zaman ərzində Milli Şuranın üzvləri bütün mümkün vacib və təxirə salınmaz işləri görməklə məşğul olmuşdular. Xüsusilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması, Bakının azad edilməsi və beynəlxalq aləmlə təmasların qurulması məsələləri prioritet fəaliyyət istiqaməti idi. Bakı şəhərinin azad edilməsi və dövlət idarələrinin paytaxta köçürülməsi, yaranmış yeni vəziyyətdə fəaliyyəti dayandırılmış Milli Şuranın və hökumətin qarşısında təcili və ən zəruri vəzifələrin görülməsini diqtə edirdi.

Çar Rusiyasının işğalından sonra müstəqilliyin bərpa edilməsi, Azərbaycan xalqının tarixindəki bu önəmli hadisə, heç də təsadüfi olmamışdır. Beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Demokratik Respublikası kimi tanınan, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması, fəaliyyəti və süqutu, həm o dövrə qədər və həm də ondan sonrakı bir sıra mövcud siyasi, ictimai, hərbi, iqtisadi, mədəni və hüquqi əsaslarla şərtləşirdi. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində xalqın itirilmiş dövlətçilik ənənələrini bərpa etmək, öz milli sərvətlərinə sahib olmaq, əhalinin savad almasını və maariflənməsini təmin etmək, imperiya müstəmləkəsi əsarətindən azad olmaq, dünya dövlətləri sırasına daxil olmaqla öz milli dövlətini yaratmaq, demokratik respublika quruluşu idarəçilik formasında və az vaxt ərzində dövlət mexanizminin qanunvericilik, idarəetmə və hüquq institutlarını təşkil etmək, dövlətin müstəqil məhkəmə hakimiyyəti qolunu formalaşdırmaq, milli ordu qurmaq, dövləti beynəlxalq hüququn subyektinə çevirmək və s. məsələlər — ümumilikdə Rusiya imperiyasının işğalı nəticəsində son qoyulmuş Azərbaycanın dövlətçiliyini bərpa etməkdən ibarət olmuşdur.

Milli Şuranın yaranmasını şərtləndirən ob-

yektiv cəhətlərlə yanaşı, bir sıra subyektiv amillərdə mövcud olmuşdur. Belə ki, Rusiya imperiyasında bolşevik çevrilişindən sonra dövlət aparatı tamamilə dağılır və Cənubi Qafqazda hakimiyyətsizlik şəraitində baş verə biləcək hərc-mərcliyin qarşısını almaqdan ötrü yaradılmış Zaqafqaziya Şeymi isə, heç bir əməli iş görə bilmirdi. Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən digər cəhət 1918-ci il aprelin 25-də yaradılmış Bakı quberniya Xalq Komissarları Sovetinin (“Bakı Kommunası”), Ümumrusiya Bolşevik Mərkəzi hökumətini Azərbaycanda təmsil etdiyini bəyan etməsi və onun qəbul etdiyi bütün dekret və qərarlarını özü üçün yeganə və imperativ hüquqi qüvvəli akt hesab etməsi olmuşdur. Bakı Sovetinin daşnak-bolşevik qüvvələri Bakıdakı 31 Mart soyqırımını hadisələrini sinfi mübarizə adı altında, Azərbaycanın digər ərazilərində davam etdirdiyinə görə, Zaqafqaziya Seymi öz nümayəndələrini Bakı Xalq Komissarları İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Şaumyanla danışıqlar aparmaq üçün Bakıya göndərmişdi. Əslində, Azərbaycanın müsəlman əhalisinin məhv edilməsinə yönəlmiş bu niyyət, daşnak Şaumyanın, gerçəkləşdirmək istədiyi məkrli planın tərkib hissəsi idi. S.Şaumyan heç bir danışıq qəbul etməyərək Seymin azərbaycanlı nümayəndəsini dərhal həbs etdirir, Seym sədrinin müavini, milliyətcə erməni olan nümayəndəni isə geriye Tiflisə qaytarır. Erməni daşnakların və bolşevikləri Azərbaycana qarşı münasibəti, Zaqafqaziyada Federativ dövlətin yaradılması perspektivsizliyini ortaya qoymuş oldu. Bakı Xalq Komissarları İcraiyyə Komitəsinin sədri millətçi-daşnak S.Şaumyanın bilavasitə açıq və gizli üsullarla milli qırğın törətməsinə rəvac verməsi, Bakını Azərbaycandan qopartmaq, ilkin mərhələdə daşnak-bolşeviklərin idarə etdiyi imperiya quberniyasına çevirmək olmuşdur. Mərkəzin təlimatından ruhlanan daşnak-bolşeviklər demək olar ki, bütün Güney və Quzey Azərbaycanda bu soyqırımı həyata keçirmişdilər. Sovet-bolşevik rejimi dövründə isə, bu qırğınları özünəməxsus bolşevik-ideoloji təbliğatına uyğun olaraq vətəndaş müharibəsi, sinfi mübarizə, sahibkar-fəhlə mübarizəsi kimi xarakterizə edərək öz daşnak-riyakar siyasətlərini gizli üsullarla davam etdirmişdilər. Bu hadisələrdən sonra Azərbaycan

milli demokratiyası istiqlalıyyət və müstəqillik uğrunda açıq mübarizə və milli hakimiyyət yaratmağın milli qurtuluş üçün yeganə yol olduğunu dərk etmişdir (4, s.314).

Azərbaycan Milli Şurasının fəaliyyətində ən ziddiyyətli məqam kimi xarakterizə edilən 1918-ci il 29 may tarixli 3 sayılı iclas Protokolu, xüsusi araşdırma və geniş təhlil aparılmasını zəruri edən məsələləri əhatə edir (2, s.14). 2018-ci ildə 100 illik yubileyini qeyd etməyə hazırladığımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, xalqımızın çox əsrlik dövlətçilik tarixinin şərəf və qürur mənbəyidir. Təbii ki, bəşəriyyətin ən ali dəyər prinsiplərini hər şeydən üstün tutan Cümhuriyyət xadimləri, belə bir ziddiyyətli qərar vermişdilər. Əslində, Milli Şuranın 3 sayılı iclas Protokolu baş vermiş hüquqi faktı təsdiq edən tarixi sənəddir. Fakt isə bundan ibarətdir ki, erməni federasiyası Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək İrəvanı mərkəzi şəhər olaraq ətraf ərazilərlə onlar verilməsini xahiş etmişdilər. Məntiqlə bu torpaqlarda ermənilər yaşasaydılar belə və ya heç olmasa onlar bu ərazilərə nəzarət etsəydilər, onda nəyə görə xahişlə Azərbaycan tərəfinə müraciət edilirdi? Milli Şurası Zaqafqaziya Seyminə daxil olan ermənilərə münasibətdə barışıq, sülh, qonşuluq, humanizim mövqeydən çıxış edərək Azərbaycanın qərb topaqlarında ərazilərin azaldılması hesabına güzəşt edilməsinə nəzərdə tutan qərar qəbul etmişdir (6, s.144). Azərbaycan Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli 3 sayılı Protokolunun legetimliliyi əsaslandırılmamış, beynəlxalq və milli hüquq normalarına tamamilə ziddir qərardır və müvafiq prosedurlar qaydasında qüvvədən salınmalıdır. Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm rola malik olmuş və böyük əhəmiyyət kəsb edən Milli Şuranın İrəvan şəhərinin əvəsiz icarə əsasında ermənlərə güzəşt etməsi, bağışlanılmaz addım idi. Digər tərəfdən, İrəvanın acı talehi ermənilərin gürcü və azərbaycanlılarla birlikdə Zaqafqaziya Seymində eyni statusda təmsil olması ilə yanaşı, yeni dövlətlərin beynəlxalq aləmdə legetimlik əldə etmək, tanınmaları üçün qarşılıqlı hörmət, sülh içində dinc yanaşı yaşamaq istəyi, demokratik və sivil federatif dövlət qurmaq niyyəti ilə bağlı idi. Birinci dünya müharibəsinin gerçəklikləri kontekstində

baş vermiş proseslərin ağır nəticələrinin zərbələri, Azərbaycan xalqının böyük itkilər verməsinin əsas səbəblərindən biri olmuşdur.

AXC dövlətinin möhkəmlənməsində, əsasən Milli Şuranın üzvlərinin fəal iştirak etdikləri Məclis-Məhbusanın xüsusi rolu olmuşdur. Məlumdur ki, ilk Azərbaycan parlamentinin üzvlərinin əsas hissəsini Milli Şuranın 44 nəfərlik heyəti təmsil etmişdir (4, s.32-33). Bu tərkib mövcud zərurətdən irəli gələrək müəyyən edilmişdir. Belə ki, vaxtı ilə 1917-ci ilin noyabrın 26-28-də Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə keçirilən seçkilərdə “Müsavat»” partiyası 10 nəfər, müsəlman-sosialistlər 2 nəfər, ittihadçılar 1 nəfər, bolşevik-hümmətçilər də 1 nəfər deputat və cəmi 14 deputat yeri əldə etmişdilər. Zaqafqaziya Seymi yaradılan vaxt qərara alınır ki, siyasi partiyaların seçilmiş nümayəndələrinin sayı proporsional qaydada 3 dəfə artırılmalıdır. Çünki yaranmış şəraitdə seçki keçirmək mümkün olmadığına görə, Zaqafqaziya Seymində daha geniş tərkibdə təmsil olunmaq zəruriyyəti yaranmışdır. Buna görə də, Azərbaycanı təmsil edən siyasi partiyalar — müsavat 30, müsəlman-sosialistlər 7, bolşeviklər 4, ittihadçılar isə 3 nümayəndə və cəmi 44 nəfər olmaqla Seyimdə təmsil olunmuşdular. İlk Azərbaycan parlamentinin 36 əlavə müsəlman deputatları isə keçmiş yerli milli komitələrin xətti ilə şəhər və qəzalardan seçilmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, şəhər özünüidarəsi və yerli milli komitələri olmayan qəzalarda deputatlar kənd icmaları nümayəndələrinin yığınağı tərəfindən seçilirdilər.

Parlamentin formalaşdırmaq üçün Milli Şura noyabrın 25-də erməni və rus Milli Şuralarına müraciət edərək öz nümayəndələrini parlamentə göndərmək təklifi etmişdi. Lakin, hər iki şura parlamentdə iştirakdan imtina etdilər. Erməni milli şurası bəhanə gətirərək bütün ermənilərin mənafeələrini parlamentdə təmsil edə bilməyəcəklərini göstərirdilər. Cənubi Qafqaz respublikalarının öz müstəqilliklərinin elan etmələri isə ümumilikdə rus Milli Şurasının mənfə rəyi ilə qarşılanmışdır. Belə ki, rus Milli Şurası, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi və beynəlxalq sülh konfransının yekun qərarlarının çıxarılmasına qədər Qafqazda hər hansı bir dövlətin müstəqilliklərini qəbul etmədiklərini və Cənubi Qafqazı

Rusiya dövlətinin tərkib hissəsi kimi gördüklərini bəyan edirdilər. Rus Milli Şurası tamamilə Rusiya dövlətinin maraqlarını təmsil edərək göstərirdi ki, Rusiyanın iradəsini bilmədən bizim, nə Azərbaycan Cümhuriyyətini, nə də onun parlamentini tanımaq səlahiyyətimiz yoxdur. Azərbaycan parlamentinin yaradılmasına ingilis komandanlığının münasibəti də böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. 1918-ci il Mudros sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Bakı ingilis qoşunlarının nəzarətində olmalı idi. 1918-ci il noyabrın 17-də Tomson başda olmaqla ingilislər Bakıya daxil olmuşdu. İngilis hərbi komandanlığı bütün inzibati, məhkəmə və icra strukturlarını nəzarətə götürmüşdü. Bu mərhələdə ingilis komandanlığının Azərbaycan Demokratik Respublikasına münasibəti həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. General Tomson rəsmi olaraq Qafqaza aid bütün məsələlərin son qərarını sülh konfransının verəcəyini bəyan etmişdir. 1918-ci il dekabrın 3-nə nəzərdə tutulmuş parlamentin açılışı ingilis komandanlığının Azərbaycan hökumətinə etdiyi təzyiqlərlə bağlı yubadılır. Britaniya krallığının baş qərargah rəisi S.Stoksun mayor Rolansona göndərdiyi məktubda ona tapşırırdı ki, koalisiyon hökuməti müttəfiqlər komandanlığı tərəfindən tanınmayınca parlamentin açılışına imkan verməsin. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan Milli Şurası parlamentin formalaşmasını başa çatdırdı. Milli Şuranın misilsiz xidmətləri və səyləri ilə yaradılmış Azərbaycan parlamenti, gələcəkdə seçiləcək Azərbaycan Müəssislər Məclisi çağrılana qədər 120 deputat-üzvlərdən ibarət olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi cumhuriyyət ideyaları və yeni milli dövlətçilik ənənələrinin formalaşması və inkişafını şərtləndirən əsas amil olmuşdur. İctimai münasibətlərin inkişafı və dəyişməsi, yeni hüquq münasibətlərinin formalaşmasında öz təsirini göstərmişdir. “İstiqlal Bəyannaməsi” ictimai-siyasi quruluşun və dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün geniş zəmin yaratmışdır. Məhz, dövlətin hakimiyyətinin əsaslarını müəyyən edən “İstiqlal Bəyannaməsi”ndə sivil dünyanın prioritet elan etdiyi dövlət-hüquqi prinsipləri, o cümlədən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, siyasi institutlar, hakimiyyətin bölünməsi

kimi çoxmədəniyyətli dəyərlərə əsaslanan dövlət hakimiyyəti orqanları və hüquq institutları sistemini, nəticə etibarlı ilə isə, müasir hüquqi dövlətlərin əsaslandığı quruluşu təsbit etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ölkədə ictimai-siyasi vəhdətin təmin edilməsində dilindən, dinindən, cinsindən, silki mənsubiyyətindən və s. asılı olmayaraq ölkədə yaşayan bütün xalqların dövlət həyatının bütün sahələrində iştirakının təmin edilməsini, özünün əsas vəzifələrindən elan etmişdir. Dövlətin qanunverici hakimiyyət orqanı olan parlamentin tərkibində ən müxtəlif xaqqların nümayəndələrinin iştirakı təmin olunmuş və onlar üçün proporsional say kvotası müəyyən edilmişdir. AXC-nin ən müxtəlif idarəetmə hakimiyyəti sistemində Azərbaycanda yaşayan xalqların nümayəndələri iştirak etmişdir. Xüsusilə də, qanunverici orqanda təmsil olunmaq, ictimai-siyasi birliyin təmin olunmasında olduqca zəruri tədbirlərdən biri olmuşdur. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təşəkkülü və möhkəmlənməsində Milli Şuranın əsas fəaliyyəti və rolu müstəsina xarakterə malikdir. Xüsusilə də, Azər-

baycan Milli Şurası noyabr ayında yenidən bilavasitə fəaliyyətə başlayaraq parlamentin yaradılması haqqında qanunu qəbul etməsi isə, 1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi üçün çox əhəmiyyətli bir hadisənin baş verməsini şərtləndirmişdir. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində mühüm yer tutan parlamentin fəaliyyətə başlaması ilə, Azərbaycan Milli Şurası da öz missiyasının son çatdırmış hesab etmişdir. Milli Şuranın əvəz olunmaz fəaliyyəti, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülü və təmin olunmasında böyük rol oynamışdır. Məhz, Milli Şura tərəfindən AXC-nin elan edilməsi, dövlətçilik və hüquq ənənələrinin varisliyinin təmin edilməsinin qanunvericilik əsaslarını rəsmiləşdirmişdir. Lakin, zənnimizcə parlamentin fəaliyyətə başlamasından sonra yarana biləcək daha mürəkkəb və ekstermal vəziyyətləri nəzərə almadan, Milli Şuranın fəaliyyətinə xitam verilməsi tələsik qəbul edilmiş qərar idi. Milli Şura məşvərətçi statusunda Dövlət Şurası kimi fəaliyyətini davam etdirməsi əlavə siyasi güc olmaq baxımından daha faydalı olardı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar siyahısı:

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920 гг.). Законодательные акты: Баку: издательство «Азербайджан», 1998, 560 с.
2. Азербайджанская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Баку: издательство «ЭЛМ», 1998, 616 с..
3. “Rusiya və Zaqafqaziya qanunlarının müvəqqəti qüvvədə saxlanması barədə” 23 iyun 1918-ci il tarixli hökumət qərarı /Azərbaycan Respublikası DA: f.100, siy. 2, iş 7, v. 5.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanın hüquq tarixi. Dərslik. Elm və təhsil nəşriyyatı. Bakı:2015. 572 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: Lider nəşriyyatı, I cild, 2014, 440
6. Əkbərov R.A. “Müasir müstəqilliyimizin təməl prinsiplərinin hüquqi əsasları”. Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə jurnalı. Bakı: 2011. №3. səh.143-148
7. Əkbərov R.A. AXC-in seçki praktikasından. / ”Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu-2020: Gələcəyə baxış” mövzusunda elmi-praktiki konfrans. AMEA-ın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu 11-12 iyun 2012-ci il. Bakı: “Təknur” nəşriyyatı 2012. 230-235 s.

Рахиб Акберов

*Доктор философии по истории, доцент кафедры
“Права” Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики.*

ОБ ОСНОВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА В СТАНОВЛЕНИИ И УКРЕПЛЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

В статье была изучена основная деятельность Национального Совета в становлении и укреплении Азербайджанской Демократической Республики. Объявление Национальным Советом Декларации Независимости создало хорошую предпосылку для укрепления и развития общественно-политического строя и государственности. Именно основная деятельность и роль Национального Совета в становлении и укреплении Азербайджанской Демократической Республики носят исключительный характер. В статье были изучены проведенные Национальным Советом собрания и принятые им решения. Национальный Совет с перерывами осуществлял свою деятельность с 28 мая по 7 декабря 1918 года. Начав непосредственную деятельность с ноября месяца, Национальный Совет Азербайджана принял закон о создании парламента. В результате совместной деятельности Национального Совета и правительства 7 декабря 1918 года в истории государственности Азербайджана произошло знаменательное событие – было достигнуто создание парламента. С началом деятельности парламента, занимающего значимое место в истории государственности Азербайджана, Национальный Совет Азербайджана посчитал свою миссию завершенной. Именно незаменимая деятельность Национального Совета сыграла большую роль в обеспечении Азербайджанской государственности. Объявление АДР оформило правовые основы обеспечения преемственности традиций государственности и права. Однако после начала деятельности парламента без учета более сложных и экстремальных ситуаций, которые могли возникнуть позднее, прекращение деятельности Национального Совета было поспешно принятым решением. Так, продолжение деятельности Национального Совета в рекомендательном статусе в качестве Государственного Совета было бы более полезным.

Rahib Akbarov

*The Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, Department of Law,
associate professor, Ph.D in history.*

ON SOME OF THE FEATURES OF NORMATIVE-LEGAL REGULATIONS THAT DETERMINE HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ADR

Summary

On the article the main actions of National Council on formation and reinforcement of the ADR were researched. “Declaration of Independence” by National Council create a wide basis for strengthening and development of social-political and State system. Namely National Council has an exclusive role on the formation and reinforcement of Azerbaijan Democratic Republic. On the article,

assembly meetings and resolutions of National Council were analyzed. National Council operated with intervals from 28 May 1918 to 7 December. Azerbaijan National Council had started work again since November, adopted an Act on formation of parliament. On 7th December 1918 an important occasion happened in the Azerbaijan statehood history. As a result of joint efforts of National Council and government, formation of parliament was achieved. By taking first steps of parliament, which played a vital role in the statehood history of Azerbaijan National Council considered his mission finished. National Council's invaluable actions played a big role on ensuring of state system of Azerbaijan. Namely Declaration of ADR officially registered legal grounds of ensuring inheritance of state and legal traditions. But not considering more complicated and extreme situations that could be occurred after formation of parliament, the termination of National Council was a reckless decision. So that continuation of National Council as a State Council with a consultative status would be more useful.

SƏİDƏ HƏSƏNZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, hüquq üzrə elmlər doktoru, dosent

saidahasan@gmail.com

UOT – 34.02

AİLƏ VƏ QADIN HÜQUQLARININ İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Açar sözlər: ailə, insan hüquqları, ailə hüququ, ailə münasibətləri

Ключевые слова: семья, права человека, семейное право, семейные отношения

Keywords: family, human rights, family law, family relations

Çağdaş tariximizin bütün uğurları Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bu mənada onun Azərbaycanda ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsində, ailənin və qadının hüquq və azadlıqlarının qanunvericilikdə təsbiti, müasir tələblər baxımından inkişafında misilsiz rolu və xidmətləri olmuşdur. Belə ki, 14 iyul 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçilməsi, dövlətin və cəmiyyətin həyatında ailənin və qadının rolunun sürətlə artmasına, genişlənməsinə və inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu illərdə minlərlə qadın dövlət vəzifələrinə - qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında müxtəlif məsul vəzifələrə irəli çəkilməmiş, onların əməyi dövlət və hökumət tərəfindən ən yüksək mükafatlara layiq görülmüşdür. 1972-ci ildə Respublika qadınlarının IV Qurul-tayı ölkənin həyatında böyük ictimai-siyasi hadisəyə çevrilmiş və qadınların rolu genişləndirilmişdir. Ailə və qadına olan münasibət dünyada qəbul edilmiş və təqdir edilən ən yüksək statusa uyğunlaşdırılmış, ailənin inkişafı daim diqqətdə saxlanılmış Dövlət Proqramları əsasında inkişaf etdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq məhz, Ulu Öndər Heydər Əliyevin yüksək təşkilatçılığı və qayğısı nəticəsində Azərbaycan qadınlarının 32 nəfəri SSRİ Ali Sovetinin, 22 731 nəfəri yerli sovetlərin deputatı, 200

nəfər qadın isə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı kimi yüksək adlarla təltif edilmişdir. Sonrakı illərdə də bu ənənə ardıcıl olaraq davam etdirilmiş, təhsil, elm, səhiyyə, incəsənət, ədəbiyyat, idman və digər sahələrdə qadınların rolu dinamik surətdə genişləndirilmiş, ailələrin rifah halı əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmışdır [1, s.26]. Ailə və qadın problemlərinin beynəlxalq hüququn prinsipləri və müddəaları əsasında hüquqi tənzimlənməsinə diqqət artırılmış, beynəlxalq standartlara cavab verən təşkilatı - hüquqi tədbirlər görülmüşdür. 1969-cu ildən başlayaraq ömrünün sonuna qədər Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin bilavasitə diqqəti, qayğısı və tələbkərligi nəticəsində Azərbaycan ailəsinin misilsiz inkişafı və qələbəsi sahəsində tarixi nailiyyətlər əldə edilmiş, qadınlar cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir.

Tədqiqatlar belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cəmiyyətdə ən qədim və ən vacib sosial qruplardan biri və bəlkə də birincisi, məhz ailə institutu olmuşdur. Ailə - qadının və kişinin, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və şərtlər daxilində, məişət və təsərrüfat birliyinə əsaslanan, ailə qurmaq məqsədi ilə yaradılan və müvafiq dövlət orqanlarında qeydə alınan sosial, hüquqi, mənəvi və könüllü birliyi hesab olunur. Ailəyə “kiçik sosial qrup”, “kiçik dövlət” kimi baxanlar müəyyən mənada haqlıdırlar. Bəzən dövlətə - ailə münasibətlərinin inkişafı nəticəsində formalaşan və böyüyən insan qrupunun təkamül prosesinin nəticəsi kimi də baxılır. Buna görə də filosoflar belə hesab edirlər ki, ailə cəmiyyətin əsas özəyini, kiçik sosial qrupunu, məişət təşkil etmənin mühüm və şəxsi forması hesab olunmalıdır. Ailə münasibətləri qohumluq əlaqələrinə və nikah münasibətlərinə əsaslanmaqla, ümumi təsərrüfatı birgə idarə edən, məşğulluq fəaliyyətini həyata keçirən

və bir yerdə yaşayan ər və arvad ittifaqının, birliyinin təcəssümü və hüquqi ifadəsidir [2, s.19]. Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir [3, s.9]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 34-cü maddəsinə görə, kişinin və qadının nikah münasibətləri, yalnız onların könüllü razılığı əsasında bağlanıla bilər. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir [3, s.18].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyan-namə”sinin 16-cı maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmış kişilər və qadınlar irqi, milli və dini əlamətlərinə görə heç bir məhdudiyət qoyulmadan nikaha daxil olmaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər. Onlar nikaha daxil olarkən, nikah müddətində və onun pozulması zamanı, eyni və bərabər hüquqlardan istifadə edirlər. Nikah, nikaha daxil olan hər iki tərəfin azad və tam razılığı olarsa, bağlana bilər. Ailə cəmiyyətin təbii və başlıca özəyi, əsası, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunan hüquqlara malikdir [4, s.8]. Eləcə də, həmin Bəyannamənin 25-ci maddəsinin ikinci bəndində göstərilir ki, analıq və körpəlik, xüsusi himayə və yardım hüququna malikdir. Nikahlı və yaxud nikahsız doğulmuş bütün uşaqlar, eyni sosial müdafiə hüququndan istifadə edə bilərlər və bərabər hüquqludurlar [4, s.9].

BMT Baş Assambleyasının 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200-cü Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”ın 10-cu maddəsində göstərilir ki, cəmiyyətin başlıca özəyini təşkil edən ailəyə imkan dairəsində, ələlxüsus da onun yaranma dövründə və öhdəsinə kiçik yaşlı uşaqların böyüdülməsi və tərbiyə olunması məsuliyyəti düşdüyü zaman, hərtərəfli mühafizə və kömək təyin olunmalıdır. Nikah, ona daxil olanların azad iradəsini ifadə etməlidir. Analıq doğumdan əvvəl və sonra müəyyən müddət ərzində xüsusi himayə ilə təmin olunmalıdır. Bu müddət ərzində işləyən analara haqqı ödənilən məzuniyyət və ya sosial təminat üçün minimum müavinət təyin olunmalıdır. Bütün uşaqlara və yeniyetmələrə münasibətdə, ailənin mənşəyinə və digər əlamətlərinə, görə heç bir ayrı-seçkilik olmadan xüsusi himayə və diqqət göstərilməlidir [5, s.61-62].

BMT Baş Assambleyasının “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” 16 dekabr 1966-cı il tarixli

2200-cü Beynəlxalq Paktının 17-ci maddəsinə görə, heç kimin şəxsi və ailə həyatına özbaşınalıqla və yaxud qeyri-qanuni müdaxilə, onun evinin toxunulmazlığına və məktublarının gizliyinə qanunsuz müdaxilə edilə bilməz. Hər bir insan belə müdaxilə və belə qəsdlərdən qanunla qorunmaq hüququna malikdir. Həmin Paktın 23-cü maddəsinə görə isə ailə cəmiyyətin təbii və əsas özəyidir, cəmiyyət və dövlət tərəfindən müdafiə olunmalıdır. Nikah yaşına çatmış kişilərin və qadınların nikah bağlamaq və ailə qurmaq hüququ vardır. Heç bir nikah onu bağlayanların sərbəst şəkildə və tam razılığı olmadan bağlana bilməz. Bu Paktın iştirak edən dövlətlər, nikah bağlayarkən, nikah vəziyyətində olarkən və bu nikahı pozarkən ər və arvadın hüquqlarının və vəzifələrinin bərabərliyinin təmin olunması üçün lazımı tədbirlər görməlidirlər. Nikahın pozulması halında bütün uşaqlar üçün zəruri müdafiə nəzərdə tutulmalıdır [5, s.76-78]. Ailə və qadın hüquqları ilə bağlı oxşar müddəalar Avropa qanunvericiliyində də geniş miqyasda nəzərdə tutulmuşdur.

Əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına uyğun olaraq ailə münasibətlərinin yaranmasının və möhkəmlənməsinin, onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə münasibətlərinin iştirakçılarının hüquqlarını və vəzifələrini, dövlət orqanlarının ailə münasibətləri sahəsindəki vəzifələrini, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydalarının tənzimlənməsi məhz Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi tərəfindən tənzim edilir [6, s.3]. Ailə qanunvericiliyi ailənin möhkəmləndirilməsi zərurətindən, ailə münasibətlərinin qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hissləri əsasında qurulmasından, ailənin işinə hər kəsin qarışmasının yolverilməzliyindən, ailə üzvlərinin ailə qarşısında qarşılıqlı yardım və məsuliyyətindən, onların hüquqlarının maneəsiz olaraq həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən və bu hüquqların məhkəmədə müdafiəsi imkanlarından irəli gəlir. Buna görə də ölkəmizdə nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarında bağlanmış nikah qeydi tanınır və əsas götürülür [6, s.3-7].

Ailə Məcəlləsi nikahın bağlanması, nikahın xitam edilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları

və şərtlərini müəyyən edir, ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə, başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir. Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi qadınla kişinin nikahının könüllüliyü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafeələrinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Nikah, kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədi ilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatdan alınan könüllü ittifaqı, birliyidir. Nikaha daxil olarkən və ailə münasibətlərində sosial, irqi, milli, dini və dil mənsubiyyətinə görə vətəndaşların hüquqlarının hər hansı formada məhdudlaşdırılması qadağandır. Ailənin başqa üzvlərinin və digər vətəndaşların mənəviyyatının, sağlamlığının, hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi məqsədi ilə vətəndaşların ailədəki hüquqları yalnız qanun əsasında məhdudlaşdırıla bilər [6, s.3-7].

Ailə və ailə münasibətlərinin habelə, ailə qanunvericiliyinin inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, o, hələ Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə seçildikdən sonra, “SSR İttifaqının və müttəfiq respublikalarının nikah və ailə qanunvericiliyinin Əsasları”na müvafiq olaraq “Nikah və ailə haqqında” Azərbaycan SSR Məcəlləsini Ali Sovetin VI sessiyasının 7-ci çağırışının müzakirəsinə təqdim etmiş və bu Məcəllə 26 dekabr 1969-cu ildə qəbul edilmişdir. Həmin Məcəllə 01 aprel 1970-cü ildən qüvvəyə minmiş və tətbiq olunmağa başlamışdır [7, s.34; 8, s.57]

Ulu Öndər Heydər Əliyevin birbaşa rəhbərliyi və təşkilatçılığı ilə hazırlanmış və 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasının 51-ci maddəsində ailənin dövlət tərəfindən müdafiə olunması norması birbaşa təsbit olunmuşdur. Bu Konstitusiyanın 33-cü maddəsində qadınla kişinin bərabər hüquqlu olduğu göstərilmiş, qadının təhsil, əmək, isti-rahət, mənzil,

sağlamlıq, sosial təminat və digər hüquqları və azadlıqları geniş şəkildə ifadə olunmuşdur [9, s.18].

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nda insan hüquqlarına və azadlıqlarına üstünlük verilməsinə, bu hüquqlara hörmət edilməsinə, o cümlədən qadın hüquqlarının və azadlıqlarının etibarlı şəkildə qorunmasına təminat verilmişdir. [10, s.3-10] Qadın hüquqlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində ən böyük hüquqi akt, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası olmuşdur. Bu sənəddə Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika qurulduğu elan edilmiş, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, ölkə vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin dövlətimizin ali məqsədi olduğu elan edilmişdir [11, s.7-9].

Konstitusiyanın ikinci bölməsinin üçüncü fəslə bütünlüklə “Əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına” həsr olunmuş, kişinin və qadının eyni hüquqları və azadlıqları olduğu elan edilmişdir. Burada göstərilmişdir ki, dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətinə görə məhdudlaşdırılması qadağan edilmişdir. Ümumiyyətlə, Konstitusiyada bir insan kimi qadının hüquqlarının və azadlıqlarının geniş təsbiti mükəmməl olaraq öz ifadəsini tapmışdır. Qadının xoşbəxt olduğu ailənin də və cəmiyyətin də xoşbəxt olması heç kimdə şübhə doğurmur.

Müstəqillik illərində cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsinə götürülmüş insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartlara cavab verən müdafiə mexanizmlərinin, insan hüquqları üzrə müvəkkiliyin (Ombudsman), Konstitusiyaya məhkəməsinin, üçpilləli məhkəmə sisteminin, hüquq-mühafizə orqanlarının, vətəndaş cəmiyyətinin müxtəlif təsi-

satlarının təşəkkülü və inkişafı sahəsində bu vaxta qədər olmayan uğurlu nailiyyətlər əldə edilmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 19 sentyabr 1994-cü ildə “Qadınların IV Ümumdünya Konfransına hazırlıq”la əlaqədar olaraq “Azərbaycan qadınlarının Milli Komitəsinin yaradılması haqqında” Fərman imzalamışdır. Məhz bu diqqətin nəticəsi olaraq 1995-ci ildə Pekində keçirilən IV Ümumdünya Qadınlar Konfransında Azərbaycan qadınları geniş şəkildə təmsil olunmuş və konfransın işində fəal iştirak etmişlər. 30 iyun 1995-ci ildə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” Konvensiyasına qoşulmuş və öz üzərinə müvafiq öhdəliklər götürmüşdür [12, s.8].

Eləcə də ölkədə qadın siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, bu sahədə sistemli iş aparmaq və problemləri uğurla həll etmək məqsədi ilə, habelə qadınların kişilərlə bərabərliyini, xüsusi ilə onların dövlət idarəçilik sisteminə iştirakının təşkil və təmin olunmasını həyata keçirmək məqsədi ilə Heydər Əliyevin 14 yanvar 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə ölkədə “Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi” yaradılmış, 14 yanvar 1998-ci il tarixdə isə “Azərbaycanda qadınların rolunun artırılması tədbirləri haqqında” 727 №-li Sərəncam imzalanmışdır. Bunun ardınca 25 sentyabr 1998-ci ildə Müstəqil Azərbaycan Respublikası qadınlarının ilk Qurultayı keçirilmiş və bu cəmiyyətdə qadınların rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təkan vermişdir.

Nikah və ailə münasibətlərinin tənzim olunmasında Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən Milli Məclisə təqdim edilmiş 28 dekabr 1999-cu il tarixli Ailə Məcəlləsinin böyük tarixi əhəmiyyəti olmuşdur. 6 mart 2000-ci ildə isə Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında “Dövlət Qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Fərman imzalamışdır. Buna müvafiq olaraq elə həmin vaxt Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 33 sayılı Qərarı ilə “2000-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasının Qadın Problemləri üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq olunmuşdu. Belə fəaliyyət proqramının hazırlanması və qəbul edilməsi sonrakı illərdə də ənənə şəklini almışdır. Bu da qadın siyasəti sahəsində konkret vəzifələrin

dəqiq müəyyən edilməsi, onların planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sahəsində səmərəli fəaliyyətin uğurla başa çatdırılmasına imkan yaratmışdır. 2003-cü ilin sentyabr ayında Azərbaycan qadınlarının II Qurultayı keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra qadın hüquqları ilə bağlı zəruri olan bütün beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmuş və Milli Qanunvericiliyin də beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını təmin etmişdir. BMT Baş Məclisinin 20 dekabr 1952-ci il tarixli Qətnaməsi ilə təsdiq edilmiş “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” Konvensiya 8 dekabr 1992-ci ildə, “Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün növlərinin aradan qaldırılması haqqında” 19 dekabr 1965-ci il tarixli Qətnamə 30 iyun 1995-ci ildə, “İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında” 21 dekabr 1965-ci il tarixli Konvensiya 31 may 1996-cı ildə, “İnsan alveri ilə və üçüncü şəxslər tərəfindən fahişəliyin istismarı ilə mübarizə haqqında” 2 dekabr 1949-cu il tarixli Konvensiya 31 may 1996-cı ildə, “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı mübarizə haqqında” 10 dekabr 1984-cü il tarixli Konvensiya 31 may 1996-cı ildə, “Ərdə olan qadının vətəndaşlığı haqqında” 29 yanvar 1957-ci il tarixli Konvensiya 31 may 1996-cı ildə və digər bu kimi zəruri beynəlxalq sənədlərin ratifikasiyası Milli Məclis tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bundan sonra Milli Qanunvericilikdə bu konvensiyaların nəzərə alınması və implementasiyası tam təmin edilmişdir. Eləcə də Avropa Şurasının, digər beynəlxalq və regional təşkilatların ailə və qadın hüquqları ilə bağlı sənədləri ölkəmizdə ratifikasiya edilmiş və milli qanunvericilikdə bütün bunların nəzərə alınması təmin edilmişdir.

Müstəqillik illərində qadın hüquqları yalnız Konstitusiyaya səviyyəsində deyil, digər normativ-üquqi aktların layihələrinin hazırlanmasında, müzakirəsində və qəbulunda da tam nəzərə alınmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində, Mülki Məcəlləsində, Əmək Məcəlləsində, İnzibati - Xətalər Məcəlləsində, İnzibati - İcraat haqqında Məcəlləsində, Cəzaların İcrası Məcəlləsində, sosial təminat hüququnun müxtəlif məsələlərinə dair qanunlarda və digər

çoxsaylı normativ hüquqi aktlarda, hökumətin qəbul etdiyi qərarlarda qadın hü-quqları ilə bağlı tənzimləmə məsələləri beynəlxalq standartlara tam cavab verə bilən bir səviyyədə həll edilmişdir. Qadın hüquqları ilə sıx bağlı olan yetkinlik yaşına çatmamışların və uşaqların hüquqlarının qorunması sahəsində zəruri olan bir çox qanunlar da qəbul edilmişdir. Artıq xeyli müddətdir ki, “Reproduktiv sağlamlığın qorunması və ailə planlaşdırılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanun Layihəsi müxtəlif təşkilatlar və mütəxəssislər tərəfindən geniş müzakirə edilmiş və bu müzakirələr ölkədə böyük marağa səbəb olmuşdur. Qürur hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş qadın siyasəti və bu sahədə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi tədbirləri ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam etdirilməkdədir. Belə ki, 6 fevral 2006-cı ildə İlham Əliyevin Fərmanı ilə “Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi”nin statusu daha da təkmilləşdirilərək onun bazasında “Ailə, qadın və uşaq problemləri üzrə Dövlət Komitəsi” yaradılmış, onun səlahiyyətləri, hüquqları və fəaliyyət dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilmişdir. 10 oktyabr 2006-cı ildə “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. 22 iyun 2010-ci ildə “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Qanun qəbul edilmişdir [13, s.9-15]. Bu gün müstəqil Azərbaycanda qadınların sayı, dövlətin və cəmiyyətin həyatında onların rolu və təsiri sürətlə artmaqda və genişlənməkdədir. Belə bir mərhələdə qadın hüquqlarının və qadınlara münasibətdə ictimai münasibətlərin ədalətli tənzimlənməsi sahəsində Ulu Öndər Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti öz bəhrəsini verməkdədir. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə qadın hüquqlarının və azadlıqlarının Qanunvericilikdə təsbit olunması, qorunması, mühafizəsi və qadın hüquqlarının daim inkişaf etdirilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Cəmiyyətdə, dövlətdə və ailədə qadın nə qədər xoşbəxtdirsə, bu eyni dərəcədə cəmiyyətə, dövlətə və ailəyə də aiddir. Ümidlə qeyd etmək olar ki, bu gün Azərbaycan qadını geniş hüquqları və azadlıqları ilə sözün əsl mənasında xoşbəxt olduğuna görə Ulu Öndər Heydər Əliyevə və onun layiqli

davamçısı, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevə minnətdar olmalıdır. Eyni zamanda Heydər Əliyev Fondunun rəhbəri, sonralar isə ölkənin birinc vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın ailə, qadın və uşaq problemlərinə gündəlik qayğısı son dərəcə önəmli və əhəmiyyətlidir. Bu sahəyə diqqətin ildən – ilə artırılması, inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi prosesi əhalinin, ailələrin, qadınların və uşaqların ən müxtəlif məsələlərinin uğurla həllində bir nümunəyə çevrilmişdir. Bu tədbirlər sistemi davam etdirilməkdədir.

Azərbaycanda ailə və qadın hüquqlarının qanunvericilikdə əks olunması və inkişafı Heydər Əliyevin adı ilə sıx bağlıdır. Belə ki, dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilmişdir: “Cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir”. Dövlətin əsas məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi hesab edilir. Dövlət xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinə, onun sosial həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasının qayğısına qalır. Konstitusiyada kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları olduğu bəyan edilmişdir. Qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa şəxsi və ailə həyatına müdaxilə etmək qadağan olunmuşdur. Belə ki, hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ olduğu təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 34-cü maddəsinə görə hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ tanınmışdır. Nikah könüllü razılığa əsaslanmaqla heç kəs zorla evləndirilə və ya ərə verilə bilməz. Belə ki, nigah və ailə dövlətin himayəsində olmaqla analıq, atalıq, uşaqlıq, qanunla mühafizə edilir. Dövlət çox uşaqly ailələrə yardım göstərməyi öz üzərinə götürmüşdür. Yeni Konstitusiyada hər bir ailənin, o cümlədən hər bir qadının sosial təminat hüququ tanınmışdır. Belə ki, yardıma möhtac olanlara kömək etmək, ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə,

işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat almaq hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıqla məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası vətəndaşları özünə, arvadına (ərinə), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Əleyhinə ifadə verilməsi məcburi olmayan qohumların tam siyahısı qanunla müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 94-cü maddəsinin 14-cü bəndinə əsasən ailə münasibətlərinə dair ümumi qaydalar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlə-

rinə aid edilmişdir. Eyni zamanda, vətəndaşlıq məsələləri, bu məsələlərin həll edilməsi ölkə prezidentinin səlahiyyətlərindədir.

Bu gün Azərbaycanda ailənin və qadının ahəngdar inkişafı, sağlamlığı, təhsili, əməyi və istirahəti dövlətin birbaşa qayğısı altındadır. Çox uşaqly ailələrin sosial müdafiə məsələlərinin həllinə dövlət xüsusi diqqət yetirir. Vaxtaşırı keçirilən tədbirlər gender bərabərliyinin təmin olunması, uşaqların tərbiyəsi, anaların sağlamlığı və sosial təminatı intensiv olaraq dövlətin diqqətində saxlanılır. Azərbaycan ailəsi, Azərbaycan milləti ölkəmizdə qadınların, ailələrin, uşaqların inkişafı, onların hüquqlarının qanunvericilikdə mükəmməl təsbit olunması, hüquqlarının və azadlıqlarının dinamik inkişafı və yüksəlişi üçün Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevə zaman-zaman minnətdar olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Camalova D., Öməröva M., Gəncəli S. Qadın hərəkətinin ön cərgələrində, Bakı, 2004
2. Fəlsəfə, ensiklopedik lüğət, Bakı, 1997,
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2014, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı
4. Beynəlxalq sənədlər toplusu, Bakı, 2008, "Qanun" nəşriyyatı
5. Beynəlxalq sənədlər toplusu, I cild, Bakı, 2005
6. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi, Bakı, 2011, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı
7. Manayev Q.İ. Sovet Ailə hüququ, 1989
8. Nikah və Ailə haqqında Azərbaycan SSR-nin Məcəlləsi, Bakı, "Azər nəşr", 1970
9. Azərbaycan SSR-nin konstitusiyası, Bakı "Azər nəşr", 1994
10. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, Bakı, 1994
11. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2012
12. Heydər Əliyev və dövlət qadın siyasəti, Bakı, 2008
13. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu, Bakı, 2006

Саида Гасанзаде

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ СЕМЬИ И ПРАВ ЖЕНЩИН

Резюме

После восстановления независимости Азербайджанской государственности были проведены ряд поэтапных и системных работ. Нагорный Карабахский конфликт и геополитическое положение нашего государства и еще больше служит повышением роли этих мер. Связи с этим начиная с первых лет независимости благодаря усилиям Общенационального лидера Гейдара Алиева были проведены ряд важных мер, в частности, страна превратилась в участника международных и региональных соглашений, членом ООН, Европейского совета, СНГ и других международных организаций, во многих ведущих странах начали действовать дипломатиче-

ские корпуса нашей страны. Заключенный в 1994 году Контракт века дало стимул развитию экономики и повышению уровня национального благосостояния. Принятие Конституции Азербайджанской Республики референдумом сыграло особую роль с точки зрения права и развития внутригосударственной системы права. Продолжение этого политического курса г-на Ильхама Алиева послужило развитию экономики, политических и международных связей с точки зрения современных требований и принципов. Принятие ООН четырех резолюций по Нагорно Карабахскому конфликту послужило достижением на международной арене. Несмотря на невыполнение этих условий этих резолюций со стороны Армении наша страна старается урегулировать этот конфликт в соответствии с требованиями международного права. В статье на основе исследованных научных источников анализируется проблемы международного права, современного состояния актуальных проблем в годы независимости.

Saida Hasanzade

THE ROLE OF HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF FAMILY AND WOMEN'S RIGHTS

Summary

After restoration of its independence by Azerbaijan there has been carried out the consecutive and systematic work for creation and development of the international ties and international relations. Nagorno-Karabagh conflict and the regional geosocial conditions of our country have increased even more the significance of this task. Therefore, since earlier years of independence the measures undertaken, in particular, as a result of the intense efforts of the great leader Heydar Aliyev our country has turned to be the participant of the world and regional contracts, as well the members of UNO, European Union, OSCE, CTS, and other international unions and started activity with the diplomatic bodies of great powers. The conclusion of the century contract stimulated improvement of economic independence and material welfare of the population in our country to a great extent. Adoption of Azerbaijan Republic Constitution by way of Referendum played a great role in development of international and home law system from the juridic point of view. President of the country, Mr. Ilham Aliyev's successful continuation of this course ensured success for the development of economic, political and international relations from the stand point of the present requirements. Though adoption of four resolutions on Karabagh conflict by UNO was a success of our country in the international scope, their not fulfillment yet may be considered as a result of ignoring by Armenia the principles and terms of International law aggressive policy of Armenia. Despite all this, our country gives priority still to peaceful solution from the point of view of the international law requirements. In the article the development of international law, current state and actual problems of Azerbaijan on the years of independence has been studied on the basis of the scientific sources and its successful progress has been substantiated from the juridic point of view.

ТУРАН ДЖАХАНГИРОВА

Заведующая сектором по защите прав беженцев, вынужденных переселенцев и мигрантов Аппарата Уполномоченного по правам человека (Омбудсмана) в Азербайджанской Республике, докторант кафедры ЮНЕСКО по правам человека и информационного права Бакинского Государственного Университета;

e-mail: turan.jahangirova@mail.ru;

УДК 342.7

ЗАЩИТА ПРАВ ЖЕНЩИН, ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ВНУТРИ СТРАНЫ

Ключевые слова: перемещение, конфликт, гендер, насилие, конвенция, гуманизм, защита.

Açar sözlər: yerdəyişmə, münaqişə, gender, zorakılıq, konvensiya, humanizm, müdafiə

Keywords: displacement, conflict, gender, violence, convention, humanism, protection.

В статье рассматриваются вопросы укрепления сотрудничества и координации деятельности как на национальном, так и на международном уровнях, так как вооруженные конфликты часто приводят к усилению дискриминации и насилия в отношении женщин.

Глобальная проблема лиц, перемещенных внутри страны – это один из самых сложных вопросов, стоящих перед мировым сообществом.

В то время как одни призывают к укреплению сотрудничества и координации деятельности учреждений, занимающихся оказанием чрезвычайной помощи, другие указывают на пробелы в области международного нормотворчества и призывают к разработке новых норм. Однако все согласны с тем, что эта проблема носит многосторонний и глобальный характер. Принцип всеобщего уважения прав человека и основных его свобод характеризуют основное содержание общечеловеческой ценности и содействует повышению степени обеспечения требований современного международного права общего для всех государств [1, с.55].

70 лет назад Всеобщая декларация прав че-

ловека провозгласила, что «все люди рождаются свободными и равными в своем достоинстве и правах... без какого бы то ни было различия, как то в отношении расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного, сословного или иного положения».

Проблема массового перемещения людей и одно из наиболее социально опасных его видов - вынужденного, имела большое значение на всех этапах правового развития общества и государства. Это значение, прежде всего, обуславливается тем, что вынужденное переселение является последствием серьезных нарушений прав человека. Большинство же лиц, перемещенных внутри страны, находятся в развивающихся странах, и их основная часть – это женщины и дети.

Сегодня женщины во всем мире продолжают сталкиваться с еще большими препятствиями, чем мужчины, при заявлении и осуществлении своих прав. Перемещение, как правило, обостряет это неравенство, как и тенденция к акцентированию внимания на нарушениях прав человека не в личной, а в общественной сфере. Гендерное неравенство лежит в основе сексуального и гендерного насилия. Следовательно, для предотвращения такого насилия, крайне важно положить конец такому неравенству.

Для того, чтобы обеспечить защиту женщин, перемещенных внутри страны, важно понять и признать те особые проблемы, с которыми они сталкиваются. Эти проблемы

связаны с их полом, ролями и положением в обществе. Поняв эти проблемы, можно более эффективно работать над обеспечением для них защиты на таких же условиях, что и для мужчин и мальчиков.

Вооруженные конфликты часто приводят к усилению дискриминации и насилия в отношении женщин. Такое насилие характерно не только для конфликтов, но и для постконфликтных периодов, когда эта категория лиц пытаются вновь наладить свою привычную жизнь [2]. Эти нарушения прав человека не только являются результатом вынужденного перемещения; они непосредственно связаны с дискриминацией и насилием, которое женщины и девочки терпят в мирное время [3, с. 15], так как в большинстве обществ женщины не имеют равного статуса с мужчинами и мальчиками. Для решения всех этих стратегически важных проблем необходимо проявление человечности, гуманизма и объективного отношения не только со стороны правительства, но и каждого человека.

Женщины составляют половину всей численности вынужденно перемещенных лиц. При этом часто они оказываются в особо тяжелой ситуации и сталкиваются со множеством не только сексуальных и социальных, но и психологических проблем из-за своей гендерной принадлежности. Иными словами, женщины, девочки, мальчики и мужчины имеют разные потребности и равные возможности [4].

Многие семьи ВПЛ оказываются в тяжелых социально-экономических условиях. Особенно же при этом страдают женщины и дети. Для многих из них затруднен доступ к услугам в области здравоохранения и образования. Женщины испытывают все те же проблемы, с которыми приходится сталкиваться и остальным беженцам, и задача государства обеспечить их защиту, устанавливаемую законодательством. Кроме того, женщины и девушки, оказавшись в положении беженки, имеют особые потребности в социально-правовой защите. Они нуждаются в защите от увечий, от сексуального и физического насилия, от эксплуатации, а также в защите от

дискриминации по признаку пола при распределении продуктов и услуг. Это является обязательным условием для разработки специальных программ и определения приоритетов в защите женщин. Женщины, оказавшиеся вне традиционной системы социальной защиты (государственной, семейной, общественной), находятся в более опасном положении, чем те, которые живут в составе семьи.

Азербайджан может служить примером для других стран своим опытом и подходом в отношении как к беженцам и вынужденным переселенцам, так и к мигрантам, прибывших в страну. К примеру, также руководитель представительства УВКБ ООН в нашей стране с 2016 г. по июнь 2018 г. Фурио де Ангелис дал высокую оценку проделанной правительством Азербайджана работе по улучшению условий жизни беженцев и вынужденных переселенцев и отметил, что наша страна является в этой сфере примером для других стран [5].

Наша страна еще в конце 80-х годов – накануне распада Советского Союза в серьезной форме столкнулась с проблемой вынужденного переселения. С территории нынешней Армении, где они проживали веками были депортированы более 250-ти тысяч азербайджанцев.

В результате этнической чистки и оккупационной политики наших коварных соседей оккупировано более 20% территории Азербайджана, более 1,2 млн. наших соотечественников, вследствие необъявленной войны, были изгнаны из родных очагов и земель, где они жили веками, и стали беженцами и вынужденными переселенцами.

Позарившись на соседние плодородные земли, природные богатства, опираясь на поддержку со стороны, покушаясь на жизнь мирного населения, на права человека, в первую очередь на право на жизнь с намерением увеличить территорию своей страны, продолжается открыто необъявленная армянская захватническая политика, в течение уже более 25-ти лет. В результате этого наши соотечественники насильственным путем были изгнаны со своих земель, на которых они про-

живали тысячелетиями и обречены на жизнь беженца и вынужденного переселенца.

Можно сказать, что в результате были нарушены и продолжают нарушаться все их фундаментальные права и свободы – право на жизнь, свободу, собственность, интеллектуальную собственность, безопасную жизнь, личную неприкосновенность, неприкосновенность жилья, труд, отдых, право жить в здоровой окружающей среде, культуру, охрану здоровья, образование, защиту чести и достоинства, свободу совести и др.

Проявление внимания требуется не только к численности перемещенных, но и к их составу. Среди них - мужчины, женщины, дети, престарелые люди с инвалидностью, относящиеся к разным возрастным и социальным группам. По этой причине важно обеспечение в удовлетворительной форме их основных потребностей, а также создание необходимых условий для их реализации.

Следует отметить, что если в мире один из 122-х человек является беженцем, внутриперемещенных лиц (ВПЛ) либо ищущим убежище, то в Азербайджане беженцем или ВПЛ является каждый восьмой. Это - один из самых высоких показателей в мире по числу беженцев или ВПЛ на душу населения [6].

Учитывая постепенное снижение объема международной гуманитарной помощи этой категории лиц в Азербайджане, Управлению Верховного комиссара ООН по делам беженцев (УВКБ ООН) должно сыграть ключевую роль в привлечении международного внимания к проблемам ВПЛ в нашей стране и разработать новую стратегию в этом направлении [7].

С первых дней работы представительства УВКБ ООН в нашей стране (1992/93) сразу после присоединения страны к Конвенции ООН 1951 г. о статусе беженцев и Протоколу 1967 г. организация оказывает содействие Правительству в разрешении проблем лиц, ищущих убежище, беженцев, ВПЛ и лиц без гражданства в виде экспертной поддержки, проведения обучающих программ и финансирования ряда партнерских проектов помощи лицам в ведении УВКБ ООН, в частности,

правового консультирования и социальной поддержки лиц с особыми потребностями. Она работает в тесном сотрудничестве с правительством, ныне успешно продвигается реализация ряда проектов, часть из которых направлена на защиту и поощрение прав женщин. Достижения в рамках кампании «Конец безгражданству за 10 лет», к которой также присоединилась Азербайджанская Республика, «Инициатива повышения качества систем предоставления убежища в Восточной Европе и на Южном Кавказе», а также совместного проекта с Уполномоченным по правам человека (Омбудсманом) в Азербайджанской Республике «Наделение полномочиями женщин в условиях вынужденного перемещения» являются показателем усиливающегося плодотворного сотрудничества между агентствами ООН и страной [8]. В рамках этого проекта опубликовано в 6000 экземплярах пособие «Предупредим бытовое насилие», рефлеты и брошюры, более 10-ти тысяч вынужденных переселенцев были привлечены к занятиям, проведенным в посёлках вынужденных переселенцев в Баку, Сумгаите, Гяндже, Геранбое и Мингечауре.

Участие УВКБ ООН в работе с ВПЛ сегодня во многом определяется межведомственным координационным подходом Гуманитарной реформы и трансформационной повесткой дня, разработанных на Межведомственном постоянном комитете под руководством Координатора чрезвычайной помощи [КЧП], при этом полностью сохраняя мандатную деятельность соответствующих организаций [9]. В связи с этим в середине 2005 года было принято решение о том, что Управление Верховного комиссара возьмет на себя глобальную связующую лидирующую роль по защите и совместное лидерство в сфере координации/управления лагерями и временными пунктами размещения беженцев [10]. В контексте смешанных ситуаций, которые связаны с беженцами, мандат, обязанности и подотчетность Верховного комиссара и его Управления остаются неизменными. Необходимо принимать во внимание его обязанности по мандату в отношении беженцев, даже если создаются

механизмы координации для других нуждающихся лиц, например, как кластерная система для ВПЛ. Верховный комиссар обязан продолжать осуществление деятельности по мандату в отношении беженцев, отстаивание и представление их интересов непосредственно перед правительствами, а также исполнять свою надзорную функцию за осуществлением их прав. Для реализации вышеупомянутого Верховный комиссар, в лице его Представителя, обязан поддерживать прямую связь с правительством. Обязанности Верховного комиссара согласно мандату, вместе с его надзорной функцией, также обязуют его осуществлять надзор и мониторинг по предоставлению услуг беженцам в рамках ответных действий ООН. Вместе с тем в ситуациях, где беженцы являются частью смешанных перемещений ВПЛ, координация ответных действий будет обусловлена как мандатом, так и практическими соображениями в интересах беженцев. Желательно, чтобы форма ответных действий была выработана с учетом каждого отдельно взятого случая, принимая во внимание большие расхождения в ситуациях, задействованных лицах и населении [11].

Национальная Программа действий по повышению эффективности защиты прав человека была принята в стране в 2011 году. Она предусматривает такие меры, как совершенствование нормативно-правовой базы, в том числе посредством использования прав человека и основных свобод в качестве одного из важнейших критериев при подготовке законопроектов, совершенствования деятельности государственных органов, проведения обучения, исследований и информационно-пропагандистской работы по вопросам прав человека и сотрудничества с международными организациями в области прав человека. В Программе также устанавливаются направления деятельности в целях более эффективного обеспечения прав и свобод различных групп населения, в том числе групп, считающихся уязвимых с точки зрения осуществления прав человека, - беженцев и ВПЛ, осужденных, военнослужащих, женщин, детей, пожилых, лиц с инвалидностью и др. В указанных на-

правлениях уже были осуществлены многие важные меры, в целях защиты прав данных групп реализованы проекты совместно с международными организациями. В частности, статья 2.1. Программы посвящена донесению до мировой общественности факта массового нарушения прав лиц, ставших беженцами и вынужденными переселенцами в результате агрессии Армении против Азербайджана, и разрушения природных, исторических и культурных богатств Азербайджана в результате оккупации, продолжение работы с международными организациями в целях возмещения Арменией нанесенного им ущерба.

Наряду с этим, в Концепции развития «Азербайджан 2020: взгляд в будущее», а также в Целях Устойчивого Развития ООН до 2030 года отмечена важная роль сотрудничества в сфере обеспечения прав человека.

В первом добровольном отчете страны в июле 2017-го года по 1-ой цели (Повсеместная ликвидация нищеты во всех ее формах), 2-ой цели (Ликвидация голода, обеспечение продовольственной безопасности и улучшение питания и содействие устойчивому развитию сельского хозяйства), 3-ей цели (Обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию для всех в любом возрасте), 5-ой цели (Обеспечение гендерного равенства и расширение прав и возможностей всех женщин и девочек), 9-ой цели (Создание стойкой инфраструктуры, содействие всеохватывающей и устойчивой индустриализации и инновациям), 14-ой цели (Сохранение и рациональное использование океанов, морей и морских ресурсов в интересах устойчивого развития), 17-ой цели (Укрепление средств осуществления и активизация работы в рамках Глобального партнерства в интересах устойчивого развития) в области Устойчивого Развития были учтены отчеты Уполномоченного и НПО. С целью подготовки документа были проведены широкие и масштабные обсуждения.

Некоторые положения Международного Пакта о гражданских и политических правах 1966 г. свидетельствуют о наличии норм, выходящих за рамки чисто договорной системы. Пункт 1 ст. 2 Пакта обязывает государство ува-

жать и обеспечивать провозглашенные в нем права вне зависимости от расы, цвета кожи, пола, языка, религии, политических или иных убеждений, национального или социального происхождения, имущественного положения, рождения или иного обстоятельства. Эти права принадлежат без различия, как гражданам, так и иностранцам, будь-то мигрант, посетитель, беженец или лицо, ищущее убежище. Обязательства уважать и защищать права человека лежат на государстве, независимо от

ратификации соглашений или договоров, это не зависит и от наличия в стране специального нормативного акта по защите прав беженцев и вынужденных переселенцев.

Таким образом, три элемента – гендер, возраст и особенности – взаимосвязаны и должны рассматриваться вместе. По этой причине важно обеспечение в удовлетворительной форме основных потребностей внутриперемещенных лиц, а также создание необходимых условий для их реализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гетьман-Павлова И.В. Международное право, М. 2015, с. 55
2. «Женщины, мир и безопасность». Исследование Генерального секретаря ООН, представленное во исполнение Резолюции Совета Безопасности 1325 (2000), 2002 г., <http://www.un.org/womenwatch/daw/public/eWPS.pdf>, п. 6.
3. Ellen Johnson Sirleaf and Elisabeth Rehn, Women, War and Peace: The Independent Experts' Assessment, Progress of the World's Women, 2002 г., том 1, стр. 15
4. Межучрежденческий постоянный комитет, «Женщины, девочки, мальчики и мужчины: разные потребности – равные возможности. Пособие по гендерным аспектам гуманитарной помощи», декабрь 2006 г., <http://www.unhcr.org/cgi-bin/txis/vtx/refworld/rwmain/opendocpdf.pdf?docid=46978c842>.
5. Годовой доклад Уполномоченного по Правам Человека (Омбудсмена) Азербайджанской Республики за 2016-й год, с.47
6. Речь Президента Азербайджана Ильхама Алиева на V Глобальном Бакинском форуме, Баку, 16.03.2017 г.
7. Выступление заместителя Премьер-министра, председателя Государственного Комитета по Делах Беженцев и Вынужденных Переселенцев в 1998-2018 гг. А.Гасанова, 68-я сессия Исполнительного Комитета УВКБ ООН в Женеве, октябрь 2017
8. Проект. МЕМОРАНДУМ о сотрудничестве между Уполномоченным по правам человека (Омбудсманом) АР и Представительства УВКБ ООН в стране за 2016/2017 гг.
9. ГА № 46/182, 19 декабря 1991 г., пп. 33 и 34. Что касается Заключений Исполкома, см.: там же № 75 (XLV)
10. «О рамочной политике Верховного комиссара и стратегии реализации для внутренне перемещенных лиц», см. документ Постоянного комитета, док. ООН EC/58/SC/CRP.18 от 4 июня 2007 г., <http://www.unhcr.org/refworld/docid/4693775c2.html>. Компетенция Верховного комиссара изложена в п. 3 и 9 Устава и ряде последующих резолюций ГА
11. УВКБ ООН предоставит технические консультации по возвращению и реинтеграции внутренне перемещенных лиц в рамках общей стратегии по долгосрочным решениям для перемещенных лиц: см. ссылку 34

Turan Cahangirova

ÖLKƏ DAXİLİNDƏ KÖÇÜRÜLMÜŞ QADINLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

Xülasə

Məqalədə silahlı münaqişələrin qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin və zorakılığın artması ilə nəticələnməsi səbəbindən əməkdaşlıq və koordinasiya sahəsində fəaliyyətin gücləndirilməsinin vacibliyindən bəhs edilir.

Turan Jahangirova

PROTECTION OF THE RIGHTS OF INTERNALLY DISPLACED WOMEN

Summary

The article reviews the issues of strengthening cooperation and coordination of activities both at the national and international levels, since armed conflicts tend to increase the violence against women.

ИЛЬКИН РАДЖАБОВдокторант кафедры международного публичного права БДУ
УДК 341.1

ПРИНЦИПЫ ПРОВЕДЕНИЯ НОРМАЛЬНОЙ ИСХОДНОЙ ЛИНИИ ПРИМЕНИТЕЛЬНО К РАЗЛИЧНЫМ КОНФИГУРАЦИЯМ ПОБЕРЕЖЬЯ

Açar sözlər: Normal son xətt - müxtəlif konfigurasiyaları tətbiq etmək prinsipləri, problemlər, global istiləşməyə məruz qalma və onların həll etmə yolları

Ключевые слова: международное право, международное морское право, конвенция по морскому праву, нормальная исходная линия, линия наибольшего отлива, территориальное море, морские карты, Мировой океан, глобальное потепление.

Keywords: international law, international maritime law, law of the sea, normal baseline, low-water line, territorial sea, nautical charts, World Ocean, global warming.

В статье раскрываются основополагающие принципы проведения нормальной исходной линии как линии наибольшего отлива воды применительно к различным категориям прибрежных объектов и присущие им особенности в соответствии с положениями Конвенции Организации Объединенных Наций по морскому праву 1982 года. Анализируются возникающие при проведении нормальной исходной линии проблемы, вызванные изменением уровня Мирового Океана в свете глобального потепления, и подходы решения этих проблем с позиции современного международного права.

Во время подготовительной работы, предшествовавшей Гагской конференции по кодификации 1930 года, государствам был задан следующий вопрос: «Вдоль берега. Является ли линией побережья линия наибольшего отлива, идущая вдоль ее изгибов, или это линия, проведенная между наиболее удаленными внешними точками побережья, острова-

ми, островками или скалами, или это какая-то другая линия?»[5]. В 16-ти из полученных 21 ответов государства высказались за формулировку линии наибольшего отлива/изгибов, а пять (Норвегия, Швеция, Польша, СССР и Латвия) высказали предпочтение прямым линиям, соединяющим наиболее удаленные внешние точки побережья [6, с.16]. Несмотря на безуспешность этой попытки кодификации, формулировка линии наибольшего отлива или линии наименьшего уровня воды вновь появилась в статье 3, определяющей основную исходную линию, Конвенции 1958 г. о территориальном море и прилегающей зоне[2] и сохранилась потом в положениях Конвенции Организации Объединенных Наций по морскому праву 1982 года (далее – Конвенция по морскому праву 1982 г.) [1] о нормальной исходной линии. Статья 5 Конвенции по морскому праву 1982 г. гласит: «Если иное не предусмотрено в настоящей Конвенции, нормальной исходной линией для измерения ширины территориального моря является линия наибольшего отлива вдоль берега, указанная на официально признанных прибрежным государством морских картах крупного масштаба».

Правила нормальных исходных линий применяются ко всей прибрежной территории, включая материк и островную территорию. Эти правила дополняются несколькими другими положениями и нормами, касающимися конкретных категорий прибрежных объектов, таких как сооружения на осушающихся при отливе возвышениях, рифы, портовые сооружения и сооружения, предназначенные для защиты прибрежных районов. При этом следует обратить внимание, что

“скалы, которые не пригодны для поддержания жизни человека или для самостоятельной хозяйственной деятельности”, могут иметь нормальные исходные линии, которые могут быть использованы только для расчета ширины территориального моря [1, статья 121].

Линия наибольшего отлива осыхающего при отливе возвышения - естественно образованного пространства суши, окруженного водой, которое находится выше уровня воды при отливе, но покрывается водой при приливе [1, статья 13], может использоваться как нормальная исходная линия, если по крайней мере часть осыхающего при отливе возвышения расположена в пределах территориального моря, измеренного от линии наибольшего отлива вдоль материковой или островной территории. Осыхающие при отливе возвышения, расположенные за пределами территориального моря, не включаются в исходную линию, также, как и такого рода возвышения, расположенные в пределах территориального моря, созданного исключительно с учетом легитимного с точки зрения Конвенции по морскому праву 1982 г. осыхающего при отливе возвышения (тем самым исключая расширение территориального моря через цепь осыхающихся при отливе возвышений, расположенных с постепенным удалением от берега, что также отмечалось в деле *Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain (Qatar v Bahrain)* (далее - дело Катар против Бахрейна), где указывается, что «при данных обстоятельствах морское право не позволяет применение так называемого метода “перепрыгивания» (*leap-frogging*) [3, § 219]. Тонкая грань, разделяющая острова (над водой при приливе) от осыхающих при отливе возвышений (ниже воды при приливе) и соответствующее отношение к этим двух категориям, имеет особое значение в эпоху повышения уровня моря.

В определенных ситуациях, а именно “в случае островов, расположенных на атоллах или островах, имеющих окаймляющие рифы” [1, статья 6], рифы (подкатегория осыхающих при отливе возвышений) освобождаются от

ограничений по расстоянию, применяемого к другим осыхающим при отливе возвышениям. В таком случае, независимо от расстояния от соответствующего острова, “исходной линией для измерения ширины территориального моря служит обращенная к морю линия рифа при наибольшем отливе” [Там же]. Ранние проекты этой статьи указывали только на обращенную к морю линию рифа, а не ее линию наибольшего отлива [3, с. 93]. Ссылка на линию наибольшего отлива означает, что какая-то часть рифа должна быть выше воды при наибольшем отливе, чтобы сделать возможным применение исключения.

В дополнение к определенным осыхающим при отливе возвышениям и рифам, статья 11 предусматривает, что “наиболее выдающиеся в море постоянные портовые сооружения, которые являются составной частью системы данного порта, рассматриваются как часть берега” [1, статья 11]. Таким образом, линия наибольшего отлива вдоль этих искусственных сооружений также становится частью нормальной исходной линии. Это правило по определению не применяется к оффшорным сооружениям или искусственным островам. Искусственно созданные объекты, расположенные за пределами портовой гавани и отделенные от естественно сформированного берега не создают ни самостоятельные исходные линии, ни какие-либо зоны морских юрисдикций [1, статьи 11 и 60(8)]. Для ясности статья 12, в которой рассматривается вопрос о том, включены ли рейды в пределы территориального моря, не относится к положениям об исходных линиях, хотя она и влияет на внешний предел территориального моря в случаях, когда рейд находится полностью или частично за пределами внешнего предела территориального моря (как если бы этот предел был определен в отсутствие такого рейда) [1, статья 12].

Непортовые прибрежные сооружения, такие как осушительные проекты и берегозащитные сооружения, в Конвенции по морскому праву 1982 г. прямо не рассматриваются, но часто включаются в понятие “по-

бережье” в контексте определения нормальных исходных линий. Защиту существующей береговой сухопутной линии или расширение естественной прибрежной территории посредством проектов осушения моря следует отличать от создания полностью искусственных, созданных человеком островов. Практика государств, похоже, подтверждает, что такие сооружения вносят свой вклад в определение нормальных исходных линий и, как видится, исследователи также с этим согласны. Так, например, Карлтон указывает, что “при условии, что осушенная земля является неотъемлемой частью материка или острова, практика государств указывает на приемлемость ее рассматривания как части побережья государства для формирования морских границ” [6, с. 55]. В свою очередь, как отмечают Макдугал и Бурке “похоже, что нет существенных возражений против объединения «берегозащитных сооружений» с портовыми установками, даже если они являются отдельными сооружениями...” [8, с. 422-423].

И, наконец, постоянно покрытые льдом побережья, как и непортовые прибрежные сооружения, в Конвенции по морскому праву 1982 г. также открыто не адресованы. Вопрос о том, следует ли относить постоянный круглогодичный лед к суше, связан с проблемой идентификации свободной ото льда линии соприкосновения суши и моря, которая в отсутствие льда составляла бы нормальную исходную линию [9, с. 49; 10, с. 75].

В тех случаях, когда статус объекта не вызывает споры (например, остров, осыхающее при отливе возвышение, зонообразующий-риф), правила, относящиеся к нормальной исходной линии, сравнительно безопасны от субъективной интерпретации или неправильного использования со стороны заинтересованных субъектов. Относительная немногочисленность злоупотреблений в установлении линии наибольшего отлива была предсказана еще в выводах подготовленного Комитетом экспертов доклада 1953 года, которые указывали на маловероятность возникновения у правительств желания “не-

обоснованно расширять свои линии наибольшего отлива на своих картах” [11]. Тем не менее, правила проведения нормальных исходных линий поднимают один важный вопрос - должна ли правообразующая исходная линия следовать за изменениями фактической линии наибольшего отлива воды или она может быть зафиксирована путем ее маркировки на карте? Этот вопрос возникает из двусмысленного текста статьи 5 Конвенции по морскому праву 1982 г. и процесса картографии. Этот вопрос чрезвычайно важен из-за ожидаемого изменения состояния низко расположенных, особенно малых островных государств, в эпоху значительного повышения уровня моря.

Чтобы понять, почему язык изложения статьи 5 - “линия наибольшего отлива вдоль берега, указанная на официально признанных прибрежным государством морских картах крупного масштаба” - вызывает две различные интерпретации, необходимо иметь базовое понимание процесса построения карт. Морская карта – это всего лишь отображение небольшой части Мирового Океана, являющаяся, прежде всего, средством навигационной помощи и имеющая целью обеспечение безопасности на море. Поэтому производители карт в основном уделяют внимание навигационным опасностям, а побережье в условиях наибольшего отлива воды является одной из них. Поскольку морские карты отображают линию наибольшего отлива воды, они уже давно признаны наиболее доступным источником информации о форме и местоположении этой линии вдоль побережья. Тем не менее, карты не являются настолько же точными, насколько и данные, на основе которых они были составлены. Во многих частях мира данные о побережье, используемые для продолжения линии наибольшего отлива воды на морских картах, были собраны несколько десятилетий, а иногда и более чем сто лет назад. Это может незначительно или же совершенно не влиять на навигацию и ее безопасность, поскольку океанские суда редко подходят к большинству побережий. Тем не менее, уста-

ревшие карты создают возможность наличия значительных различий между начертанной линией наибольшего отлива воды и ее фактическим современным состоянием, что в свою очередь может влиять на юридический статус острова или осыхающего при отливе возвышения.

Возникающие потенциальные последующие различия между отраженным на картах и фактическим состояниями линий наибольшего отлива воды породили дискуссию о том, должна ли правообразующая исходная линия следовать за вызванными природой изменениями конфигурации береговой линии или она должна быть зафиксирована в том положении, в котором изображена на официально признанной морской карте. И, далее, если она признается зафиксированной, должны ли прибрежные государства периодически пересматривать свои зафиксированные исходные линии с тем, чтобы они отражали географическую реальность. Это не академическая дискуссия. Призраком быстрого подъема уровня моря и, как следствие, широкомасштабное заводнение прибрежных районов, в том числе и целых островов, а в крайних случаях и полное погружение всей территории целых государств, поднимает серьезные правовые вопросы. К примеру, продолжает ли остров, фактически погружающийся ниже линии прилива, иметь правообразующую исходную линию и связанные с ней зоны морской юрисдикции?

Существует три подхода к этой проблеме: первая - исходные линии автоматически перемещаются вслед за географическими изменениями; вторая - исходные линии могут быть зафиксированы прибрежным государством без каких-либо обязательств по их обновлению даже в случае значительных географических изменений; и третья - исходные линии могут быть зафиксированы временно, но с обязательством обновлять их в случае значительных географических изменений. Первый и третий подходы предполагают, что исходные линии применяются на изменяющейся основе, т.е. для того, чтобы продолжать

оставаться правообразующими, они должны отражать текущую географию прибрежных районов. Второй подход предполагает, что правила исходных линий должны применяться только в момент их установления прибрежным государством и если на тот момент исходные линии являлись правообразующими, прибрежное государство считается выполнившим свои обязательства и не нуждается в пересмотре исходных условий, даже если за этим последовали значительные изменения в прибрежной географии.

Метод автоматического следования может быть устойчивым в теории, но на практике он представляется несостоятельным. Жесткое следование этой точке зрения может логически привести к возникновению у прибрежного государства обязательства предоставлять в режиме реального времени уведомление об изменении исходных линий и пределов морских зон посредством непрерывного обнаружения, описания и распространения изменений физической и правообразующей географии. Этот непрактичный подход подорвал бы стабильность и определенность и поставил бы под сомнение авторитет прибрежного государства в определении местоположения собственных исходных линий и пределов морских зон с целью осуществления прав и юрисдикции на море.

Вместе с тем противоположная крайность, когда исходные линии зафиксированы на постоянной основе, отделяет правовую базу от географической реальности, в значительной степени опирается на картографическую линию в качестве основы для прокламации требований государств на территорию и подчеркивает неограниченную прерогативу прибрежного государства определять свою физическую конфигурацию. Теория постоянно установленных исходных линий ведет к усилению учета справедливых соображений, относящихся к развивающимся государствам, наиболее сильно затронутым повышением уровня моря, и несет значительные политические преимущества стабильности, определенности и общественного порядка. Однако,

абсолютное применение этой теории может привести к поставлению под сомнение основы возникновения территориальных претензий прибрежного государства на море - земля больше не будет доминировать над морем, если морские права и юрисдикция будут сохраняться и после перманентного исчезновения или уничтожения территории, исходя из которой эти права в сущности были получены. Более того, в этой экстремальной ситуации прибрежное государство, выступающее, несмотря на негативную географическую реальность, за постоянную фиксированность исходных линий, будет претендовать на неисключительные океанические пространства в противоречии с интересами мирового сообщества [12, с. 729].

Фиксированный на время подход дает прибрежным государствам определенную по времени возможность планирования обновлений их карт и создает баланс в использовании фактической и картографической линии наибольшего отлива путем внесения периодических изменений во вторую цель соответствия первой. Однако, в таком случае официальный статус картографической линии становится не совсем авторитетным в течение периода между обновлениями. Отсылка к официально признанным, крупномасштабным и разумно обновленным картам могла бы гармонично объединить обе части определения исходных линий, создав баланс между практичной озабоченностью проблемами уведомления, публичности, стабильности и определенности и теоретическими соображениями относительно источника правомерности претензий на морские районы. И юристы - сторонники динамичности исходной линии, и приверженцы ее зафиксированности были бы недовольны таким усредненным подходом, но аспекты истории переговоров указывают на то, что именно он был исходным у ранних авторов [13, с. 153]. В настоящее время несколько государств, часто обновляющие свои карты с целью учета изменений в прибрежных районах, придерживаются именно такого подхода.

Ответ на дебаты на тему «динамичность против фиксированности» исходных линий имеет серьезные последствия для обязательств прибрежных государств, прав в судоходстве, а в некоторых случаях, самого существования прибрежных государств, их суверенных прав и юрисдикции. Малые островные государства, которым угрожает полное погружение, предположительно благоволят фиксированному подходу. Однако большинство исследователей в настоящее время считают, что право исходных линий должно применяться на развивающейся основе, автоматически или по усмотрению прибрежного государства. Некоторые исследователи, придерживаясь позиций закрепленности исходных линий в том виде, в котором она существует сегодня, в то же время указывают и на издержки такого неизменного подхода и предлагают целый ряд решений, включающий в себя такие, как, к примеру, физическое укрепление береговой линии или даже изменение принципов регулирующего права [14, с. 207; 15, с. 621; 16, с. 187; 17, с. 263].

Первоначальные дебаты о развитии нормальных исходных линий предсказывали минимум возможностей и желания для злоупотреблений при их проведении и история подтвердила эту оценку. Несмотря на незначительные разногласия между соседними государствами в процессе делимитации о статусе той или иной конкретной исходной точки, будь то остров, осыхающее при отливе возвышение или подводный объект (например, разногласия по поводу статуса отмели Гитат в деле Катар против Бахрейна[3]) или отдельного участка побережья (например, несогласие с расположением линии наибольшего отлива воды вдоль побережья банки Виссерсав деле Arbitration between Guyana and Suriname[4]), нет никаких свидетельств того, что линии наибольшего отлива воды фальсифицировались с целью увеличения юрисдикции прибрежного государства. Вместе с тем вопрос того, смогут ли нормальные исходные линии адаптироваться к физическим изменениям, ожидаемым в последующие десятилетия, будет продолжать вызывать особый интерес.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:**Международные договора.**

1. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву 1982 года (принята 10 декабря 1982 года, вступила в силу 16 ноября 1994 года) // 1833 UNTS, Basic documents No 36.
2. Женевская конвенция о территориальном море и прилегающей зоне (принята 29 апреля 1958 года, вступила в силу 10 сентября 1964 года) // 516 UNTS 206.

Судебно-арбитражные дела.

3. Maritime Delimitation and Territorial Questions between Qatar and Bahrain // (Qatar v Bahrain) (Merits) // [2001] ICJ Rep 40.
4. Award of the Tribunal in the Matter of an Arbitration between Guyana and Suriname (Arbitration between Guyana and Suriname) // (2007) XXX United Nations Reports of International Arbitral Awards (RIAA) 1.

Литература

5. Second Report Submitted to the Council by the Preparatory Committee for the Codification Conference” // League of Nations Doc No C.73.M.38.1929.V (1929) // переиздание(1930)24(1) American Journal of International Law Supplement 3.
6. WM Reisman and GS Westerman, Straight Baselines in International Maritime Boundary Delimitation // Macmillan Basingstoke 1992.
7. C Carleton, “Problems Relating to Non-Natural and Man-Made Basepoints under UNCLOS” // CR Symmons (ed), Selected Contemporary Issues in the Law of the Sea // MartinusNijhoff Leiden 2011.
8. MS McDougal and W Burke, The Public Order of the Oceans // New Haven Press New Haven, CT 1987.
9. DR Rothwell, “Antarctic Baselines” // AG Oude Elferink and OR Rothwell (eds), The Law of the Sea and Polar Maritime Delimitation and Jurisdiction // MartinusNijhoff The Hague 2001.
10. SB Kaye, «Territorial Sea Baselines along Ice-Covered Coasts” // (2004) 35 Ocean Development and International Law.
11. “Rapport du Comité d’experts sur certaines questions d’ordre technique concernant la mer territoriale” // (1953) Yearbook of the International Law Commission Vol II.
12. K Purcell, ‘Maritime Jurisdiction in a Changing Climate’ // MB Gerrard and K Fischer Kuh (eds), The Law of Adaptation to Climate Change // American Bar Association Chicago 2012.
13. J Lisztwan, “Stability of Maritime Boundary Agreements” // (2012) 37 Yale Journal of International Law.
14. AHA Soons, «The Effects of a Rising Sea Level on Maritime Limits and Boundaries” // (1990) 37(2) Netherlands International Law Review.
15. DD Caron, “When the Law Makes Climate Change Worse Rethinking the Law of Baselines in Light of a Rising Sea Level” (1990) // 17 Ecology Law Quarterly.
16. M Hayashi, “Sea Level Rise and the Law of the Sea Future Options” // D Vidas and PJ Shei (eds), The World Ocean in Globalisation // MartinusNijhoff Leiden 2011.
17. J Grote Stoutenburg, “Implementing a New Regime of Stable Maritime Zones to insure the (Economic) Survival of Small Island States Threatened by Sea-Level Rise” // (2011) 26 International Journal of Marine and Coastal Law.

İlkin Rəcəbov

**NORMAL CONDUCT LINE - THE PRINCIPLES OF THE APPLICATION
OF A VARIETY OF CONFIGURATIONS, PROBLEMS,
EXPOSURE TO GLOBAL POTENTIALS AND THEIR SOLUBILITY**

The article refers to the fundamental principles of drawing normal baseline as the low-water line along the specific categories of coastal features and their respective peculiarities in accordance with the provisions of the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea. Furthermore, certain problems concerning calculation of the low-water line caused by global warming and rising level of the World Ocean, as well as the approaches to solve them from the standpoint of contemporary international law are being analysed.

İlkin Rəcəbov

**NORMAL SON XƏTT - MÜXTƏLİF KONFİQURASIYALARI TƏTBİQ ETMƏK
PRİNSİPLƏRİ, PROBLEMLƏR, QLOBAL İSTİLƏŞMƏYƏ MƏRUZ QALMA
VƏ ONLARIN HƏLL ETMƏ YOLLARI**

Məqalə 1982-ci il tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dəniz Qanununa dair Konvensiyasına uyğun olaraq, sahil xüsusiyyətlərinin xüsusi kateqoriyaları və onların xüsusiyyətləri daxilində aşağı su xətti kimi normativ bazanın formalaşdırılmasının əsas prinsiplərinə aiddir. Bundan başqa, qlobal istiləşməsinin və Dünya Okeanının yüksələn səviyyəsinin səbəb olduğu aşağı su xəttinin hesablanması ilə bağlı müəyyən problemlər, eləcə də müasir beynəlxalq hüquq baxımından onları həll etmək üçün yanaşmalar nəzərdən keçirilir.

BAYRAM ORUJOV

Graduate in Master of Laws, Erasmus University Rotterdam,

bayramoruclu@gmail.com

UOT 34:341

DOMESTIC SUBSIDIES, GOVERNMENTAL SUPPORT IN THE FRAMEWORK OF THE WORLD TRADE ORGANISATION AND AGRICULTURE SECTOR IN AZERBAIJAN

Açar sözlər: hüquqi nəzəriyyələr, iqtisadi nəzəriyyələr, ticarət hüququ, dünya ticarət təşkilatı, ÜTT, ÜTT qayda və tələbləri, kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı haqqında saziş.

Ключевые слова: правовые теории, экономические теории, торговое право, организация мировой торговли, ВТО, правила ВТО, сельское хозяйство, соглашение по сельскому хозяйству.

Keywords: legal theories, economic theories, trade law, world trade organization, WTO, WTO rules, agriculture, agreement on agriculture.

DOMESTIC SUBSIDIES IN CURRENT TRADE NEGOTIATIONS

Ministerial Conferences are the World Trade Organization's highest decision-making body, meeting at least once every two years and providing political direction for the organization. In the Ministerial Declaration Doha, member countries agreed to the substantial reduction of trade-distorting support measures. However, the main problem is that Members are still discussing how they can achieve this goal and the definition of trade-distorting support. The Cairns Group supported elimination or sharp reductions in Amber Box in developed countries [19, p. 2]. The US supported that countries should reduce their Amber Box to a fixed percentage of their total agricultural output with maintaining de minimis exemption and departure from the AoA approach to the annual reduction from the baseline [18, p. 1]. On the contrary, the European Union supported the reduction of amber box measures on the AoA's fixed baseline [20, p. 3]. Any ef-

forts of developing countries related to elimination of "Blue Box" measures and more strict rules on "Green Box" measures will not be supported by the US and the European Union (EU) because they use these two boxes exemptions to support their domestic agriculture sector while meeting their trade obligations under WTO discipline [16, p. 45]. According to OECD, 34 Members granted in total USD 253 billion to agricultural producers as domestic support measure in 2009. In the revised draft of the 2004 Modalities Agreement expressed cut 60% of AMS over five years for developed and 40% over ten years for developing countries [17, p. 604]. This type of reforms can cause more difficulties for developing countries in the agricultural sector because most of them do not have the capability to compete with developed countries in that sector.

One of the main issues is food security in the last negotiations. Food security means "all people, at all times, have physical and economic access to sufficient, safe and nutritious food to meet their dietary needs and food preferences for an active and healthy life" that was declared in the World Food Summit of Food and Agriculture Organization (FAO) of the United Nations [14]. The food security issue is not a new trade concern in the agricultural negotiations; it was reflected as Net Food-Importing Developing Countries category under the Marrakesh Declaration [12]. However, some developing countries argue that some disciplines, under the AoA, are too restrictive on this issue, such as India. Generally, the developing countries claim that the rules do not provide sufficient "policy space" for developing countries on this issue.

The Bali Ministerial Conference [15] in which several decisions were adopted covers agriculture and food security, trade facilitation and development issues. The decision related to agriculture and food security states that the programmes for land reforms, drought and flood management and rural employment can fall into general services that are permitted under Annex 2 in the AoA [11]. The food stockholding issue was in the centre of the proposal of G-33 [9]. The Modalities and the proposal of G-33 are related to the insufficiency of purchasing at “market price” for the policy objective of building food stock. Another problematic issue is related to reference period for the fixed external price reference. This price is often much lower than the current prices. For example, India proposes that the 1986-88 fixed reference price established at the Uruguay Round does not reflect the current realities and accordingly price and inflation must be adjusted before a finding of inconsistency with AoA [1]. According to the Bali Ministerial Declaration, in the interim, until permanent solution can be found, WTO Members will not challenge countries whose domestic support exceeds current bindings as a result of the way their stockholding policies operate [13, para. 2]. However, the programmes have to meet several conditions. The programmes have to be in conformity with general safeguard requirement that requires the programmes should not distort trade and affect the food security of other Members adversely. The Member claiming exemptions for food safety has to declare the danger to exceed its AMS commitments. The programmes must also meet transparency and notification requirements. Moreover, the Member claiming exemptions must consult if required by other Members [2, p. 25].

In conclusion, we can observe from the above-mentioned facts that the AoA is a very crucial part of WTO law and today the agricultural issues are the main part of current negotiations. Today developing countries play a significant role in world agricultural sector, and they propose to change some rules, especially which are related to food security issue. For example, when the AoA was adopted the Blue Box exemptions were included in the agreement with the influence of the EC for not reducing domestic supports. De-

veloping countries claim that there is not ‘policy space’ for them on the food security issue. As a result of the negotiations, Bali Ministerial Conference brought some changes for developing countries, such as exemption from claims related to food safety issues.

Azerbaijan is a negotiating country for accession to the WTO, and one of the critical sectors is the agricultural sector in the negotiating process. Therefore, in the next section, I am going to investigate the main factors and the rules of the agricultural sector of Azerbaijan and whether domestic support measures fall into ‘exempted boxes’ or are subject to reduction commitments.

AGRICULTURE SECTOR IN AZERBAIJAN

Azerbaijan is situated in Southern Caucasus with its total area of 86.6 thousand km² [6]. The population of Azerbaijan is 9.798.1 million [5]. Azerbaijan gained its independence from the Soviet Union in 1991. At the end of the 1980s, agriculture was playing an important role in the economy of the country by constituting 25% of GDP of Azerbaijan. In 1985, the share of the state sector in general of agricultural production constituted 73.8%, that decreased by 61.7% in 1991. After declaring independence, the economy of Azerbaijan faced a lot of problems. GDP had dropped dramatically to the 1989 level with 37% [10, p. 18]. From the history, Azerbaijan is an oil producer country. However, the second main sector of Azerbaijan is the agricultural sector. After gained independence, the agricultural sector had also been influenced. The crisis in the agricultural sector continued by 1994 and total agricultural production declined approximately 50% in comparison with in 1990 [4]. After 1994, Azerbaijan started to regulate all the sectors as well as the agricultural sector. One of the main goals of Azerbaijan was to expand the agricultural sector. From the independence till today Azerbaijan has adopted some regulations and programs to develop the agricultural sector. I am going to investigate these reforms in the next section. There is 37% of all active labor force in the agricultural sector of Azerbaijan. On the contrary, the share of the agricultural sector consists of only nearly 9% of the GDP of Azerbaijan according

to the indicators of 2013 [8]. The productive soil and climatic diversity make suitable conditions for a strong agricultural sector. As a member of the Commonwealth of Independent States (CIS), Azerbaijan intends to expand agricultural production for export to the countries as well. There are 4.8 million hectares of agricultural land that constitutes nearly half of the total area of Azerbaijan, and approximately 39% of the agricultural land is productive soil [3]. All agricultural production comprises of crop production and livestock farming with nearly 50.1% and 49.9% respectively [7]. Some main export products of Azerbaijan are vegetables and fruits, vegetable and animal oils, sugar products, tobacco products and others. The main market for Azerbaijan has been the CIS countries. Moreover, Azerbaijan intends to expand its exportation to some other markets too. On the other hand, the statistics also show that importation of agricultural products from the foreign countries has risen by more than 50% in the last ten years, especially, in the food and beverages sector [10, p. 30]. However, this case creates dependence from imported products and reduces the incentives for agricultural production. The government has adopted some regulations and programs to improve the business climate by giving incentives to the agricultural producers with subsidies and some other benefits in the

agricultural sector for decreasing the dependence on imported products and save food security [7].

Some factors that influenced to the agricultural sector of Azerbaijan have to be taken into account. One of the main factors is the war between Azerbaijan and Armenia. In the period of the collapse of the Soviet Union, Armenia had occupied 20% of Azerbaijan territory that 35-40% agricultural production of Azerbaijan was produced there during the period of Soviet Union. Moreover, at the end of the war, there were 1 million refugees that were 12.5% of the population over the years and most of them were living in rural areas and gaining their incomes from agricultural production. This particular factor has influenced to the agricultural sector and led to the increase of poverty in the Republic of Azerbaijan [10, p. 34]. On the other hand, the geographical location of Azerbaijan is very suitable for agriculture. Because there are nine climate zones that allow to produce various agricultural products in the territory of Azerbaijan. Moreover, Azerbaijan is provided worse in comparison than its neighbour countries in water resources both in general and per capita. Water resources unevenly distributed in the territory of the country: 73% of water stocks enter into to the country from outside. The agricultural sector depends on water supply heavily according to the specificity of this sector [10, p. 35].

BIBLIOGRAPHY

1. Christophe Bellmann, 'The Bali Agreement: Implications for Development and the WTO', International Development Policy (2014);
2. Developments in agricultural policy and support, Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2014 OECD Countries p.25 - http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation-2014_agr_pol-2014-en ;
3. <http://www.agro.gov.az/index.php?cat=17&ses=15fc4> - Website of The Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan;
4. <http://www.agro.gov.az/index.php?cat=18&ses=d170d> - Website of The Ministry of Agriculture of the Republic of Azerbaijan;
5. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Population/population_a.html - Azerbaijan Portal has been created by Heydar Aliyev Foundation;
6. http://www.azerbaijan.az/portal/General/Square/square_a.html - Azerbaijan Portal has been created by Heydar Aliyev Foundation;
7. <http://www.azpromo.az/uploads/files/pages/2dd7301beb5430db5d3ca3185762ea90.pdf> - Investing in Agricultural Sector of Azerbaijan, Azerbaijan Export and Investment Promotion

Foundation;

8. <http://www.maliyye.gov.az/node/940> - Website of The Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan;
9. https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/negotiating_groups_e.htm WTO|Doha Development Agenda: Negotiations, implementation and development – Groups in the negotiations - «Also called “Friends of Special Products” in agriculture, coalition of developing countries pressing for flexibility for developing countries to undertake limited market opening in agriculture»;
10. Mehmed Cemilov, The effect on the poor of Azerbaijan Accession to the WTO, «Trend» Analytical Information Agency (Baku 2003);
11. Ministerial Conference: Ninth Session, Bali 3-6 December 2013 - WT/MIN(13)/37 - WT/L/912 - 11 December 2013;
12. Paragraph 5 of Marrakesh Declaration of 15 April 1994;
13. Public Stockholding for Food Security Purposes – Ministerial Decision of 7 December 2013 – WT/MIN(13)/38 - WT/L/913 paragraph 2;
14. Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action, FAO (Nov. 13-17, 1996) - <http://www.fao.org/docrep/003/w3613e/w3613e00.htm#PoA> ;
15. The 9th WTO Ministerial Conference that took place in Bali, from 3-6 December 2013 - https://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/mc9_e/bali_texts_combined_e.pdf ;
16. Thomas C. Beierle, From Uruguay to Doha: Agricultural Trade Negotiations at the World Trade Organization, Discussion Paper 02–13 (March 2002) p. 45;
17. Thomas J. Schoenbaum, Fashioning a New Regime for Agricultural Trade: New Issues and the Global Food Crisis (2011), Journal of International Economic Law, 14, issue 3, p. 604;
18. WTO, “Note on Domestic Support Reform, Negotiations on Agriculture, Submission from the United States.” - June 23 2000 - G/AG/NG/W/16 p.1;
19. WTO, Cairns Group: Negotiating Proposal, Domestic Support - 22 September 2000 - G/AG/NG/W/35 p. 2;
20. WTO, EC Comprehensive Negotiating Proposals - 14 Dec. 2000 - G/AG/NG/W/90, p. 3.

Bayram Orucov

ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATI ÇƏRÇİVƏSİNDƏ YERLİ SUBSİDİYALAR, DÖVLƏT DƏSTƏYİ VƏ AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORU

XÜLASƏ

Məqalə kifayət qədər aktual məsələyə həsr olunmuşdur. Belə ki, bugün dövlətimizin qarşısında duran ən prioritet məsələlərdən biri Dünya Ticarət Təşkilatına qoşulmaqdır və bu sahədə atılan addımlar dünya ölkələri ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin qat-qat gücləndirilməsinə, yerli kənd təsərrüfatının inkişafına - bir sözlə, iqtisadiyyatın müsbət yöndə əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olacaqdır. Bu məqalədə beynəlxalq qanunvericilik, Dünya Ticarət Təşkilatının qaydaları və yerli qanunvericilik nəzərdən keçirilir, Dünya Ticarət Təşkilatının iki ildən bir keçirilən və ən mühüm konfransı olan Ministreal konfransda qəbul edilən mühüm qərarlar qeyd edilir, Dünya Ticarət Təşkilatına müvafiq olaraq, kənd təsərrüfatı sektoru və «Kənd Təsərrüfatı haqqında Saziş» təhlil edilir, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoru nəzərdən keçirilir, mövcud ticarət danışıqlarında dövlətlərin kənd təsərrüfatı sektoruna dəstəyi və Dünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən qoyulan subsidiyalarının şərtləri və tələbləri izah edilir.

Байрам Оруджов

**ВНУТРЕННИЕ СУБСИДИИ, ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА
В РАМКАХ ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ И
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЙ СЕКТОР В АЗЕРБАЙДЖАНЕ**

РЕЗЮМЕ

В этой статье затрагивается очень актуальная тема. Таким образом, сегодня одним из приоритетных вопросов нашего государства является вступление во Всемирную торговую организацию. И шаги, предпринятые в этой области, приведут к развитию местного сельского хозяйства, более сильному укреплению взаимных торговых отношений со странами мира, прежде всего, к позитивным изменениям в экономике. В этой статье анализируются международное право, нормы Всемирной торговой организации и национальное законодательство, упоминаются важные решения, принятые на министерской конференции, которая является самой важной конференцией Всемирной торговой организации и проводится каждые два года, поданным Всемирной торговой организации, анализируются сельскохозяйственный сектор и «Соглашение посельскому хозяйству», аграрный сектор Азербайджана оценивается, в текущих торговых переговорах поддержка стран сельскохозяйственному сектору и условия, установленные Всемирной торговой организацией в отношении субсидий, объясняются здесь.

CEYHUN ƏZİZOV

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
“Cinayət prosesi” kafedrasının doktorantı

UOT 343.1

HƏRBİ XİDMƏT ƏLEYHİNƏ OLAN CİNAYƏTLƏRİN MƏHKƏMƏYƏDƏK İCRAATINDA HƏRBİ PROKURORLUĞUN FUNKSİYALARI

Açar sözlər: cinayət mühakimə icraatı, məhkəməyədək icraat, hərbi prokurorluq, fəaliyyət istiqamətləri, cinayət təqibi, prosessual rəhbərlik, prosessual nəzarət.

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, досудебное производство, военная прокуратура, направления деятельности, уголовное преследование, процессуальное руководство, процессуальный надзор.

Keywords: criminal proceedings, pre-judicial production, military prosecutor's office, activities, criminal prosecution, procedural management, procedural supervision.

Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu ixtisaslaşdırılmış prokurorluq olmaqla Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və qanunvericilirdə nəzərdə tutulmuş başqa silahlı birləşmələrdə qanunla hərbi prokurorluqlara aid edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu tutulmuş və həbs edilmiş hərbi qulluqçuların saxlanıldığı yerlərdə, intizam hissələrində, eləcə də cəzaların hərbi hissələrdə icra edilməsi zamanı qanunlara və hərbi nizamnamələrə əməl olunmasına nəzarət edir, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində keçirilən idarədaxili yoxlamaların materiallarını tələb edir, Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində əmlakın talanması, hərbi xidmət əleyhinə, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilən və ya hazırlanan digər cinayətlər barədə ərizə, şikayət, müraciət, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin məlumatları və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər məlumatlar əsasında Azərbaycan Respublikası Hərbi prokurorunun qərarı ilə yoxlamanın aparılmasını,

bu məqsədlə mütəxəssislərin ayrılmasını, habelə araşdırılan faktların cinayət işinin başlanmasına kifayət qədər əsas verib-verməməsindən asılı olaraq müvafiq qərarın qəbul edilməsini təmin edir. Məqalə hərbi prokurorluğun hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə dair işlər üzrə məhkəməyədək icraatda həyata keçirdiyi fəaliyyətin istiqamətlərinə həsr edilmişdir.

Azərbaycanda milli prokurorluq orqanlarının təsis edilməsi 28 may 1918-ci ildən 28 aprel 1920-ci ilədək mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (bundan sonra – AXC) mövcudluğunun ilk dövrlərinə təsadüf etmişdir. AXC yarandığı vaxtdan bir neçə ay sonra – 1 oktyabr 1918-ci il tarixdə yeni yaradılmış dövlətin Nazirlər Şurasının Qərarı ilə Bakı Dairə Məhkəməsinin tərkibində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq Milli Prokurorluq orqanları yaratmışdır. Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, məhz bu mühüm hadisəni nəzərə alaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev hər il oktyabr ayının 1-ni Azərbaycanda prokurorluq işçilərinin peşə bayramı kimi bu əlamətdar tarixi əbədiləşdirmişdir (3, s. 18).

1918-ci ilin noyabr ayının 14-də AXC-nin Nazirlər Şurası “Azərbaycan Məhkəmə Palatası haqqında Əsasnamə”ni təsdiq etmişdir. Məhkəmə Palatası yanında prokuror nəzarətini hökumət tərəfindən təyin olunan prokuror və onun iki müavini həyata keçirirdi və onların səlahiyyətləri AXC-nin bütün ərazisinə şamil olunurdu. Prokuror və onun iki müavini cinayət prosesində ittihamın müdafiə edilməsi və məhkəmə orqanlarında qanunların tətbiqinə nəzarət funksiyasını həyata keçirirdilər. AXC üzrə isə Prokuror nəzarətinə Baş Prokuror rəhbərlik edirdi. Qeyd

edək ki, baş prokuror funksiyalarını, eyni zamanda Ali Məhkəmə idarəçiliyi orqanının rəhbəri hesab edilən AXC-nin Ədliyyə Naziri də həyata keçirirdi. Ədliyyə Nazirinin 1918-ci ilin 8 dekabr tarixli təsisnaməsinə əsasən, Bakı və Gəncə dairə məhkəmələrinin prokurorlarına ibtidai istintaqın aparılmasına nəzarət həyata keçirilməsi də həvalə edilmişdi.

AXC-də Milli Ordu hissələrinin təşkili zərurəti ilə əlaqədar olaraq hərbi məhkəmə sistemində islahatların aparılmasına getdikcə zərurət daha da artmış və ölkənin Parlamenti tərəfindən 1919-cu ilin aprel ayının 14-də qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında hərbi-məhkəmə hissəsinin quruluşu haqqında Müvəqqəti Əsasnamə"yə müvafiq olaraq Respublika üzrə Azərbaycan Hərbi Məhkəməsinin təsis edilməsi, hər bir hərbi hissədə isə Alay məhkəmələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. Qeyd edək ki, Azərbaycan Hərbi Məhkəməsində idarəçiliyi Hərbi Nazirlik həyata keçirmiş, prokuror nəzarətinin həyata keçirilməsi vəzifəsi isə Azərbaycan Hərbi Məhkəməsinin Hərbi nazirinin əmri ilə təyin olunan prokuroruна həvalə edilmişdir. Ümumiyyətlə, AXC-nin 23 ay mövcud olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanlarının, o cümlədən Azərbaycanda Hərbi Prokurorluğun formalaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır.

AXC-nin mövcudluğuna son qoyulduqdan sonra ölkənin sovetləşdirilməsi həyata keçirilməklə Xalq Cümhuriyyəti dövründə yaradılmış bütün strukturlar, o cümlədən prokurorluq və istintaq orqanları ləğv edilərək yenidən təşkil edilməyə başlanılmışdı. Azərbaycan İnkilab Komitəsinin 1920-ci ilin may ayının 12-də qəbul etdiyi "Xalq məhkəməsi haqqında" dekreti ilə Azərbaycan Məhkəmə Palatası, Bakı və Gəncə dairə məhkəmələri, onların yanında fəaliyyət göstərmiş prokuror nəzarəti və istintaq hissələri ləğv edilmiş, cinayət işləri üzrə məhkəmədə ittiham və müdafiə funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qəza və quberniya Sovetlərinin İcraiyyə Komitələri yanında ittihamçılar və müdafiəçilər kollegiyaları yaradılmışdı. Sovetlər dönəminin ilk dövrlərində Azərbaycanda ümumiyyətlə prokurorluq orqanları mövcud olmamış və bu təsisatın həyata keçirilməsi olduğu fəaliyyət, qanunların icrasına nəzarət

Xalq Ədliyyə Komissarlığı, İnkilab komitələri, Fəhlə-kəndli müfəttişlikləri və digər hakimiyyət orqanları tərəfindən yerinə yetirilmişdi. 1922-ci ilin iyul ayının 11-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qəbul etdiyi "Azərbaycan SSR-in dövlət prokurorluğu haqqında" dekret ilə Azərbaycan SSR Xalq Ədliyyə Komissarlığının tərkibində sovet prokurorluğu orqanı yaranmış və Azərbaycan Sovet Prokurorluğu Respublikamız müstəqillik əldə edəndək müxtəlif tarixi inkişaf yolunu keçmişdir.

Azərbaycan SSR dövründə "SSRİ Prokurorluğu haqqında" 30 noyabr 1979-cu il tarixli Qanun, "Hərbi prokurorluq haqqında" 04 avqust 1981-ci il tarixli Əsasnamə, "Prokurorluq orqanlarının prokuror və müstəntiqləri üçün rütbə dərəcələrinin müəyyən edilməsi haqqında" 16 sentyabr 1943-cü il tarixli Fərman, "SSRİ prokurorluğu orqanları işçilərinin rütbə dərəcələri haqqında" 28 oktyabr 1980-ci il tarixli Əsasnamə, "SSRİ prokurorluğu orqanları prokurorlarının və müstəntiqlərinin həvəsləndirilməsi və intizam məsuliyyəti haqqında" 17 fevral 1984-cü il tarixli Əsasnamə və sair bir çox normativ hüquqi aktlar qəbul edilərək qüvvədə olmuşdur. Azərbaycanda bu sahədə fəaliyyəti SSRİ Baş Hərbi Prokurorluğunun tərkibində olan Zaqafqaziya Dairə Hərbi Prokurorluğunun tabeçiliyində olan Hərbi Dəniz Qüvvələrinin hərbi prokurorluğu, habelə Gəncə, Lənkəran və Naxçıvan qarnizon hərbi prokurorluqları həyata keçirmişlər. Bu aktlar Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra da ilk dövrlərdə qüvvədə olmuşlar. Həmin dövrlərdə Respublikamızın hərbi prokurorluq orqanları dövrün tələblərinə uyğun gəlməyən normativ-hüquqi baza əsasında fəaliyyət göstərmiş, habelə maddi-texniki təchizat və maliyyə məsələləri baxımından Silahlı Qüvvələrdən asılı vəziyyətdə olmuşlar. Fikrimizcə də, Silahlı Qüvvələrdə təhqiqat və istintaq aparən orqanın Silahlı Qüvvələrin elə özündən asılı vəziyyətdə olması yolverilməz hal olmuşdur.

Hərbi prokurorluq orqanlarının yaranması, onun səlahiyyət və funksiyalarının qanunvericilik qaydasında müəyyənləşdirilməsinə həlledici mərhələ 1993-cü ildən etibarən olmuşdur. Hərbi prokurorluğun tam formalaşmış inkişaf etməsində

həlledici məqamlardan biri 7 dekabr 1999-cu il tarixdə “Prokurorluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun qəbul edilməsi olmuşdur. Bu Qanunun qəbulu prokurorluğun qarşısında duran vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsinə, prokurorluq orqanlarının daha da demokratikləşməsinə imkan yaratmış, onların qanunçuluğun və insan hüquqlarının aliliyinin real təminatçısına çevrilməsini təmin etmişdir.

“Prokurorluq haqqında” Qanunun 8-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu Respublikanın prokurorluq sistemində daxildir. Hərbi Prokurorluq ixtisaslaşdırılmış prokurorluq olmaqla, ölkəmizin Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş başqa hərbi birləşmələrdə hərbi prokurorluqlara aid edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirir. Hərbi Prokurorluğun fəaliyyətinin təşkilinin əsas prinsipləri və qaydaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, “Prokurorluq haqqında”, “Prokurorluq orqanlarında qulluq keçmə” haqqında, “Hərbi qulluqçuların statusu haqqında” və s. qanunları, Silahlı Qüvvələrinin İntizam Nizamnaməsi, Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorunun əmr, sərəncam və göstərişləri, “Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Reqlamenti” və həmin reqlamentə uyğun hazırlanan Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğunun mərkəzi aparatının reqlamenti ilə müəyyənləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər hərbi prokurorluq işçiləri Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirinin əmri ilə Silahlı Qüvvələrdə həqiqi hərbi xidmətə çağırılır və hərbi xidmətdən tərxis edilir, habelə onlara hərbi rütbələr Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorunun təqdimatı əsasında Respublika Müdafiə Nazirinin əmri ilə veriliridisə, 30 sentyabr 2005-ci il tarixdən başlayaraq, qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklər edilməsi və Respublika Hərbi Prokurorunun səlahiyyətlərinin artırılmasından sonra Hərbi prokurorluq orqanlarında qulluq edən vətəndaşların hərbi xidmətə çağırılması, onların ehtiyata və istefaya buraxılması Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokuroru tərəfindən həyata keçirilir, həmçinin Hərbi prokurorluq orqanlarının işçilərinə

hərbi rütbələr, o cümlədən ilk hərbi rütbə Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokuroru tərəfindən verilir.

Hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin məhkəməyədək icraatında hərbi prokurorluğun funksiyalarına gəlinə, ilk növbədə, cinayət-prosesual hüquqda “funksiyalar” kateqoriyasının öz mahiyyəti izah edilməlidir.

C.H. Mövsümovun cinayət-prosessual funksiyalara verdiyi izaha görə, cinayət prosesinin bütün iştirakçıları qanunla müəyyən edilmiş həddə fəaliyyəti həyata keçirdikləri üçün cinayət-prosessual fəaliyyətin subyekt kimi çıxış edirlər və bu fəaliyyətin ayrı-ayrı subyektləri ümumi vəzifələrlə yanaşı, prosesdə tutduqları vəziyyətdən asılı olaraq fəaliyyətlərinin istiqamətini müəyyən edən xüsusi vəzifələr də daşıyırlar. Odur ki, prosesual fəaliyyətin ayrı-ayrı iştirakçılarının fəaliyyət istiqaməti müxtəlifdir. Cinayət prosesində bir-birindən fərqlənən bir neçə fəaliyyət istiqaməti mövcuddur ki, bunlara da prosesual funksiyalar deyilir (7, s. 15). M.Ə. Cəfərquliyevin də verdiyi izaha görə, prosesual funksiya prosesin müstəqil subyektləri tərəfindən həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətin əsas istiqamətləridir (4, s. 16). Eynilə, F.M. Abbasova da göstərir ki, cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar və cinayət mühakimə icraatına cəlb edilmiş şəxslərin də qarşısında konkret məqsədlər və vəzifələr durur və bu məqsədlərə nail olmaq üçün sonuncular müəyyən fəaliyyət həyata keçirməli olurlar. Həmin fəaliyyət cinayət prosesinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olduğu üçün cinayət-prosessual fəaliyyət adlanır. Ümumi kateqoriya kimi cinayət-prosessual fəaliyyət müxtəlif istiqamətlidir. Prosesual funksiyalar – ümumi məqsədin vahidliyi əsasında ayrı-ayrı qruplarda birləşdirilmiş cinayət prosesi subyektlərinin əsas fəaliyyət istiqamətləridir (1).

Göründüyü kimi, cinayət-prosessual funksiyaların mahiyyətini izah etmiş bütün tanınmış müəlliflər onları cinayət-prosessual hüquq münasibətləri subyektlərinin fəaliyyət istiqamətləri kimi xarakterizə etmişdir. Odur ki, fikrimizcə, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin məhkəməyədək icraatında hərbi prokurorluğun funksiyalarına da məhz prokurorluq orqanlarının, o

cümlədən, hərbi prokurorluq orqanlarının cinayət mühakimə icraatı ilə bağlı fəaliyyət istiqamətləri kontekstindən baxılması doğru olar.

“Prokurorluq haqqında” Qanunun “Prokurorluğun fəaliyyət istiqamətləri” adlanan 4-cü maddəsinə əsasən, prokurorluq qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət işi başlayır və ibtidai istintaq aparır, habelə korrupsiya ilə bağlı cinayətlər üzrə cinayət işinin başlanmasını və ya istintaqın aparılmasını təmin etmək məqsədilə əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirir; cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik edir və qanunlara riayət edilməsini təmin edir; təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; məhkəmədə iddia qaldırır (ərizə verir), mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir; məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmə qərarlarından və səlahiyyətli orqanın (vəzifəli şəxsin) inzibati xəta haqqında iş üzrə qərarlarından və ya qəraradlarından protest verir; Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinə uyğun olaraq inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata başlama haqqında qərar qəbul edir məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak edir.

Qanunun müvafiq müddəələrindən görüldüyü kimi, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin məhkəməyədək icraatında hərbi prokurorluğun funksiyalarına əsasən, cinayət işi başlama və ibtidai istintaq aparma, eləcə də, cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik və qanunlara riayət edilməsinin təmin edilməsini aid etmək mümkündür.

“Prokurorluq haqqında” Qanunun “Cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaqın aparılması və cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyin həyata keçirilməsi” adlanan 17-ci maddəsinə əsasən, prokurorluq Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda cinayət işləri başlayır və ibtidai istintaq aparır. Cinayət təqibinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə prokurorluq cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik edir, qanun-

ların icrasına və tətbiqinə nəzarət edir, bu sahədə qanunvericilik aktlarının icra vəziyyətini öyrənir və ümumiləşdirir.

Hesab edirik ki, cinayət-prosessual hüquq kontekstində hərbi prokurorluğun məhkəməyədək icraatdakı funksiyalarını aşağıdakı funksiyalar qismində nəzərdən keçirmək olar:

- cinayət təqibi (cinayət işi başlama və istintaq aparma);
- ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik;
- ibtidai araşdırma üzərində prosesual nəzarət (qanunların icra edilməsini və tətbiqini təmin etmək).

Hərbi prokurorluğun hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin məhkəməyədək icraatında cinayət təqibi funksiyası, hər şeydən öncə, hərbi prokurorluğun müstəsna istintaq aidiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, CPM-in 215.4-cü maddəsinə əsasən, müharibə cinayətlərinə və hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə dair, habelə hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə ibtidai istintaq hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır (göstərilən cinayətlər hərbi qulluqçu olmayan şəxsin iştirakı ilə törədilsə, onun barəsində cinayət işi üzrə ibtidai istintaq da hərbi prokurorluq tərəfindən aparılır).

Hərbi prokurorluğun cinayət təqibi funksiyasının mahiyyətini dərk etmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, bu funksiya həm məhkəməyədək icraatda, həm də məhkəmədə həyata keçirilir. Məhkəməyədək icraatda cinayət təqibi funksiyasının əsas məzmununu cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaqın aparılması və bunun nəticəsi olaraq, yekun ittihamın (dövlət ittihamının) formalaşdırılması təşkil edir. Məhkəmədə hərbi prokurorluğun cinayət təqibi funksiyasının əsas məzmununu isə məhz məhkəməyədək icraatda forlanaşdırılmış və təqsirləndirilən şəxsə elan edilmiş dövlət ittihamının müdafiə edilməsi təşkil edir.

X.R. Vəliyev qeyd edir ki, rəsmi ittiham elan edilənə və məhkəmədə müdafiə edilənə qədər formalaşma prosesinə məruz qalır. İttihamın formalaşması prosesində müəyyən mərhələlər bir-birini əvəz edir. Belə ki, başlanğıcda həmin proses kəmiyyət dəyişikliklərinin toplanmasını ifadə etdiyi halda, sonda mühüm keyfiyyət dəyişiklikləri ilə başa çatır və ittiham aktında öz

əksini tapır. Bu, cinayət işinin araşdırılması prosesində sübutetmə predmetinə daxil olan bir sıra halların müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. İttiham iş üzrə icraat prosesində formalaşır və bir qayda olaraq, dərhal qəti formulə edilmiş şəkildə təzahür edə bilməz. İttihamın tövsif kimi tərkib hissəsi təxmini olaraq artıq cinayət işinin başlanması haqqında qərarda öz əksini tapsa da, bu, hələ ittihamın dərhal qəti olaraq formulə edilməsi demək deyildir. İttihamın formalaşması prosesi həmişə onun elementlərinin aşkara çıxarılması və təsbit edilməsi, onun vahid tam halında birləşdirilməsi üzrə fəaliyyəti özündə əks etdirir. Bu isə, belə fəaliyyət nəticəsində meydana çıxan israrın həqiqiliyinin məhkəmə tərəfindən qəbul edilməsi zamanı cinayət məsuliyyətinin reallaşmasına səbəb olur (8, s. 178, 182).

Prokurorluğun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik funksiyası iş üzrə icraatın ümumi istiqamətinin müəyyən edilməsinə, o cümlədən, ayrı-ayrı prosesual-hüquqi əhəmiyyətli məsələlərin daha səmərəli şəkildə həllinə xidmət edir. CPM-in 84.2.2-ci maddəsinə əsasən, cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmək prokurorun vəzifəsi kimi təsbit edilmişdir. Prokurorun bu vəzifəsindən bəhs edərkən, qeyd edilməlidir ki, prokuror təkcə cinayət işi üzrə deyil, o cümlədən, cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə də prosesual rəhbərlik funksiyasını həyata keçirir.

Prosesual rəhbərliyin mahiyyəti prokuror tərəfindən icraatın əsas istiqaməti və ayrı-ayrı hüquqi məsələlər haqqında göstərişlərin verilməsi vasitəsilə bilavasitə icraatı aparan subyektlərin (təhqiqatçı, müstəntiq) prosesual fəaliyyətinin yönləndirilməsindədir. Prosesual rəhbərliyin həyata keçirilməsi, bir qayda olaraq, şifahi göstərişlərin, bəzən isə icrası məcburi olan yazılı göstərişlərin verilməsi yolu ilə realizə edilir. Təsadüfi deyildir ki, CPM-in 84.2.2-ci maddəsi cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyin həyata keçirilməsini prosesual vəzifə qismində təsbit etmiş olsa da, 84.5.7-ci maddəsi hadisənin araşdırılması, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, əməlin tövsifi, cinayət törətmiş şəxsin axtarışı, ittiham aktının məzmunu, qərarların qəbul edilməsi, habelə is-

tintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin aparılması barədə təhqiqatçıya və ya müstəntiqə yazılı göstərişlər verməni prokurorun “prosesual hüququ” qismində təsbit etmişdir.

Prokurorun icraatın gedişatına dair məcburi göstərişlər vermək hüququ ilə icraatı bilavasitə aparan subyektlərin prosesual müstəqilliyi məsələsi cinayət-prosesual hüququn müzakirəyə açıq olan məsələlərindəndir. Bununla belə, normativ səviyyədə təsbit edilmiş qaydalara əsasən, cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq, zəruri prosesual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirir (CPM-in 85.1-ci maddəsi). Həmçinin, nəzərə almaq lazımdır ki, CPM-in 85.2.7-ci maddəsinə əsasən, prokurorun göstərişlərini icra etmək müstəntiqin prosesual vəzifəsidir.

Bununla belə, təcrübədə icraatı aparan müstəntiqlə prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror arasında hüquqi məsələlərə dair fikir ayrılığının yarana biləcəyi ehtimalı heç zaman istisna edilə bilməz. Bu kimi problemlərin həllini təmin etmək üçün qanunla müstəntiqə “yuxarı prokurora əsaslandırılmış etiraz göndərmək” hüququ verilmişdir. Belə ki, ibtidai istintaq apararkən müstəntiq təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun göstərişi, yaxud qərarı ilə razılaşmadıqda öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşır və aşağı prokurorun yazılı göstərişlərini ləğv edir və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq ibtidai istintaqın aparılmasını digər müstəntiqə tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

Qeyd edilməlidir ki, prosesual rəhbərlik funksiyasından irəli gələn münasibətlər təkcə müstəntiqlə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror arasında deyil,

sonuncu ilə yuxarı prokuror arasında da yaranır. Belə ki, qanunvericiliyin tələblərinə əsasən, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror yuxarı prokurorun göstərişlərini yerinə yetirməlidir. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya dəyişdirilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair yuxarı prokurorun göstərişləri ilə razı olmayan ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşıb və öz yazılı göstərişlərini geri götürür və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi digər prokurora tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

İbtidai araşdırma üzərində prosessual nəzarət hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərin məhkəməyədək icraatında hərbi prokurorluq tərəfindən yerinə yetirilən əsas prosessual funksiyalardan biridir.

Müasir dövrdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsinin dövlətimizin prioritet məqsədlərindən biri kimi çıxış etməsi və cinayət mühakimə prosesində ibtidai araşdırma zamanı cinayət təqibi subyektlərinin dairəsinin getdikcə genişlənməsi kimi amillər səbəbi ilə cinayət mühakimə icraatının ibtidai araşdırma mərhələsində cinayət təqibi üzrə fəaliyyətə prokuror nəzarəti institutunun əhəmiyyəti və rolu xüsusilə artmışdır. Təsadüfi deyildir ki, prokurorluq orqanlarına vətəndaşlar tərəfindən edilmiş şikayətlərin həll edilənləri arasından orta hesabla 50 %-ni məhz cinayət təqibi ilə əlaqədar şikayətlər təşkil edir. Elmi anlamda prokuror nəzarəti prokurorluq və hüquq normalarının icrası və riayət edilməsi ilə əlaqədar prokurorun nəzarət funksiyalarının istiqamətləndiyi dövlət orqanları, vəzifəli şəxslər arasında yaranan xüsusi hüquq münasibətlərinin, ictimai əlaqələrin sistemini ehtiva edir. Prokuror nəzarəti mahiyyətcə hüquq pozuntularının faktiki hallarının müəyyən edilməsi və pozulmuş hüquqların bərpa edilməsinə dair prosessual fəaliyyətdir (6, s. 142-143).

Prokuror ibtidai istintaqa rəhbərlik etməklə, ibtidai istintaqın aparılmasında şəxsən iştirak etməklə və ya bilavasitə özü istintaq aparmaqla öz konstitusiyaya funksiyasını və qanunlara əməl edilməsi üzrə prosessual fəaliyyətini həyata keçirir. Bu fəaliyyətin prosessual formaları cinayət qanununun pozulmasından və hüquq pozuntularının aşkar edilməsi şəraitindən irəli gələn ictimai münasibətlərin spesifikliyi ilə müəyyən edilir (5, s. 19).

Cinayət işləri üzrə məhkəməyədək icraat zamanı cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddəaları icra edilməli və dürüst bir şəkildə tətbiq edilməlidir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin müddələrinin icrası və tətbiqinə görə məsuliyyəti məhz konkret iş üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror daşıyır, odur ki, ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror prosessual qanunvericiliyin müddələrinin düzgün icra edilməsi və onların dürüst tətbiq olunması üzərində səmərəli nəzarət təşkil etməlidir ki, qanunla onun üzərinə qoyulmuş məsuliyyətin öhdəsindən gələ bilsin.

İbtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun, eləcə də ona münasibətdə “yuxarı prokuror” hesab edilə bilən prokurorların prosessual nəzarətinin əsas predmeti cinayət təqibi orqanının prosessual fəaliyyətində yol verilən qanun pozuntularıdır. Prokuror nəzarəti tək-cə cinayət-prosessual hüquq normalarının deyil, cinayət-hüquqi normalarında da düzgün tətbiqi məsələlərini əhatə edir.

Məhkəməyədək icraatda mövcud olan digər prosessual nəzarət institutu – məhkəmə nəzarəti ilə müqayisədə prokuror nəzarəti daha çevik və daha limitsiz olması ilə fərqlənir. Əgər CPM-in 449-cu maddəsi məhkəmə nəzarəti qaydasında mübahisələndirilə bilən (barəsində şikayət verilməsi nəzərdə tutulmuş) qərar və hərəkətlərin qapalı dairəsini nəzərdə tutursa, bunun əksinə olaraq, məhkəməyədək icraat iştirakçıları prinsipcə, məhkəməyədək icraata aid olan istənilən prosessual qərar və ya prosessual hərəkətlərlə əlaqədar olaraq ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora şikayət ünvanlaya bilərlər. Bundan başqa, əgər məhkəmə nəzarəti

qaydasında cinayət təqibi orqanlarının qərar və hərəkətlərinin (hərəkətsizliyinin) qanuniliyi və əsaslılığı məhkəməyədək icraat iştirakçılarının dispoziitiv xarakterli “məhkəməyə şikayət vermək” hüququndan istifadə etməsinin nəticəsi olaraq yoxlanıla bilərsə, prokuror nəzarəti, bunun əksinə olaraq, məhkəməyədək icraat iştirakçılarının şikayət hüququndan asılı deyildir, prokurorun öz təşəbbüsü (məsələn, prokuror tərəfindən işin gedişatı barədə məruzənin, işin materiallarının və s. tələb edilməsi, istintaq hərəkətlərində prokurorun şəxsən iştirakı və s.) və ya qanunun konkret göstərişi (məsələn, surəti mütləq şəkildə prokurora göndərilməli olan qərarların qəbul edilməsi zamanı və s.) ilə əlaqədar olaraq, fasiləsiz şəkildə həyata keçirilir.

Milli hüquq ədəbiyyatında, həmçinin, qeyd edilir ki, prokurorun əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə nəzarət, məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak etmək və digər fəaliyyət istiqamətlərindən fərqli olaraq, prokurorun ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi, ibtidai istintaq və təhqiqat üzərində nəzarətin predmetinə, müəyyən mənada “qeyri-məhdudluq”, “hüdsuzluq” xasdır və prokuror nəzarəti istintaq və təhqiqat orqanlarının mütləq mənada bütün prosesual hərəkətlərini əhatə edir, bundan əlavə, həmin orqanların bütün fəaliyyətində qanunçulu-

ğun təmin edilməsi prokuror nəzarətinin predmetinə daxildir (2, s. 233).

Ümumiyyətlə, ibtidai araşdırma mərhələsində məhkəmə və prokuror öz funksiyalarını, bir-birindən asılı olmayaraq, həyata keçirirlər və məhkəmənin nəzarət fəaliyyəti prokuror nəzarətini nəinki dəyişmir, həm də onu əvəz etmir. Prokuror nəzarətinin məhkəmə nəzarətindən fərqi aşağıdakılardan ibarətdir:

- prokuror nəzarəti ibtidai araşdırma mərhələsində daimi və fasiləsiz fəaliyyət göstərdiyi halda məhkəmə nəzarəti ancaq birbaşa qanunla nəzərdə tutulan hallarda fəaliyyətdə olur və epizodik xarakter daşıyır;

- məhkəmə nəzarətinin predmeti məhdud olduğu halda prokuror təhqiqat və ibtidai araşdırma orqanlarının bütün cinayət-prosesual fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- məhkəmə nəzarətinin çəkişmə qaydasında həyata keçirilməsi onun üstünlüyü olduğu halda, prokuror nəzarətinə xüsusi proseduran xas olması ona daha operativ olmağa imkan verir;

- prokuror prosesual nəzərdə şəxsən iştirak etmək hüququna malikdir;

- məhkəmə öz nəzarət səlahiyyətlərini ancaq maraqlı şəxslərin təşəbbüsü ilə realizə edir (5, s. 19-20).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Yenidən işlənmiş 2-ci nəşr. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015, 412 s.
2. Aslanov S.X. Azərbaycan Prokurorluğu: təşkili və fəaliyyət istiqamətləri. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003, 420 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu. Bakı: Nurlar, 2013, 424 s.
4. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi. Bakı: Qanun, 2008, 768 s.
5. Əhmədov V.Ə. İbtidai araşdırma mərhələsində prosesual nəzarətin nəzəri və təcrübi məsələləri. Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2011, 26 s.
6. Xəlilov F.Y. İbtidai araşdırmada ittiham tərəfi. Bakı: Təknur, 2011, 216 s.
7. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Bakı: Maarif, 1989, 312 s.
8. Vəliyev X.R. Dövlət ittihamının müdafiə edilməsinin müasir problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2014, 472 s.

Джейхун Азизов

**ФУНКЦИИ ВОЕННОЙ ПРОКУРАТУРЫ НА ДОСУДЕБНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ****Резюме**

Военная прокуратура Азербайджанской Республики является специализированной прокуратурой и осуществляет отнесенные настоящим законом к военным прокуратурам полномочия в Вооруженных силах Азербайджанской Республики и иных вооруженных силах, предусмотренных законодательством. Военная прокуратура Азербайджанской Республики осуществляет контроль за соблюдением законов и воинских уставов в местах содержания задержанных и арестованных военнослужащих, дисциплинарных частях, а также при приведении в исполнение наказаний в воинских частях, требует материалы внутриведомственных проверок, проводимых в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики, решением Военного прокурора Азербайджанской Республики обеспечивает проведение проверок на основании заявлений, жалоб, обращений, сведений субъектов оперативно-розыскной деятельности о хищении имущества в Вооруженных Силах Азербайджанской Республики, других преступлениях, совершаемых или готовящихся против воинской службы, а также военнослужащими, и других установленных законодательством сведений, выделение специалистов для этой цели, принятие соответствующего решения в зависимости от того, являются ли выявленные факты достаточным основанием для возбуждения уголовного дела. Статья посвящена направлениям деятельности военной прокуратуры, осуществляемой на досудебном производстве по делам о преступлениях против военной службы.

Jeyhun Azizov

**FUNCTIONS OF MILITARY PROSECUTOR'S OFFICE ON PRE-JUDICIAL
PRODUCTION OF CRIMES AGAINST MILITARY SERVICE****Summary**

The military prosecutor's office of the Azerbaijan Republic is specialized prosecutor's office and carries out the powers carried by the present law to military prosecutor's offices in the Armed forces of the Azerbaijan Republic and other armed forces provided by the legislation. The military prosecutor's office of the Azerbaijan Republic exercises control of compliance with laws and army regulations in places of keeping of detainees and the arrested military personnel, disciplinary parts and also at carrying out of punishments in military units, demands materials of the interdepartmental inspections which are carried out in Armed Forces of the Azerbaijan Republic, provides with the decision of the Military prosecutor of the Azerbaijan Republic conducting checks on the basis of statements, complaints, addresses, data of subjects of operational search activity on plunder of property in Armed Forces of the Azerbaijan Republic, other crimes committed or preparing against military service and also the military personnel, and other data established by the legislation, allocation of experts for this purpose, adoption of the relevant decision depending on whether the elicited facts are the sufficient basis for initiation of legal proceedings. Article is devoted to activities of the military prosecutor's office which is carried out on pre-judicial production on cases of crimes against military service.

KAMALƏ PAŞAYEVA

BDU Cinayət prosesi kafedrasının doktorantı
UOT 343.1

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİNİN PRESEDENT HÜQUQU: AXTARIŞ VƏ GÖTÜRMƏ İSTINTAQ HƏRƏKƏTİNİN APARILMASI PROSESİNDƏ ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİ

Açar sözlər: cinayət prosesi; istintaq hərəkətləri; axtarış və götürmə; şəxsi axtarış və götürmə; Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi; insan hüquq və azadlıqları; presedent hüququ.

Keywords: criminal procedure; investigative act; search and seizure; body search and seizure; the European Court of Human Rights; human rights and liberties, precedent law.

Ключевые слова: уголовный процесс; следственные действия; обыск и выемка; личный обыск и выемка; Европейский Суд по правам человека; права и свободы человека; прецедентное право.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 242-ci maddəsinə görə əldə edilmiş (mövcud) sübutlar və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin materialları hər hansı yaşayış, xidməti və ya istehsalat binasında, digər yerdə, yaxud hər hansı şəxsə iş üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşyaların və ya sənədlərin olmasını güman etməyə kifayət qədər əsas verdikdə, müstəntiq axtarış apara bilər. Toplanmış sübutlarla və ya əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin materialları ilə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşyaların və sənədlərin kimdə və harada olması müəyyən edildikdə müstəntiq həmin əşya və sənədləri götürə bilər.

Axtarış istintaq hərəkəti hər hansı yaşayış, xidməti və ya istehsalat binasında, digər yerdə, yaxud hər hansı şəxsə iş üzrə sübut əhəmiyyətinə malik ola biləcək əşyaların və ya sənədlərin, həmçinin axtarışda olan şəxslərin, habelə heyvanların, insan meyitlərinin və ya heyvan cəsədlərinin aşkar edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Götürmə istintaq hərəkəti sübut əhəmiyyətinə

malik ola biləcək əşyaların və sənədlərin istintaq orqanının sərəncamına keçirilməsi məqsədilə həyata keçirilir.[1, s. 93]

Azərbaycan Respublikasının 25 yanvar 2001-ci il tarixdə Avropa Şurasına daxil olması, daha sonra 25 dekabr 2001-ci il tarixdə 1950-ci il noyabrın 4-də Roma şəhərində imzalanmış “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya (bundan sonra - Konvensiya) və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokolları müvafiq bəyanatlar və qeyd-şərtlər ilə təsdiq etməsi Konstitusiyada nəzərdə tutulan əsas insan hüquq və azadlıqların təminatına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təmininə, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsinə, məhkəmə hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə yönəlmişdir.

Həmin Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra - Avropa Məhkəməsi) presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir [2, 6-cı bənd].

Məhz bu tövsiyədən sonra Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İn-

san hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında 30 mart 2006-cı il tarixli 5 sayılı Qərar qəbul etmişdir. Həmin Qərarın 2-ci bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının iştirakçısı və onu 2002-ci ilin aprel ayının 15-də ratifikasiya etmiş dövlət kimi Konvensiya və onun Protokollarının təfsiri və tətbiqi məsələləri üzrə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin yurisdiksiyasının məcburiliyini tanıyır. Azərbaycan Respublikası Konvensiyayı ratifikasiya etdiyi dövrdən sonra yurisdiksiyası altında olan insanların Konvensiyada nəzərdə tutulan insan hüquqlarını təmin etməlidir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq, o cümlədən İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin həmin hüquqların təmininə yönəlmiş qərarlarının icrası qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsidir. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı, Konvensiya müddələrinə də rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər [3, 2-ci bənd].

Təcrübəyə nəzər yetirdikdə müəyyən olur ki, ölkədaxili hüquq sistemində istər istintaq orqanlarında, istərsə də məhkəmələrdə qərarlar qəbul edilərkən Avropa Məhkəməsinin müvafiq qərarlarına istinad olunur. Bu hal istintaq hərəkətlərini tətbiq edən istintaq orqanının və məhkəmənin qərarlarına, eyni zamanda həmin qərarların məhkəmə nəzarəti qaydasında qanuniliyini və əsaslılığı yoxlayan məhkəmənin qərarlarına da aiddir.

Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna nəzər yetirdikdə müəyyən olunur ki, həmin məhkəmənin icraatında bir çox istintaq hərəkətləri ilə bağlı qərarlar mövcuddur. Bu qərarların ümumi təhlili kimi müvafiq istintaq hərəkətlərinin düzgün aparılmaması, yaxud qanunsuz aparılmış istintaq hərəkəti nəticəsində şəxsin hüquq və azadlıqlarının pozulması və s. halların mövcudluğu ilə rastlaşmaq mümkündür. Bu qərarlar əsasən Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozuntusunu tanımaqla əlaqədardır. Sözügedən maddə

“Şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ” adlanır və maddənin 1-ci hissəsinə görə, hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlirinə hörmət hüququna malikdir. Həmin maddənin 2-ci hissəsinə görə, milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməküçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir [4, s. 11].

Ümumilikdə istintaq hərəkətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar pozuntu kimi tanınan işlər çoxluq təşkil edir. Bu işlər içərisində axtarış və götürmə istintaq hərəkətləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Apardığımız araşdırma nəticəsində cinayət prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulan istintaq hərəkətlərinin bəzi növləri üzrə tipik pozuntu məsələlərinə dair Avropa Məhkəməsinin mühüm əhəmiyyətə malik qərarlarından bir neçəsini diqqətə çatdırmaq və təhlil etmək niyyətinə deyik.

Beləliklə, Avropa Məhkəməsinin icraatında olan “Qillan və Kvinton Birləşmiş Krallığa qarşı” (Gillan and Quinton v. the United Kingdom) işdə məhkəmənin gəldiyi nəticəyə görə, küçədə gedən şəxsin üzərində, paltarlarında, şəxsi əşyalarında hərtərəfli axtarış aparılmasını müvafiq şəxslərdən tələb edən qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş məcburetmə səlahiyyətlərindən istifadə edilməsi bu cür axtarışa məruz qalan fərdin şəxsin həyatına hörmət hüququna müdaxilə təşkil edir [5].

Axtarışın ictimai yerdə aparılması faktı Konvensiyanın 8-ci maddəsinin bu hala tətbiq edilməsi istisna etmir. Belə ki, Avropa Məhkəməsinin rəyinə görə, müəyyən hallarda axtarışın bu cür açıq xarakter daşması müdaxilənin ciddilik dərəcəsi ni daha da artırma bilər, çünki belə axtarış alçaltma və narahat etmə elementlərini özündə ehtiva edir. Həm də çanta, pul kisəsi, qeyd dəftərçələri, gündəliklər və bu kimi əşyalarda şəxsi xarakterli elə şeylər ola bilər ki, onların başqalarının gözü önündə üzə çıxarılması şəxsin özünü narahat hiss etməsinə səbəb ola bilər [6, s.23].

“Foka Türkiyəyə qarşı” (Foka v. Turkey) işdə ərizəçi göstərirdi ki, onun çantasında sərhəd mühafizəçiləri tərəfindən məcburi qaydada axtarışın aparılması Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüququn pozulması ilə nəticələnmişdir. Sözügedən işdə Avropa Məhkəməsi qərara aldı ki, “şəxsin üzərində dövlət orqanları tərəfindən aparılan istənilən axtarış onun şəxsi həyatına müdaxilə təşkil edir” [7].

Bundan başqa Avropa Məhkəməsi “Nimits Almaniyaya qarşı” (Niemetz v. Germany) işdə olduqca maraqlı nəticə elan etmişdi. Belə ki, vəkilin ofisində aparılmış axtarışın qanuniliyi məsələsini araşdırmalı olan məhkəmə Almaniya hökumətinin bu arqumentini rədd etdi ki, axtarış ərizəçinin mənzilində deyil, peşə fəaliyyətləri ilə əlaqədar olan məkanda aparıldığına görə Konvensiyanın 8-ci maddəsinin təmin etdiyi müdafiə ərizəçinin ofisinə şamil olunmur. Həmçinin məhkəmənin hakimləri qeyd etdilər ki, “şəxsi həyat” anlayışının peşə və ya biznes fəaliyyətlərinin həyata keçirildiyi tikililərə şamil olunmadığını düşünmək üçün heç bir əsas yoxdur, belə ki, bir çox insanlar məhz iş yerlərində digər şəxslərlə münasibətlər qurmaq və münasibətlərini inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Şikayətin yalnız biznes fəaliyyəti ilə əlaqədar olduğunu əsas gətirərək Konvensiyanın 8-ci maddəsi ilə təmin edilən müdafiənin belə hallara şamil olunmadığını iddia etmək qeyri-bərabər rəftarla nəticələnə bilər, belə ki, bu müdafiə peşə və qeyri-peşə fəaliyyətlərini fərqləndirmək mümkün olmayan şəxslərə də şamil olunur. Məhkəmə bu məsələdə həmçinin bu fakta istinad edib ki, müəyyən iştirakçı dövlətlərdə “mənzil” sözü biznesin həyata keçirildiyi tikililəri də əhatə edir və bu, 8-ci maddənin fransız mətnindəki “mənzil” (“domicile”) anlayışının şərhinə uyğundur [8].

Həmçinin “Stes Kolas Est” və başqaları Fransaya qarşı” (“Stes Colas Est” and others v. France) işdə Avropa Məhkəməsi müəyyən etdi ki, cinayət işini aparan müstəntiqlər ərizəçinin biznes tikililərinə məhkəmə qərarı olmadan daxil olublar, bu isə “mənzil” toxunulmazlığı prinsipinə

ziddir [9].

“Peyev Bolqarıstana qarşı” (Peev v. Bulgaria) işdə Avropa Məhkəməsi “şəxsi həyat” anlayışının tətbiq dairəsi məsələsinə Ali kassasiya prokurorluğunda ekspert vəzifəsində işləyən dövlət qulluqçusunun ofisində aparılmış axtarış kontekstində aydınlıq gətirmək imkanı əldə etdi. Məhkəmənin rəyinə görə, dövlət qulluqçusu onun iş yerinə, ən azı şəxsi əşyalarını saxladığı iş masasına və şkafa özəl mülkiyyət kimi yanaşılmalı olduğunu düşünməkdə tam haqlı idi. Beləliklə, bu axtarış şəxsi həyata “müdaxilə” təşkil edirdi [10].

Avropa Məhkəməsi öz təcrübəsində polisin şəxsləri saxlamaq və üzərlərində axtarış aparmaq səlahiyyətlərinin olması, bu cür axtarışların qanuniliyi barəsində olduqca maraqlı qərarlar qəbul etmişdir. “Ernst və başqaları Belçikaya qarşı” (Ernst and others v. Belgium) işdə mütənasiblik prinsipi ilə əlaqədar qərarın çıxarıldığı işlərə dair maraqlı misal sayıla bilər. Bu iş məhkəmə hakimiyyəti nümayəndəsinin konfidensial informasiyanı mətbuata verməsi və evlərində axtarış aparılması ilə bağlı idi. Axtarış qərarına gəlincə, Avropa Məhkəməsi 15 iyul 2003-cü il tarixli qərarında qeyd etdi ki, qərarın mətnində ümumi ifadələr (“araşdırmaya kömək edə biləcək istənilən sənədin və ya əşyanın müsadirəsi”) yer alıb və araşdırmanın özü barədə, axtarışın hansı tikililərdə aparılacağı və hansı əşyaların müsadirə olunacağı barədə heç bir məlumat əks olunmayıb. Bundan başqa, hər hansı hüquq pozuntusunda təqsirləndirilməyən ərizəçilər axtarışların səbəbləri barədə məlumatlandırılmamışdılar, buna görə də axtarışlar qarşıya qoyulan qanuni məqsədlərə mütənasib sayıla bilməzdi [11].

Beləliklə, Avropa Məhkəməsinin axtarış və götürmə istintaq hərəkəti ilə bağlı oturuşmuş presedent hüququna əsaslanaraq cinayət prosesual qanunvericiliyində bu istintaq hərəkətinin təkmilləşdirilməsinə və təcrübədə bu istintaq hərəkətinin tətbiqi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının təminatı məsələsinin daima diqqətdə saxlanılmasına zərurət vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Cinayət Prosesi, Xüsusi hissə, Dərslik, Yenidən işlənmiş II nəşr, F.M. Abbasova, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, Bakı: 2016, 456 s.
2. <http://e-qanun.az/framework/11357>
3. <http://e-qanun.az/framework/16701>
4. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (11 və 14 sayılı Protokollara müvafiq olaraq dəyişdirilmiş və Əlavə Protokol, 4, 6, 7, 12 və 13 sayılı Protokollar). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin mətbəəsi.
5. [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{"itemid":\["001-96585"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{)
6. İvana Roanya. İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun müdafiəsi. Avropa Şurasının insan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyası. Avropa Şurası, Strasburq, 2012.
7. <http://echr.ketse.com/doc/28940.95-en-20061109/view/>
8. <http://www.refworld.org/cases,ECHR,3f32560b4.html>
9. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-60431."\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
10. http://hrlibrary.umn.edu/research/bulgaria/Peev_en1.pdf
11. [file:///C:/Users/BakI/Downloads/003-795697-812799%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/BakI/Downloads/003-795697-812799%20(2).pdf)

Кямаля Пашаева**ПРЕЦЕДЕНТНОЕ ПРАВО ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА:
ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОСНОВНЫХ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА ПРИ
ПРОИЗВОДСТВЕ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ОБЫСК И ВЫЕМКА****Резюме**

По Уголовно-процессуальному кодексу Азербайджанской Республики обыск может быть произведен следователем в том случае, если полученные (имеющиеся) доказательства или материалы оперативно-розыскной деятельности дают достаточно оснований полагать наличие предметов или документов, могущих иметь доказательственное значение для дела, в каком-либо жилом, служебном или производственном помещении, другом месте или у какого-либо лица. Если собранными доказательствами или материалами оперативно-розыскной деятельности установлено, у кого и где находятся предметы и документы, могущие иметь доказательственное значение, следователь может произвести выемку этих предметов и документов.

В статье рассматриваются вопросы обеспечения прав и свобод человека в процессе осуществления следственного действия обыск и выемка в свете прецедентного права Европейского Суда по правам человека.

Kamala Pashayeva

**THE PRECEDENT LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS:
ENSURING THE MAIN HUMAN RIGHTS AND LIBERTIES DURING
CONDUCTING INVESTIGATIVE ACT SEARCH AND SEIZURE**

Summary

According to the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic where the available evidence or material discovered in a search operation gives rise to a suspicion that a residential, service or industrial building or other place contains, or certain persons are in possession of, objects of potential significance to a case, the investigator may conduct a search. Objects and documents which may be of significance as evidence may be impounded by the investigator once it has been established on the basis of the evidence collected or the material discovered in a search operation where or in whose possession they are.

The article deals with issues related to the precedent law of the European Court of Human Rights about investigative act search and seizure. Thus, based on the case law of the European Court of Human Rights there is a need to keep the ensuring the main human rights and liberties during conducting investigative act search and seizure according to the Code of Criminal Procedure of the Azerbaijan Republic.

TAMERLAN QURBAN

Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı
UOT 341.1

EKSTREMİZMLƏ BAĞLI CİNAYƏTLƏRİN (EKSTREMİST FƏALİYYƏTİN) İSTINTAQI ZAMANI TİPİK İSTINTAQ ŞƏRAİTLƏRİ

Açar sözlər: Ekstremizm, ekstremist fəaliyyət, istintaq şəraiti, tipik istintaq şəraitləri

Ключевые слова: Экстремизм, экстремистский деятельность, следственная ситуация, типичные следственные ситуации

Keywords: Extremism, extremist activity, conditions, investigation conditions, typical investigative conditions

Məhkəmə-istintaq təcrübəsi istənilən cinayətin istintaqının yalnız situasiya yanaşmaya əsaslandığı halda effektiv olduğunu əyani şəkildə göstərir.

Kriminalistika elmi artıq xeyli vaxtdır ki, cinayətlərin istintaqının gedişinə və nəticələrinə situasiya amillərinin təsiri məsələlərini tədqiq edir. Hesab edilir ki, bu məsələyə ilk dəfə diqqət yetirən və bu anlayışın definisiyasını təklif edən kriminalist-alim A.K.Kolesniçenko olmuşdur (19, s.16).

XX əsrin 80-cı illərindən istər istintaq şəraitinin mahiyyətinin, onun növlərinin, istərsə də istintaq şəraiti haqqında təlimin konseptual əsaslarının formalaşdırılması istiqamətində aparılan elmi-nəzəri və təcrübə araşdırmaları əhəmiyyətli dərəcədə artmağa başlamışdır (5, s.91; 12, s.7-10; 13, s.15; 18, s.3-11; 21, s.6; 22, s.12-17; 24, s.28). XX əsrin 90-cı illərinin sonunda bu təlim «kriminalistik situologiya» adını almışdır.

Kriminalistik situologiyanın (istintaq şəraiti haqqında təlimin) elmi-nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasına böyük töhfə verən T.S.Volçetskaya öz əsərlərində istintaq şəraitlərinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edərək, istintaq şəraitinin əsaslı fərziyyələrin irəli sürülməsinə, istintaqın sonrakı istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə; istintaq hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin optimal məcmusunun və aparılması

ardıcılığının seçilməsinə; müstəntiqlə təhqiqat orqanları, digər xidmətlərlə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətin ən məqsədəuyğun istiqamətlərdə həyata keçirilməsinə; cinayətlərin səbəblərinin və şəraitlərinin üzə çıxarılmasına kömək etdiyi üçün kriminalistik baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir (8, s.7-12).

R.S.Belkin, istintaq şəraitini, obyektiv və subyektiv amillərin kompleksi ilə determinə olunan «istintaqın müəyyən anında mövcud şərtlərin, vəziyyətlərin məcmusu» kimi nəzərdən keçirir. Müəllifin fikrincə, bu obyektiv və subyektiv amillər psixoloji, informasiya, prosesual və taktiki, maddi və təşkilati-texniki komponentlər üzrə differensiallaşdırmaq mümkündür (6, s.135-137).

B.Ə.Əliyev və A.M.Mahmudov hesab edirlər ki, istintaq şəraiti – obyektiv kateqoriya olub, predmetlərlə hadisələr arasında müvəqqəti real münasibətdir (3, s.77).

K.Q.Sarıcalinskaya istintaq şəraitini - konkret zaman kəsiyində istintaqın həyata keçirildiyi şərtlərin, vəziyyətlərin məcmusudur, yəni sübut etmə prosesinin gətirdiyi şərait və vəziyyət kimi nəzərdən keçirərək qeyd edir ki, məhz konkret istintaq şəraitini nəzərə alaraq, müstəntiq müəyyən qərarlar qəbul edir, zəruri olan taktiki üsulları və kombinasiyaları həyata keçirir (1, s.342).

T.S.Volçetskaya kriminalistik şəraiti, müstəntiqin cinayət haqqında məlumatlılıq dərəcəsi ilə əlaqələndirir. Müəllifin fikrincə, istintaq şəraiti istintaq prosesinin müəyyən zaman anında təşəkkül tapan elə vəziyyətdir ki, bu vəziyyətin analizi və qiymətləndirilməsi istintaqı aparılan iş üzrə optimal və məqsədmüvafiq qərarları qəbul etməyə imkan verir (8, s.93).

Kriminalistik şəraitin mahiyyətinə L.Y.Drapkinin yanaşma tərzində müəyyən maraq doğurur. Müəllif, kriminalistik şəraiti cinayət işi üzrə is-

tintaq zamanı təşəkkül tapan informasiya-məntiqi, taktiki-idarəetmə və təşkilati vəziyyəti əks etdirən əqli dinamik model kimi qiymətləndirir. Müəllifin fikrincə, müstəntiq cinayət işinin istintaqı üzrə optimal qərarlar qəbul etmək üçün real vəziyyətin əhəmiyyətli cəhətləri haqqında informasiyaya malik olmalı, bu vəziyyətin adekvat modelini qurmalıdır(13, s.14-17).

R.A.İsayev istintaq şəraitinin anlamına dar və geniş kimi iki mövqedən yanaşaraq bildirir ki, geniş mənada istintaq şəraiti istintaqa təsir edən və onun xüsusiyyətlərini müəyyən edən şəraitlərin, şərtlərin məcmusudur. Dar mənada istintaq şəraiti - istintaqın konkret mərhələsində müstəntiqin malik olduğu kriminalistik informasiyanın xarakteristikası, cinayətlərin istintaqının informasiya sisteminin elementidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən istintaq şəraitinin məzmunu daha konkretdir, cinayətlərin açılması və istintaqı üçün zəruri olan tədbirlərin müəyyən olunması planında daha realdır(16, s.14-15).

Bir sıra müəlliflər (məsələn, A.N.Vasilyev, L.Y.Drapkin və digərləri) kriminalistik şəraitin anlayışını və məzmununu müəyyən edərək subyektiv komponentlərə, digərləri (A.N.Kolesniçenko, R.S.Belkin, N.P.Yablokov) isə obyektiv amillərə daha çox diqqət yetirirlər. Bununla belə, kriminalistlərin əksəriyyəti istintaq şəraitinin mürəkkəb dinamik sistem olması məsələsində həmfikirdilər.

Beləliklə, məcmu etibarilə istintaq şəraiti obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında daima dəyişən dinamik sistemdir. Obyektiv amillərə cinayətin törədilmə vaxtı, yeri və üsulu; cinayət əməli nəticəsində ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər; cinayət izlərinin saxlanması və tədqiqinin mümkünlüyü; sübutedici informasiyanın həcmi və keyfiyyəti; istintaq orqanının texniki və kadr təminatı; istintaq və təhqiqat orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin səviyyəsi və səmərəlilik dərəcəsi; cinayətin törədilmə anından keçən vaxt və sair aid edilə bilər. Subyektiv amillər kompleksinə isə cinayətkarın həyat təcrübəsi, bacarıq və vərdisləri, şəxsiyyəti, təqsirləndirilən (şübhəli) şəxsin, digər maraqlı şəxslərin istintaqın hansı sübutlara malik olmasından məlumatlılıq dərəcəsi; təqsirləndirilənin (şübhəli şəxsin) digər şəxs-

lərin (zərərçəkən, şahid və s.) istintaqa qarşıdurmağa istiqamətlənmiş fəaliyyətləri; müstəntiqin şəxsi keyfiyyətləri, iş təcrübəsi və sair (2, s.243).

Kriminalistik ədəbiyyatda istintaq şəraiti ilə yanaşı, tipik istintaq şəraiti anlayışından da istifadə edilir.

Tipik istintaq şəraitləri bir qayda olaraq, istintaqın konkret mərhələsində müəyyən növ və ya qrup cinayət işləri üzrə əldə olunan informasiyanın həcmi və məzmunu nöqtəyi-nəzərdən xarakterik olan şəraitlər kimi müəyyən olunur.

N.P.Yablokov hesab edir ki, tipik şərait – istintaq təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi nəticələrindən ibarət olmaqla ən geniş dərəcəli elmi abstraksiyadır(7, s.139). R.S.Belkinin qeyd etdiyi kimi, tipik şəraitlər xüsusi kriminalistik metodikaların qurulmasında müstəsna rol oynayır(6, s.142).

V.K.Qavlo tipik istintaq şəraitini müəyyən zaman anında istintaqın vəziyyəti və gedişinin ümumi cəhətlərini əks etdirən elmi anlayış olduğunu qeyd edərək göstərir ki, tipik istintaq şəraiti verilmiş şərtlər daxilində istintaqın daha çox ehtimal olunan vəziyyəti olmaqla, özündə istintaqın gedişi və vəziyyəti haqqında qanunauyğun əlamətlər məcmusunu daşıyır(10, s.243-244).

Qeyd edək ki, son illərdə bir çox kriminalistlər (T.S.Volçetskaya, V.K.Qavlo, L.Y.Drapkin və başqaları) istintaq şəraitinin informasiya xarakterini xüsusi olaraq qeyd edərək onun mahiyyət-cə istintaqın informasiya modeli, dinamik sistem olduğunu göstərirlər.

Qeyd edək ki, hər bir konkret cinayət növünə aidiyyətdə istintaq şəraitinin formalaşmasına bu cinayət növünün səciyyəvi xüsusiyyətləri də əhəmiyyətli təsir göstərir. Məsələn, ekstremizmlə bağlı cinayətlərdə konkret istintaq şəraitinə məhz bu növ əməllər üçün səciyyəvi olmaqla, obyektiv və subyektiv xarakter daşıyan aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlər təsir edir:

- qeyd olunan kateqoriyalı cinayətlərin açılması və istintaqı bir qayda olaraq ilkin informasiyanın, prosesual və təşkilati qərarların qəbulu üçün vaxtın defisiti şəraitində baş verir;

- bu cinayətlərin törədilməsinə aidiyyəti olan şəxslərin axtarışı, olduqları yerin müəyyən olunması, saxlanması və ifşası hüquq-mühafizə orqanlarının xeyli sayda bölmə və xidmətlərinin

qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətini və əlaqələndirilməsini tələb edir;

- çox zaman prosessual vasitələrlə sübutedici bazanın formalaşması imkanının məhdudluğu və sair(14, s.60-61).

İstintaq şəraitlərinin kriminalistik nöqtəyi-nəzərdən sistemləşdirilməsi kriminalistika elmində müxtəlif meyarlar üzrə kifayət qədər uğurla həyata keçirilir (8, s.106; 13, s.23-24). Belə sistemləşdirmə əsasən istintaqın ilkin və sonrakı mərhələləri ilə bağlı istintaq şəraitləri üzrə aparılır.

İstintaqın ilkin mərhələsində təşəkkül tapan şəraitlər üçün informasiyanın çatışmazlığı – informasiya qeyri-müəyyənliyi xarakterikdir. İstintaqın sonrakı mərhələsindəki şəraitlər ilk növbədə iş üzrə toplanmış sübutlar nəzərə alınmaqla formalaşır. İlk şəraitlərdən onlar, yaranma vaxtına, əldə olunan informasiyanın kəmiyyət və keyfiyyətinə, bu informasiyanın alınması şərtlərinə və formalarına görə fərqlənilir.

Hesab edirik ki, ekstremist xarakterli cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsinin təşkili və taktikası üzrə metodiki tövsiyələrin işlənilməsinin əsası kimi ilkin istintaq şəraitlərinə aidiyyatda sistemləşdirmə və tipologiya xüsusi kriminalistik əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzərdən keçirilən kateqoriyalı cinayət işləri üzrə ilkin istintaq şəraitlərinin məzmununu və strukturu bir çox cəhətdən istintaq orqanlarının sərəncamında olan cinayət hadisəsi və onu törədən şəxslər haqqında kriminalistik əhəmiyyət kəsb edən informasiya kompleksi ilə müəyyən olunur. Bu zaman bu cür informasiya öz xarakteri və mənbəyinə görə müxtəlif ola bilər, sübutedici əhəmiyyət kəsb edə və ya yardımçı, istiqamətverici xarakter daşıya bilər.

Ekstremist motivlərlə törədilən cinayətlərin uğurlu istintaqı bir çox cəhətdən mövcud istintaq şəraitinin nə qədər düzgün və hərtərəfli qiymətləndirilməsindən asılıdır. Bu istintaqı aparan şəxsə belə şəraitin tipik xarakteri haqqında nəticə çıxarmağa, kriminalistika elmində belə şərait üçün kriminalistikada işlənilmiş metodiki-taktiki xarakterli tövsiyələri tətbiq etməyə imkan verir (4, s.141-143).

M.V.Uşmarın istintaq təcrübəsinin analizi

əsasında ekstremist fəaliyyətin istintaqının ilkin mərhələsində mövcud ola bilən aşağıdakı ən tipik istintaq şəraitlərini fərqləndirir:

- hüquq-mühafizə orqanlarına ölkə ərazisində fəaliyyəti qadağan edilmiş təşkilat və ya birlik tərəfindən ekstremist fəaliyyətin həyata keçirilməsi haqqında informasiya daxil olmuşdur;

- ekstremist fəaliyyətdə iştirak etməkdən könnüllü olaraq imtina etmiş şəxsin qeyd olunan strukturların hüquqazidd fəaliyyəti həyata keçirməyi davam etdirdikləri barədə ərizə və və ya məlumatlar vardır;

- rəsmi orqanlardan və ya digər təşkilatlardan (məsələn, dövlət müəssisələrindən, dini və ictimai təşkilatlardan, fondlardan və s.) ekstremist fəaliyyətlə bağlı məlumat daxil olmuşdur;

- ekstremist təşkilatın fəaliyyətində iştirak edən şəxslərin ailə üzvlərindən və ya qohumlarından məlumatlar daxil olmuşdur;

- kütləvi informasiya vasitələrində ekstremizmlə bağlı məlumatlar vardır;

- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticələrinə görə istintaq bölmələrinə materiallar daxil olmuşdur (25, s.179-180).

O.V.Şeşel nifrət və düşmənçilik motivi üzrə törədilən şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsinə aidiyyatda yalnız iki tipik ilkin istintaq şəraitlərini fərqləndirməklə məhdudlaşır: 1)şəxsiyyət əleyhinə cinayətlərin törədilməsi faktı, həmçinin cinayətin qurbanının şəxsiyyəti müəyyən olunmuşdur; cinayətkar, cinayətin motivi, təqsirin forması haqqında məlumatlar yoxdur; 2)cinayət hadisəsi, qurbanın şəxsiyyəti və cinayətin motivi müəyyən olunmuşdur; cinayətkar hadisə yerində və ya onun törədilməsindən sonra yaxalanmışdır»(26, s.18).

Müəllifin yalnız bir ekstremist cinayət növünə aidiyyatda istintaq şəraitlərini sistemləşdirdiyini nəzərə alsaq, onda onun təklif etdiyi tipik istintaq şəraitlərinin dairəsinin həddən artıq ümumi xarakter daşıdığı və bu növ cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsinin taktiki xüsusiyyətlərini tam dərəcədə açmadığını qeyd etməli olarıq (25, s.85).

V.S.Kapitsa zorakı xarakter daşıyan ekstremist cinayətlərin spesifik növü kimi milli, irqi, dini nifrət və ya düşmənçilik motivi üzrə törə-

dilmiş həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsində yaranan aşağıdakı tipik istintaq şəraitlərini fərqləndirmişdir:

- istər zərərçəkən, istərsə də cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında informasiya yoxdur, cinayətin motivi o qədər də dəqiq izlənilmir;

- zərərçəkənin şəxsiyyəti haqqında informasiya vardır, lakin cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatlar yoxdur;

- zərərçəkənin şəxsiyyəti, cinayətin motivi və onu törədən şəxs haqqında tam informasiya vardır;

- bir qrup şəxs tərəfindən cinayətin törədilməsi haqqında informasiya vardır (17, s.83-88).

Göründüyü kimi, V.S.Kapitsa tərəfindən qeyd olunan sistemləşdirmənin əsasında müstəntiqin sərəncamında cinayətkar əməlin iştirakçılarının şəxsiyyəti, qismən də törədilmiş cinayətin motivi haqqında informasiyanın olub-olmaması meyarı qoyulmuşdur. Eyni zamanda müəllif tərəfindən cinayətin bir qrup şəxs tərəfindən törədilməsi haqqında informasiyanın ayrıca istintaq şəraitinə aid edilməsi mübahisəli olmaqla müəyyən suallar doğurur.

Oxşar meyarlardan çıxış edərək D.Q.Skorikov ekstremist yönümlü (cinayətlərin konkret növlərindən asılı olmayaraq) cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsi üçün xarakterik olan aşağıdakı dörd tipik istintaq şəraitini ayırır:

- cinayət törədən şəxsin və zərərçəkənin şəxsiyyəti haqqında informasiya yoxdur, cinayətkar əməlin törədilməsi motivi kifayət qədər aydın sezilmir;

- cinayət faktının özü, zərərçəkənin şəxsiyyəti haqqında qismən informasiya vardır, cinayət törətmiş şəxs barədə informasiya yoxdur, cinayətin motivləri aydın deyildir;

- zərərçəkənin şəxsiyyəti, cinayətin törədilməsinin motivləri, onu törədənlərin şəxsiyyəti barədə tam informasiya vardır;

- qrup halında ekstremist xarakterli cinayətlərin törədilməsi haqqında informasiya alınmışdır (23, s.15).

D.Q.Skorikov, ekstremist yönümlü bütün cinayət növləri üçün aktual olan istintaq şəraitlərinin dairəsini müəyyən etməyə cəhd etsə də, tərəfindən təklif olunan istintaq şəraitlərinin da-

irəsi belə təsəvvür yaradır ki, müəllif, həyat və sağlamlıq əleyhinə, mümkündür ki, əmlaka və ya mənəvi zərərin vurulması ilə bağlı ekstremist yönümlü cinayətləri nəzərdən keçirmişdir. Çünki qeyd olunan dörd şəraitin üçündə istintaq şəraitinin əhəmiyyətli elementlərindən biri keyfiyyətdə müxtəlif müəyyənlik dərəcəsi ilə zərərçəkənin şəxsiyyəti haqqında informasiya qeyd olunur. Bu zaman o, törədilməsi mexanizmi konkret zərərçəkənin olmasını nəzərdə tutmayan ekstremist yönümlü cinayətlər üzrə formalaşan şəraitləri diqqətdən qaçırır. Məsələn, təbliğat-təşviqat və ya təşkilati xarakterli ekstremist cinayətlər bu kateqoriyaya aid edilə bilərlər.

R.V.Kuleşov ekstremist yönümlü müxtəlif cinayətləri ayrı-ayrı qruplar üzrə differensiallaşdırmış və bu cinayətlər qrupu üzrə istintaqının başlanğıc mərhələsi üçün xarakterik olan ilkin istintaq şəraitlərini aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir:

1.Dövlətə, dövlət orqanlarına, vəzifəli şəxslərə təsir vasitəsi kimi təcavüzün açıq ifadəsi ilə bağlı olan və ya mövcud quruluşa, idarəetmə qaydasına, dövlət əhəmiyyətli qərarların qəbuluna münasibətdə ekstremist yönümlü cinayət törədilmişdir:

- ekstremist yönümlü cinayət, ona hazırlıq və ya cəhd mərhələsində qarşısı alınmışdır; cinayətin iştirakçılarının hamısı və ya əksəriyyəti saxlanılmışdır;

- ekstremist yönümlü cinayət, ona hazırlıq və ya cəhd mərhələsində qarşısı alınmışdır; cinayətin iştirakçıları gizlənməyə müvəffəq olmuşlar;

- ağır nəticələrə gətirmiş ekstremist yönümlü cinayət törədilmişdir, onun törədilməsinə aidiyyəti olan şəxslər barədə müəyyən məlumatlar vardır;

- ağır nəticələrə gətirmiş ekstremist yönümlü cinayət törədilmişdir, onun törədilməsinə aidiyyəti olan şəxslər haqqında məlumatlar olduqca azdır və ya yoxdur.

2.Cinayətin subyektləri tərəfindən antaqonistik sosial qrupun nümayəndələri kimi qəbul edilən şəxslərin həyat və sağlamlığına münasibətdə zorakı hərəkətlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı ekstremist xarakterli cinayət törədilmişdir:

- həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayət törədil-

mişdir, ekstremist motivlər açıq-aşkardır; cinayətin subyektləri saxlanılmış və (və ya) müəyyən edilmişdir;

- həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayət törədilmişdir, cinayətin halları ekstrimist motivlərin əlamətlərini göstərir, cinayətin subyektləri saxlanılmış və (və ya) müəyyən edilmişdir;

- həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayət törədilmişdir, ekstremist motivlər aşkardır; cinayətin subyektləri gizlənməmişlər;

- həyat və sağlamlıq əleyhinə cinayət törədilmişdir, cinayətin halları ekstremist motivlərin əlamətlərini göstərir, lakin bu motivlərin dəqiq müəyyən edilməsinə ehtiyac mövcuddur; cinayətin subyektləri qaçıb gizlənməmişlər.

3. Ekstremitist yönümlü olmaqla təbliğat-təşviqat xarakteri daşıyan cinayət törədilmişdir:

- təbliğat-təşviqat xarakterli ekstrimist yönümlü cinayəti törətmiş şəxs (şəxslər) saxlanılmışdır; istintaq orqanlarının sərəncamında üçüncü şəxslərin ekstrimist fəaliyyətin törədilməsinə psixoloci cəhətdən təhrik (təsir) etməsini göstərən məlumatlar vardır;

- təbliğat-təşviqat xarakterli ekstrimist cinayət törədilmişdir, üçüncü şəxslərin ekstrimist fəaliyyətin həyata keçirilməsinə psixoloci təhrikini göstərən materiallar və müəyyən şəxslərin bu əmələ aidiyyəti ilə bağlı məlumatlar vardır;

- ekstrimist yönümlü təbliğat-təşviqat xarakterli cinayət törədilmişdir, lakin müəyyən şəxslərin bu növ cinayətlərlə bağlılığı haqqında məlumatlar kifayət deyildir;

- kompüter texnologiyalarından istifadə etməklə təbliğat-təşviqat xarakterli ekstrimist yönümlü cinayət törədilmişdir, ekstrimist fəaliyyətə cəlb olunmuş şəxs haqqında məlumatlar vardır; bu əməli törətmiş şəxs haqqında məlumatların isə dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır.

4. Təşkilati-paylaşdırıcı xarakterli ekstrimist yönümlü cinayət törədilmişdir:

- ekstrimist təşkilat və bu təşkilatın müəyyən ekstrimist yönümlü cinayətlərin törədilməsinə aidiyyəti müəyyən olunmuşdur; bu qurumun aktiv iştirakçıları saxlanılmışdır;

- ekstrimist təşkilatın fəaliyyəti əlamətləri üzrə çıxarılmışdır, bu qurumun aktiv iştirakçıları və onların müəyyən kriminal iyerarxik struktura

aidiyyəti haqqında məlumatlar vardır, lakin ekstrimist qurumun üzvləri saxlanılmamışdır və onların olduqları yer məlum deyildir;

- ekstrimist strukturun fəaliyyətinin ayrı-ayrı əlamətləri üzə çıxarılmışdır; eyni zamanda onun rəhbərləri və aktiv iştirakçıları haqqında informasiya kifayətedici deyildir;

- ekstrimist fəaliyyətin maliyyələşdirilməsi əlamətləri müəyyən olunmuşdur; maliyyə mənbələri və ekstrimist təşkilatın rəhbərləri haqqında məlumatların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır(20, s.298-300).

V.Q.Vıstropov ekstrimist fəaliyyətin təşkili ilə bağlı cinayətlərin istintaqında müəyyənlik və əlverişlilik nöqtəyi-nəzərindən aşağıdakı tipik istintaq şəraitlərini fərqləndirmişdir:

- törədilmiş cinayət ekstrimist fəaliyyətin təşkili ilə bağlıdır;

- cinayətin ekstrimist fəaliyyətin təşkili ilə bağlı olduğunu göstərən bəzi axtarış və sübutedici xarakterli əlamətlər aşkar edilmişdir;

- ekstrimist yönümlü cinayətin əlamətləri mövcuddur;

- zorakı və ya digər cinayətin əlamətləri mövcuddur(9, s.84).

V.O.Davıdov, kompüter şəbəkələrindən istifadə etməklə törədilən ekstrimist yönümlü cinayətlərin açılması və istintaqı üzrə tövsiyələri işləyib hazırlayarkən ilkin istintaq şəraitlərinin aşağıdakı dairəsini təqdim edir:

- kompüter şəbəkələrindən istifadə etməklə ekstrimist yönümlü cinayətlərin törədilməsi faktı müəyyən edilmişdir, lakin ictimai təhlükəli əməlin həyata keçirilməsinin səbəbləri, onun törədilməsi üsulu, cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatlar yoxdur;

- cinayətin törədilməsi faktı, onun törədilməsinin səbəbləri və üsulu haqqında məlumatlar vardır, lakin cinayətkarın şəxsiyyəti haqqında məlumatlar yoxdur;

- ekstrimist yönümlü cinayətin törədilməsi faktı, səbəbləri, üsulu, cinayətkarın şəxsiyyəti və digər hallar müəyyən olunmuşdur(11, s.10-12).

Hesab edirik ki, müəllifin istintaq şəraitləri çərçivəsində ekstrimist istiqamətli cinayətlərin törədilməsi səbəbləri haqqında nəyə görə danışdığı o qədər də aydın deyildir. Belə ki, cinayət-

lərin törədilməsi səbəblərinin müəyyən edilməsi istintaqın ilkin mərhələsinin vəzifələrinə daxil deyildir. Müəllifin bu halda cinayətlərin törədilməsi motivlərini nəzərdə tutduğunu güman etmək olar, lakin motiv və səbəbin müxtəlif kateqoriyalar olduğu da aydındır.

Fikrimizcə, qrup halında törədilən ekstremist yönümlü cinayətlərin istintaqının tipik ilkin istintaq şəraitləri sistemi elementləri «ümumi tipik şərait – tipik şəraitin alt növləri» prinsipi kimi təqdim edilə bilər.

İlkin istintaq şəraitinin birinci ümumi tipi nəzərdən keçirilən cinayətlərin istintaqının başlanğıc mərhələsinin elə şəraitindən ibarətdir ki, bu zaman müstətiqin sərəncamında bu əməlin törədilməsinin əsas halları və onu törədənlərin şəxsiyyəti haqqında kifayət qədər məlumatlar vardır, törədilmiş əməlin ekstremist xarakteri haqqında tam və mötəbər informasiya mövcuddur.

Belə şəraitin alt növləri qismində aşağıdakı şəraitləri fərqləndirmək olar:

- cinayətkar və ya cinayətkar qrupların bütün üzvləri cinayətkar əməlin törədilməsindən sonra saxlanılmışdır;

- cinayətkar qrupun yalnız bəzi üzvləri saxlanılmışdır, digərlərinə münasibətdə onların şəxsiyyəti barədə mötəbər informasiya vardır;

- cinayətkar (cinayətkarlar) tutulmamışdır, lakin onun (onların) şəxsiyyəti haqqında mötəbər informasiya vardır.

İlkin istintaq şəraitinin ikinci ümumi tipi nəzərdən keçirilən cinayətlərin istintaqının başlanğıc mərhələsinin elə şəraitindən ibarətdir ki, bu zaman müstətiqin sərəncamında törədilmiş əməlin ekstremist xarakteri haqqında mötəbər informasiya vardır, lakin onun törədilməsinin ayrı-ayrı halları, onu törədən şəxslər barədə fragmentar, natamam məlumatlar vardır.

Belə şəraitin alt növləri qismində aşağıdakı şəraitlər göstərilə bilər:

- cinayətkar qrupun yalnız bəzi üzvləri saxlanılmışdır, cinayətin digər iştirakçılarının şəxsiyyəti haqqında informasiya olduqca azdır və ya ümumiyyətlə yoxdur;

- cinayətkar qrupun yalnız bəzi üzvlərinin şəxsiyyəti haqqında informasiya vardır, lakin onlar

saxlanılmamışdır;

- cinayətkarlar tutulmamışdır, onların şəxsiyyəti haqqında məlumatlar fragmentardır, lakin cinayətkar əməlin müəyyən ekstremist cinayətkar qrup və ya birlik tərəfindən törədilməsinin mümkünlüyü haqqında məlumatlar vardır;

- cinayətkarlar tutulmamışdır, onların şəxsiyyəti haqqında məlumatlar fragmentardır, lakin bu cinayətlə əvvəllər törədilmiş ekstremist yönümlü cinayətlərin törədilməsi üsulu, qurbanları, yeri və digər elementləri arasında oxşarlıq vardır;

- cinayət törətmiş şəxslər və onun törədilməsinin digər halları haqqında məlumatlar azdır (4, s.144-150).

İlkin istintaq şəraitinin üçüncü ümumi tipi nəzərdən keçirilən cinayətlərin istintaqının başlanğıc mərhələsinin elə şəraitindən ibarətdir ki, bu zaman müstətiqin sərəncamında olan əməlin ekstremist motivləri və məqsədləri haqqında məlumatlar öz təsdiqini və ya inkarını tələb edir. Digər tip şəraitlərdə olduğu kimi belə şəraitin alt növləri cinayətkar əməlin törədilməsinin ayrı-ayrı halları və onları törədən şəxslər haqqında məlumatların tamlığı və xarakterindən asılıdır.

Üçüncü tip ilkin istintaq şəraitində müstətiq qarşısında istintaqı aparılan əməlin ekstremist motivlərinin və məqsədlərinin müəyyən olunması kimi əlavə vəzifə durur. Bu zaman artıq istintaqın başlanğıc mərhələsində aşağıdakı faktları və halları müəyyən etmək zəruridir:

- cinayət subyektləri tərəfindən cinayətin törədilməsi gedişində və ya ondan sonra müəyyən millətə, irqə, dinə, siyasi və ya ideoloji mənsubiyyətə, har-hansı sosial qrupa münasibətdə düşmənçilik və ya nifrət ifadə edən çağırışların səsləndirilməsi;

- cinayətkarlar tərəfindən müxtəlif şəkillərdə konkret cinayətlərin ekstremist xarakterinin anonsunun edilməsi, ekstremist xarakterli video, audio, çap məhsullarının (o cümlədən kompüter şəbəkələrindən istifadə edilməklə) yayılması;

- cinayətin subyektlərinin müəyyən ekstremist ideologiyasına məxsusluğunu, ekstremist təşkilatlarda üzvlüyünü, kütləvi aksiyalarda, radikal qruplaşmalarda iştirak etməsini göstərən materialların, ekstremist ədəbiyyatın, simvolikanın və s. mövcudluğu;

- cinayətkarlar tərəfindən hadisə yerində törədilmiş əməlin ekstremist motivini göstərən təsvirlərin, predmetlərin, imzaların, simvolların qoyulması;

- cinayətkar fəaliyyət prosesində qurban qismində müəyyən millətə məxsus olan, müəyyən dini etiqada, geyimə, həyat tərzinə, siyasi baxışlara üstünlük verən şəxslərin seçilməsi;

- ekstremist cinayətin xarici vətəndaşların, əmək miqrantlarının, ölkənin digər regionlarından olan şəxslərin kompakt yaşadığı, işlədiyi, asudə vaxt keçirdiyi yerlərdə törədilməsi;

- ekstremist xarakterli cinayətin törədilməsi ölkədə, regionda həyata keçirilən milli və dini bayramlarla, siyasi və idman tədbirləri ilə, həmçinin ekstremist qruplar və təşkilatlar üçün əhəmiyyət kəsb edən tarixlərlə bağlı olması (4, s.158-159).

Ekstremist yönümlü cinayətlərin istintaqının sonrakı mərhələsi üçün aşağıdakı tipik istintaq şəraitləri xarakterikdir:

- Ekstremist fəaliyyət subyektləri ifşa olunmuşlar və istintaqla əməkdaşlıq etməyə, irəli sürülən ittihamı qəbul etməyə razıdırlar.

- Ekstremist fəaliyyətin subyektləri ifşa olunmuşlar, onlar ittihamı qismən qəbul edirlər, uyğun olaraq ayrı-ayrı epizodlar üzrə etiraf xarakterli ifadələr verirlər, lakin bu zaman cinayətkar fəaliyyətin digər epizodlarına aidiyyətlərini inkar edirlər.

- Ekstremist fəaliyyətin subyektləri ifşa olun-

muşlar, lakin onlar özlərini təqsirli bilmir, cinayətlə bağlılıqlarını inkar edən ifadələr verir, cinayətdə rollarını minimumlaşdırır, öz funksiyalarını və təqsirlərini digər iştirakçıların, o cümlədən xüsusi əməliyyat gedişində məhv edilmiş və ya hüquq-mühafizə orqanlarından qaçıb gizlənməmiş iştirakçıların üzərinə qoyur və ya öz hərəkətlərinə hər-hansı digər vasitələrlə və hallarla bəraət verirlər.

- Ekstremist fəaliyyətin subyektləri ziddiyyətli ifadələr verir, bu şəxslərin cinayətin törədilməsi ilə bağlılığını göstərən sübut etmə bazasında əhəmiyyətli boşluqlar mövcuddur.

- Xüsusi əməliyyat gedişində ekstremist fəaliyyət subyektləri, ekstremist qurumun aktiv iştirakçılarının əsas hissəsi məhv edilmişdir, bu şəxslərin cinayətlərin törədilməsinə aidiyyətini göstərən sübutlar vardır.

- Ekstremist fəaliyyətin subyektləri gizlənmişlər, onların cinayətin törədilməsində iştirakını göstərən sübutlar və ya bu sübutların mümkün yeri barədə yalnız ümumi informasiya vardır (20, s.341-342).

Aydındır ki, bu istintaq şəraitləri ekstremist xarakter daşıyan ayrı-ayrı cinayət növlərinə aidiyyətdə müəyyən spesifikaya malikdirlər. Eyni zamanda hesab edirik ki, təsnifatda bu növ cinayətlərin istintaqına situation yanaşmanın tətbiqini əks etdirən və qeyd olunan kriminal əməllərin istintaqının sonrakı mərhələsi üçün xarakterik olan ümumi meyllər öz əksini tapmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Kriminalistika / K.Q.Sarıcalinskayanın redaktəsi ilə. Bakı, 1999.
2. Kriminalistika. Dərslük/B.Ə.Əliyevin məsul redaktorluğu ilə. Bakı, 2010.
3. Əliyev B.Ə., Mahmudov A.M. Kriminalistika: sxemlər, şərhlər, terminlər (tədris-metodik vəsait). Bakı, 2003.
4. Аристархов Т.А. Криминалистическая характеристика и совершенствование методики расследования преступлений против прав и законных интересов человека и гражданина, совершенных по экстремистским мотивам. Дисс.... К.ю.н. Тула, 2015.
5. Белкин Р.С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике. М., 1988.
6. Белкин Р.С. Курс криминалистики. В 3 т. Т.3. М., 1997.
7. Васильев А.Н., Яблоков Н.П. Предмет, система и теоретические основы криминалистики. М., 1984.
8. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуология. Дисс.....д-ра юрид.наук. М., 1997.

9. Выстропов В.Г. Теория криминалистической ситуологии и вопросы ее реализации при расследовании преступлений, связанных с организацией экстремистской деятельности// Философия права. 2018. №2(85), с.84.
10. Гавло В.К., Ключко В.Е., Ким Д.В. Судебно-следственные ситуации: психолого-криминалистические аспекты. Монография. Барнаул, 2006, с.243-244
11. Давыдов В.О. Информационное обеспечение раскрытие и расследование преступлений экстремистской направленности, совершенных с использованием компьютерных сетей. Автореф.дисс.....к.ю.н. Ростов-на-Дону, 2013, с.11
12. Драпкин Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: автореф.дисс.....д-ра юрид.наук. М., 1988.
13. Драпкин Л.Я. Основы теории следственных ситуаций. Свердловск, 1987.
14. Еремин Д.Н. Методика расследования преступлений, связанных с политическим экстремизмом: на материалах Северо-Кавказского региона. Дисс.....к.ю.н. Калининград, 2015.
15. Ершов В.В. Методика расследования преступлений против жизни и здоровья граждан, совершаемых членами неформальных групп (движений). Дисс.....к.ю.н. Хабаровск, 2006.
16. Исаев Р.А. Информационные основы расследования преступлений. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Баку, 2006.
17. Капица В.С. Расследование преступлений против жизни и здоровья, совершаемых по мотиву национальной, расовой, религиозной ненависти и вражды. Дисс.....к.ю.н. Краснодар, 2009.
18. Ким Д.В. Теоретические и прикладные аспекты криминалистических ситуаций. Барнаул, 2008.
19. Колесниченко А.Н. Научные и правовые основы методики расследования отдельных видов преступлений: автореф.дисс....докт.ю.н. Харьков, 1967.
20. Кулешов Р.В. Теоретико-методологические основы раскрытия и расследования преступлений в сфере экстремистской и террористической деятельности. Дисс.....д-ра юрид.наук. Ростов-на-Дону. 2017.
21. Лавров В.П. Исходные следственные ситуации как объект кафедрального научного исследования//Исходные следственные ситуации и криминалистические методы их разрешения. М., 1991, с.6.
22. Лузгин И.М. Методика изучения, оценки и разрешения исходных следственных ситуаций//Исходные следственные ситуации и криминалистические методы их разрешения. М., 1991, с.12-17.
23. Скориков Д.Г. Расследование преступлений экстремистской направленности. Автореф. дисс.....к.ю.н. Волгоград, 2014.
24. Турчин Д.А. О разработке теории следственных ситуаций//Следственная ситуация. Сб.н.тр. М., 1984, с.28.
25. Ушмарин М.В. Общая характеристика типичных следственных ситуаций и криминалистических версий экстремистской деятельности//Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. 2017. №1-2, с.179-180.
26. Шегель О.В. Методика расследования преступлений против личности, совершенных по мотиву национальной ненависти и вражды. Автореф.дисс.....к.ю.н. М., 2008.

Тамерлан Гурбан*Диссертант Центра Судебной Экспертизы***ТИПИЧНЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ СИТУАЦИИ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ
ПРЕСТУПЛЕНИЙ ЭКСТРЕМИСТСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ
(ЭКСТРЕМИСТСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ)****Резюме**

В статье рассмотрены типичные следственные ситуации возникающие при начальном и последующих этапах расследования преступлений экстремистской направленности (экстремистской деятельности). Проведен анализ понятий «следственная ситуация» и «типичные следственные ситуации», раскрыто сущность и содержание этих понятий. Систематизированы типичные следственные ситуации, возникающие при расследовании отдельных видов преступлений экстремистского характера. Рассмотрены и проанализированы мнения ученых-криминалистов (Р.В.Кулешов, О.В.Шегел, М.В.Ушмарин, В.Г.Выстропов, В.О.Давыдов, Д.Н.Еремин, В.С.Капица, Т.А.Аристархов и др.) относительно типовых следственных ситуаций, возникающих при расследовании некоторых видов преступлений экстремистской направленности.

Tamerlan Gurban*Dissertant of the Judicial Expertise Center***TYPICAL INVESTIGATIVE CONDITIONS DURING THE INVESTIGATION
OF EXTREMISM-RELATED CRIMES (EXTREMIST ACTIVITY)****Summary**

The article was investigated the circumstances of the initial and subsequent investigations of extremism-related crimes (extremism). An understanding of the circumstances of the investigation, the typical investigative position of that jury has been analyzed, and the essence and content have been disclosed. Typical investigative conditions formed during the investigation of separate crimes related to extremism were systematized. The scope of typical investigative conditions created in the course of investigation of criminal cases on extremist activity by criminalistic scientists (R.V.Kuleshov, O.V.Shegel, M.V.Ushmarin, V.G.Vystropov, V.O.Davidov, D.N.Eremin, V.S.Capitsa, T.A.Aristarkhov and others) in special literature the current positions regarding the current situation were analyzed.

PƏRVANƏ RÜSTƏMOVA

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi Bioloji Ekspertizalar Şöbəsinin aparıcı eksperti, II dərəcəli ədliyyə qulluqçusu

E-mail: parvana_rustamova@mail.ru

UOT 343.98

BƏZİ BİTKİ KÖKLƏRİNİN UZUNLUĞUNA, RƏNGİNƏ VƏ DİGƏR ƏLAMƏTLƏRƏ GÖRƏ FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ VƏ HADİSƏ YERİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: mikroskop, kök üsküyü, regenerasiya, mikoriza, qılaq, aerasiya

Ключевые слова: микроскоп, корневой чехлик, регенерация, микоризы, клеточные мембраны, аэрация

Key words: microscop, root cap, regeneration, mycorrhiza, cell wall, aeration

Mədəni və ya yabanı bitkilər bioloji xüsusiyyətlərdən və məqsəddən asılı olaraq toxumla və ya vegetativ yolla çoxalırlar. Toxumla çoxalma zamanı əmələ gələn ilk vegetativ orqan kökdür. Kök sisteminin tipinə, torpaq qatında dərinliyinə (uzunluğuna), rənginə və s. əlamətlərə görə bitkinin hansı zonda və hansı qütb şəraitində becərilməsini müəyyən etmək üçün bir sıra tədqiqatlar aparılır.

Təqdim edilmiş eyni növlü bitkilərin əsas kökünün ümumi uzunluğu 1-2 m olduqda həmin bitkilər şimal rayonlarında və ya şimal qütbündə bitir, köklərin ümumi uzunluğu 2-5 m olduqda - orta qurşaqlarda, uzunluğu 12 m olduqda isə həmin bitkilər cənub rayonlarında və ya cənub qütbündə bitməsinə göstərir. Yabanı bitkilər üçün bu rəqəmlər dəyişilir, bu da bitkilərin hansı torpaq tipində bitməsindən çox asılıdır. Yabanı bitki növü Azərbaycanın şimalında bitərsə kökünün uzunluğu 2-3 m, orta bölgədə 2,5-6 m, cənub rayonlarında isə 12-15 m arası dəyişir. Kök sisteminin uzunluğunun dəyişməsində temperaturun təsirini qeyd etmək lazımdır. Temperaturun təsiri mədəni bitkilərin köklərinə çox böyük təsir göstərir. Xüsusilə mövsümdən asılı olaraq vegetasiya müddətinə diqqət edilən mədəni bitki növləri. Mədəni dənli bitkilərdə kök sistemi saçaqlıdır torpağın

1,5-1,7 metr və daha artıq dərinliyinə uzanan çoxlu incə kökcükləri vardır. Dənli bitkilərin kök sistemi rüşeym(ilk) və gövdə və ya düyün (ikinci) köklərdən ibarət olub payızlıq buğdanın kökləri 120-180 sm, arpanınkı 120-130 sm, vələmirinki 110-120 sm, qarğıdalınkı 2-3 metr, darınınkı 150 sm, çəltiyinki 60-80 sm-ə qədər torpağa işləyir. Bütün bunlara baxmayaraq köklərin əmələ gəlməsi və böyüməsi üçün müəyyən şəraitin olması əsas səbəblərdən biridir. Məsələn buğdanın kök sistemi 6-10 o S temperaturda yaxşı inkişaf etməyə başlayır. Torpaqda temperatur 23-25 o S temperaturdan yuxarı qalxdıqda qidalanma və aerasiya şəraitinin pisləşməsi nəticəsində bu yüksək temperatur kök sisteminin inkişafına pis təsir edir. Əgər havanın temperatur 12-17 o S olarsa köklər torpağın dərinliyinə gedərək daha alçaq temperaturun təsiri altında olurlar. Yaz-yay fəsilərində kök sisteminin fəal hissəsi 20 o S temperaturda artmağa başlayır. Müxtəlif cür suvarıldıqda məsələn əkilən taxıl bitkilərinin köklər daha dərin qatlara uzanır ki, buda xüsusilə mədəni bitki köklərinin tədqiqatında diqqət etmək daha vacib şərtidir. Çünki yabanı bitkilərdə təbbi olaraq bu proseslər mühit şəraitindən asılı olaraq oxşar getməsi mümkün ola bilər. Lakin köklərin tədqiqatı zamanı onların yalnız uzunluğuna əsaslanaraq mədəni və ya yabanı olması və verilən digər sualların həllini tapmaq düzgün deyildir (2, s.6-15).

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində kökün rənginə görə bitkiləri bir-birindən fərqləndirmək mümkündür. Mədəni bitkilərin kökləri qara, sarımtıl və qırmızımtıl rəngli olan nümayəndələri mövcuddur. Lakin Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının, o cümlədən Azərbaycan ərazisində bitən

yabanı bitkilərinin kökləri açıq sarı və ya ağ rəngli olması, bitki köklərinin ümumi uzunluğunun aşağı 1/3 və ya 1/4 hissəsində özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Bitki kökləri üzərində olan əlavə tumurcuqlar bitkilərin həyat fəaliyyəti dövründə onlardan çoxlu kök pöhrələrinin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Lakin yabanı bitkilərin kökləri ilə aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən olunur ki, əlavə tumurcuqlar kök üzərində əmələ gəlsədə onların inkişafı üçün bitkinin bitdiyi torpaqdan, bitki növündən asılı olaraq kök tumurcuqları mədəni bitkilərin kök tumurcuqlarına nisbətən zəif inkişaf edir və pöhrə vermədən uzun illər ərzində yatmış vəziyyətdə qalır. Yatmış tumurcuqlar mədəni bitkilərdə də uzun müddət yatmış vəziyyətdə qala bilər, lakin yabanı bitkilərdə həmin tumurcuqların pöhrə verməsi və onlardan yeni nəslə başlanğıc verməsi mədəni bitkilərdən fərqli olaraq daha uzun müddətli olur və bu məsələnin daha da dərinlən öyrənilməsi üzərində tədqiqatlar aparılır.

Regenerasiya iki mənada 1. Orqanizmdə itirilmiş orqanın (hissələrin) bərpa 2. Zədələnmiş toxuma və hüceyrələri bərpa kimi izah edilir. Korrelyasion asılılığı müxtəlif səbəblərdən pozulmuş bitkinin kök sistemi və ya yerüstü hissəsi cavan və sağlam olduqda itirilmiş hissəsinin bərpa sürətlə gedir. Regenerasiya prosesi pozulmuş korrelyasion asılılıq üç yolla bərpa olunur. Bu bərpalardan üçüncüsü yəni itirilmiş hissənin yatmış tumurcuqlarla bərpa bitkilərin qiymətli bioloji xüsusiyyətlərindən biridə onlarda külli miqdarda yatmış tumurcuqların olmasıdır. Ona görə də bu bitkilərdə itirilmiş korrelyasion asılılıq yatmış tumurcuqların hesabına bərpa olunur. Regenerasiyanın bir növü olan reproduksiya bitki aləminə aid olan hüceyrələrin kök sistemində də özünü göstərir. Bitkilər üzərində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, regenerasiya mədəni bitkilərdə daha sürətli, əksəriyyəti yabanı bitkilərdə isə daha zəif gedir. Bunun səbəbi bitkinin bitdiyi torpağın növü ilə və torpağın temperaturu ilə düz mütənasib hesablanmalıdır. Şimal rayonlarında bitən bitkilərin kökləri üzərində müəyyən olunmuşdur ki, orada kök hüceyrələrinin əmələ gəlməsi zəif gedir, yabanı bitkilər mədəni bitkilərdən fərqli olaraq temperaturun daha aşağı ol-

masına baxmayaraq regenerasiya və reproduksiya prosesləri daha sürətli gedir. Köklərin yeniləri ilə əvəzlənməsi və kökün torpağın dərin qatlarında budaqlanması prosesi sürətli olur (1, s.168-184).

Eyni bitki növlərinin köklərinin torpağın daha dərin qatlarına uzanması və ya dərinə uzanmayan köklərə malik olması bitkilərin növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, qırmızı qarağat bitkisinin kökləri daha dərinə gedir, qara qarağatın kökləri isə dərinə getmir. Qarağatın yabanı və ya mədəni bitki olmasını kökünə görə fərqləndirmək çətinlik törədir. Zəncirotu bitkisinin eyni növü münbit torpaqlarda bitdikdə köklər dərinə, pis şəraitdə bitən zəncirotu bitkisi kökləri isə daha dərinə gedə bilmir və bitki zəif inkişaf edir. Kök sisteminin formalaşmasında torpağın tipi, iqlim şəraitinin böyük rol oynamasını bilir. Eyni alma sortunda kök sisteminin üfqi istiqamətdə yayılması şimal zonasında 30-50 sm, orta qurşaq zonasında 50-75 sm, cənub zonada isə 100-120 sm dərinlikdə yerləşir. Armuda calanmış yaşlı armud ağacının kökü gövdədən 12 m-dək ətrafa yayıldığı halda, heyvaya calanmış həmin armud sortunun eyni yaşda olan ağacının kökü gövdədən 3 m kənarda yerləşir. Kök sistemi yerüstü hissədən daha sürətlə genişlənir (1, s.188-191).

Yaşlı ağacın kök sisteminin diametri yerüstü hissənin diametrindən 1,5-2 dəfə, bəzən daha artıq olur. Yabanı almaya calanmış yaşlı, məhsul verən sarı-sinap alma sortundan olan ağacın köklərinin ümumi uzunluğu 2,7 kilometr olub, burada torpağa şaquli gedən köklərin ümumi uzunluğu 1,6 kilometr, üfqi köklərin ümumi uzunluğu 1,1 km olmuşdur. Gəncə şəraitində birillik gilə ağacının kökləri 150 sm-dək dərinliyə işləyir, köklərin tutduğu sahənin radiusu isə 40-50 sm olur.

Kök sistemini forması, adətən, sortun çətinliyinin formasına uyğun olur. Qəndil-Sinap alma sortunun çətiri yığcam, piramida formalı, Simirenko reneti alma sortunun çətiri isə enli, ətrafa yayılındır. Qəndil-Sinap alma sortunun qələminə calanmış Simirenko renetinin təsiri nəticəsində Qəndil-Sinap ağacının kök sistemi genişlənir. Simirenko reneti qələminə calanmış Qəndil-Sinap alma sortunun təsiri nəticəsində Simirenko reneti ağacının kök sistemi piramida formasını almışdır (1, s.191-192).

Bitkinin yerüstü hissəsində olduğu kimi, onun kök sistemində də il ərzində müxtəlif xarakterli anatomik, fizioloji, morfoloji və s. dəyişikliklər müşahidə olunur. Kök torpağın optimal şəraitinə meyl edir, odur ki, torpaqda optimal şəraiti yaratmaqla kökləri arzu olunan cəhətə yönəltmək olar. Torpaqda rütubət bitkinin tələbinə uyğun olduqda əmici köklər normal böyüyür, yeniləri əmələ gəlir, rütubət çatışmadıqda əmici köklər az və zəif olur, rütubət həddindən artıq olduqda havanın azlığından köklər çürüyüb tələf olur. Köklərin yoğunlaşması keçirici toxumaların fəaliyyətini yüksəldir ki, bu da kökün sorucu sistemi ilə yarpaqlar arasındakı qida maddələrini mübadiləsini yaxşılaşdırır.

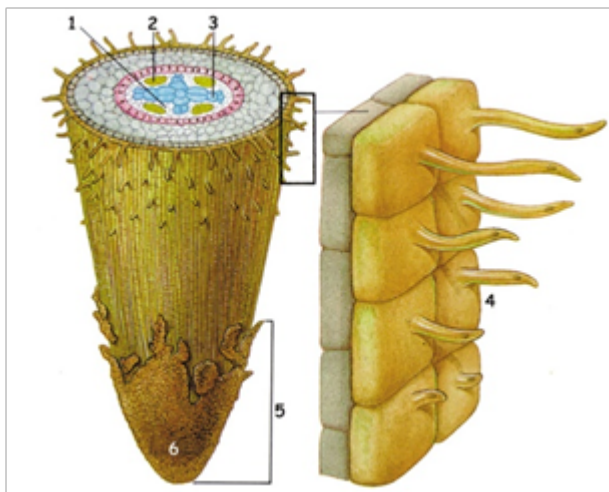
Zoğun, budağın böyümə dinamikasını, onun yaşını illik həlqələrlə müəyyənləşdirmək olur. Kök zoğdan, budaqan fərqlənərək daha sürətlə böyüyür, lakin kökdə illik həlqə zəif göründüyündən onun yaşını təyin etmək çətin olur. Bitkinin yerüstü hissəsindən fərqlənərək onun kök sistemində təbii nisbi sükunət dövrü yoxdur, o, normal şəraitdə il müddətində ardı kəsilmədən böyüyür, torpaqda yen sahələr tutur. Lakin torpağın səthinə yaxında yerləşən köklər rütubətlə təmin olunmayan şəraitdə böyümələrini dayandıрмаğa məcbur olur. Belə məcburi sükunətdə olan köklər, rütubətlə təmin olunduqda böyümələrini davam etdirirlər. əksər meyvə bitkilərinin torpağın 0-35 sm dərinliyində yerləşən kökləri yazda qida, rütubət və hava ilə təmin olunduqlarından, intensiv böyüyür. Torpağın bu qatı yazda rütubətlə təmin olunmadıqda köklərin inkişafı zəifləyir, torpağın bundan dərin qatlarında yerləşən kökləri rütubətlə təmin olunduqlarından, sürətlə böyüyürlər. Köklərin böyüməsi iqlim şəraitindən asılı olaraq şaxtalı rayonlarda şaxta başlayanadək kökün böyüməsi, inkişafı davam edir. Cənubun isti rayonlarında kökün böyüməsi inkişafı bütün il ərzində davam edir. Yazda vegetasiya dövrü köklərdə tez başlayır, gec qurtarır. Şaxtalı rayonlarda sorucu köklərin böyüməsi dövrü qısa, isti rayonlarda isə uzun olub, şaxtalar başlayanadək davam edir (1, s.191-193).

Kök bitkinin ən yaşlı orqanlardan biri hesab olunur və onun inkişafında hər bir mühit amili təsir göstərdiyi kimi onun anatomik quruluşunda bu mühit amillərinə təsir göstərərək formalaşmağa başlayır. Səpilən toxum cücərdikdə cücərtidən

əvvəlcə mil kök sistemi əmələ gəlir. Bitkinin kökü müxtəlif zonalardan və müxtəlif hüceyrə qruplarından ibarətdir. Mil kök sisteminin böyüməsinin ilk günlərində rüşeym kökündən və yalnız meristem toxumalardan təşkil olunur. Kökün ən uc hissəsinə böyümə konusu deyilir və böyümə konusu isə meristem toxumalardan təşkil olunur. Kök həmişə böyümə konusu ilə uzanır. Kök uzandıqca torpağın müxtəlif istiqamətinə yönəlir və uzanmaqda olan kök torpaqda müqavimətlərə rast gəlir. Kökün böyümə konusu zədələnməsinə deyə onda üsküyəbənzər örtük toxuması əmələ gəlmişdir. Kök üsküyü bir-birinə sıx yerləşmiş nazikdivarlı tünd rəngli canlı hüceyrələrdən ibarətdir. Bu hüceyrə qatı torpaq hissəciklərinə sürütlərək məhv olur və daim yeniləri ilə əvəz olunur. Kökün ucunun tələf olma dərəcəsi bitkinin bioloji xüsusiyyətindən də asılıdır. Məsələn armud bitkisinə köklərin uclarının və yan köklərin tələf olması və yeni köklərin əmələ gəlməsi sürətli, almada isə ləng olur. Tədqiqatlar aparılan zaman digər əlamət bitki köklərinin mikroskopik quruluşunda özünü göstərir. Xüsusilə mədəni bitkilərin kök üsküyündə yerləşən hüceyrələrin qılfı yabanı bitkilərin kök üsküyü hüceyrələrinin qılıfından daha nazik olması müəyyən edilmişdir.

Kökün müxtəlif quruluşlu və müxtəlif funksiyalı zonalarından biri kökün sorucu zonasıdır. Kökün sorucu zona böyümə zonasından yuxarıda yerləşir və burada bitkilərin növündən, bitdiyi torpağın münbitliyindən və s. digər amillərdən asılı olaraq müxtəlif sayda əmici tellər olur. Əmici tellər kökün səthindən yanlara doğru uzanan hüceyrələrdir. Hər əmici tel kökün xarici hüceyrələrinin uzununa çıxıntısıdır. Başqa hüceyrələr kimi kökün əmici tellərinin hüceyrələri də qılf, sitoplazma, nüvə və vakuollardan ibarətdir. Əmici tellərin uzunluğu 10–mm dən çox olmur, 10–15 gün yaşayır, sonra tələf olur. Əvəzində kökün səthində yerləşən hüceyrələrdən yeniləri əmələ gəlir. Əmici tellər çox sıx yerləşir. Əmici tellər nə qədər çox olsa bitki o qədər yaxşı qidalanar. Məsələn mədəni bitki olan qarğıdalı bitkisinə 18 mm 2 sahəsində 700-ə qədər əmici tellər olur ki, bu da bitkinin torpağın üst münbit qatındakı qida maddələrindən daha səmərəli istifadə edib kökün uzanmasına təsir göstərən amillərdən biri hesab olunmaqda-

dır. Sorucu (fəal, əmici) köklər ağac bitkilərində onların yaşından asılı olmayaraq külli miqdarda əmələ gəlir. Məhsul verməyən cavan, çoxlu yarpağı olan ağac topladığı qidalı maddələrlə kök sistemini təmin edir. Odur ki, köklər uzun müddət fizioloji fəaliyyətdə olur. Məhsulu verən ağacın qida maddələri məhsula sərf olunduğundan sorucu köklər nisbətən zəif olur. Ağacda yarpaq əmələ gəlməyə qədər sorucu köklər ehtiyat qida maddələrinin hesabına böyüyür. Yarpaq əmələ gəldikəndə sonra toplanmış plastik maddələrin hesabına kök sistemi xüsusilə sorucu köklər sürətlə böyüyür və artır. Kök normal şəraitdə vegetasiya dövründə fasilə ilə 1-4 dəfə boy atır. Məhsul verən ağaclarda məhsul olmayan ildə qida maddələri kök sistemi tərəfindən mənimsənilmədiyindən, kök sistemi sürətlə böyüyür. Bol məhsul ilində rütubət, qida maddələri və hava ilə təmin olunmuş ağacın kök sistemi normal böyüyür, çoxlu sorucu köklər əmələ gətirir. Sorucu köklər cənub rayonlarında 8-9 ay, şaxtalı rayonlarda isə 3-5 ay müddətində fəaliyyətdə olur (1, s.194).

Kökün uc hissəsi və əmici tellərin ümumi görünüşü

Mikoriza-bəzi bitkilərin kökləri ilə ortaq həyat sürən, simbioz (şərikli) əlaqəsi inkişaf etdirilmiş göbələklərə verilən addır. Bu cür həyat tərzini parazit həyat sayılmır əksinə bitki kökləri ilə göbələklərin müştərək həyatı sayəsində bitkinin müxtəlif mühit şəraitində yaşamasına kömək edir. Bu ümumi həyat təbiətində çox aktivdir və ekosistemdə qida dövrünü və bitkinin həyat qabiliyyətini davamlılığını təmin edir. Mikorizaların bitkiyə təmin etdiyi üstünlük torpaqdakı qida elementlərindən daha təsirli şəkildə faydalanma, bitkinin köklərinin mikorizaya verdiyi üstünlük isə ona həyat mühiti və yapışma səthi təmin etməsidir. Əgər tədqiqata təqdim edilmiş bitki köklərinin əmici tellər və mədəni bitki köklərinin əksəriyyətində olan mikoriza telləri yoxdursa onda həmin bitki köklərinin yabanı bitkilərin köklərinə aid olmasını söyləmək olar. Lakin təqdim edilmiş bitkilərin köklərində əmici tellər kökün sorucu zonasında çoxluq təşkil etməsi, mikoriza tellərinin çox olması həmin bitki köklərinin mədəni bitki kökləri olmasını aid etmək olar.

Yuxarıda göstərilən tədqiqatlarla bağlı bitki köklərinin əksər hallarda məhv olmaması, məhv olmamış kök sistemində görə bitkilərin yabanı və ya mədəni olması, hətta bitkilərin növ və cins mənsubiyyətinin, hansı qütbə və ya hansı rayonda bitməsi və s. təyin edilməsi üçün ekspertiza tədqiqatları aparılır ki, bu halda törədilən cinayətin harada baş verməsi və digər ortaya çıxan sualları müəyyən etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. С.Əliyев Мейвəçилик //Maarif nəşriyyatı Bakı-1974
2. P.Qrebennikov, N.Səfərov, Ə.Pişnamazov, Ç.Novruzov Bitkiçilik // Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı Bakı-1964 Səhifə 6-31

Парвана Рустамова**РОЛЬ КОРНЕЙ НЕКОТОРЫХ РАСТЕНИЙ В РАЗЛИЧЕНИИ ДЛИНЫ,
ЦВЕТА И ДРУГИХ ПРИЗНАКОВ, А ТАКЖЕ РОЛЬ СЦЕНЫ****Резюме**

Преступник использует различные обстоятельства, чтобы предотвратить торговлю людьми и место преступления. Уничтожение наземных частей растений в местах совершения преступления имеет большое значение для того, какие группы растений (дикие или цивилизованные), корни растений находятся в хранилище корней. Эти исследования основаны на том факте, что большинство корней растений не уничтожаются в большинстве уголовных преступлений, а дикие и культивируются в соответствии с корневой системой, которая не была уничтожена, и даже для определения видов и рода растений, где совершается преступление, и так далее. можно определить другие возникающие вопросы.

Parvana Rustamova**THE ROLE OF SOME PLANT ROOTS TO DISTINGUISH BETWEEN LENGTH,
COLOR AND OTHER TRAITS, AND THE ROLE OF THE SCENE****Summary**

The offender uses a variety of circumstances to prevent the trafficking of persons and the crime scene. Destruction of the ground parts of plants in the places where the crime is committed is of great importance to which plant groups (wild or civilized), plant roots are in the storage of roots. These studies are based on the fact that most of the plant roots are not destroyed in most of the criminal offenses, and wild and cultivated according to the root system that has not been destroyed, and even for the determination of the species and genus of plants, where the crime is committed, and so on. it is possible to identify other emerging questions.

NƏBİ ƏSGƏROV

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası “Mülki hüquq” kafedrasının rəisi, polis polkovniki, h.ü.f.d., dosent, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun doktorantı
UOT 349.2

ƏMƏYİN MÜHAFİZƏSİ SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİYİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: əmək mühafizəsi normaları, əmək mühafizəsi qaydaları, əmək mühafizəsi standartları, əlillərin əməyi

Ключевые слова: нормы охраны труда, правила охраны труда, стандарты охраны труда, труд инвалидов

Key words: labor protection norms, labor protection rules, labor protection standards, labor of disabled people

“Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi” (1948), “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt”da (1966), “Avropa Sosial Xartiyası”nda (1961) və digər beynəlxalq hüquqi aktlarda təsbit edilmiş əmək hüququ müstəqillik əldə etmiş respublikamızın 1995-ci il tarixli Konstitusiyasında davətəndaşın əsas sosial-iqtisadi hüquqlarından biri kimi öz əksini tapmışdır (1, s.14). Bu hüquq dövlətin hər bir vətəndaşınınöz yaşayışını, özünün sərbəst surətdə seçdiyi, yaxud sərbəst surətdə razılaşdığı əməyi ilə təmin etmək imkanı yaratmasını ifadə edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dövlətinin demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar respublika elan edilməsi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində əsaslı islahatların, o cümlədən hüquqi islahatların aparılmasına zərurət yaratmışdır. Bu islahatların aparılması əmək qanunvericiliyini də əhatə etmişdi və 1 fevral 1999-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsi qəbul edilmişdi. Beynəlxalq hüquq normalarına və xarici ölkələrin təcrübəsinə uyğun olaraq qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində əməyin azadlığı prinsipinə müvafiq olaraq əmək hüququ-

nun sosial və iqtisadi amilləri təsbit olunmuşdur.

Vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsini Azərbaycan xalqının niyyəti kimi elan edən respublikamızın yeni konstitusiyasına uyğun olaraq demokratik və hüquqi dövlətin qurulmasından sonra yeni iqtisadi və ictimai münasibətlərin formalaşdırılması kimi mürəkkəb bir vəzifə qarşıda durur. Bu vəzifələrin həll edilməsi isə öz növbəsində işçilərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinin təmin olunmasıdır. Bunun üçün işəgötürən ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 54-cü maddəsinin tələbinə uyğun olaraq, əməyin mühafizəsinə dair əmək şəraitini təmin etməlidir (2, s.58).

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsində “əməyin mühafizəsi”nə anlayış verilmişdir: əməyin mühafizəsi - işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu təmin etmək məqsədi ilə bu Məcəllədə və digər normativ hüquqi aktlarda, habelə kollektiv müqavilələrdə, sazişlərdə, əmək müqavilələrində nəzərdə tutulan texniki təhlükəsizlik, sanitariya, gigiyena, müalicə-profilaktika tədbirləri, normaları və standartları sistemidir (2, s.25).

Hər kəsin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququ konstitusion hüquqdur (1, s.14). Bu sahədə müəssisənin mülkiyyətçisi və işəgötürəni işçilərin iş yerlərində əməyin mühafizəsi normalarının və qaydalarının yerinə yetirilməsinə bilavasitə cavabdehirlər və Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 215-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər(2, s.148).

İşçilərin əməyinin mühafizəsi hüququ qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq lazımı səviy-

yədə təmin olunsa da, hesab edirik ki, əməyin mühafizəsi sahəsində mövcud olan bəzi münasibətlər hüquqi tənzimləmədən kənar qalır və ya həmin münasibətlərin tənzimlənməsi müəyyən ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu da özlüyündə qanunvericilik sistemində müəyyən əlavə və ya dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Onlardan biri də Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsidir. Ayrı-ayrılıqda həmin münasibətlərə nəzər yetirək:

1. “Əmək mühafizəsi qaydalarını pozma” cinayət əməlini tənzimləyən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 162.1-ci maddəsində deyilir ki, “texniki təhlükəsizlik və ya əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi vəzifəsi həvalə edilmiş şəxs tərəfindən bu qaydaların pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır və ya az ağır zərər vurularsa - iki min manatdan üç min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilə üç müddətə islah işləri və ya bir ilə üç müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır” (3).

Fikrimizcə, bu normanın adında və məzmununda qüsurlar mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinin 11-ci hissəsində “əməyin mühafizəsi” nə verilmiş anlayış baxımından, “əmək mühafizəsi qaydaları” müddəası, “əmək mühafizəsi normaları” və “əmək mühafizəsi standartları” anlayışını əhatə etmir. Digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 162.1-ci maddəsində “...əmək mühafizəsinin başqa qaydalarına riayət edilməsi vəzifəsi həvalə edilmiş şəxs tərəfindən bu qaydaların pozulması nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır və ya az ağır zərər vurularsa” sözünün mənasına diqqətlə yanaşsaq, belə ehtimal edilir ki, bu cinayət əməlinin subyekti əməyin mühafizəsi qaydalarına əməl edilməsi vəzifəsini icra etməli olan elə işçinin özü olacaqdır. Normada həmçinin, əməyin mühafizəsinin pozulması nəticəsində işçinin peşə xəstəliyinə tutulması müddəası da müəyyən edilməmişdir. Sonuncu ilə əlaqədar analogi norma Belarus Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 306-cı maddəsi-

nin I hissəsində məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur (4). Zənnimizcə, bunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 162-ci maddəsinin adında və məzmununda aşağıdakı dəyişikliyin aparılmasını məqsədamüvafiq hesab etmək olar:

“Maddə 162. Əməyin mühafizəsi tədbirlərinin pozulması

162.1. Əməyin mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsinə cavabdeh vəzifəli şəxs tərəfindən əməl edilməməsi nəticəsində ehtiyatsızlıqdan insan sağlamlığına ağır və ya az ağır zərər vurularsa, həmçinin peşə xəstəliyinin yaranmasına səbəb olarsa –“

2. Professor Alış Qasimov haqlı olaraq qadınların, yaşı 18-dən az olan şəxslərin və əlillərin əməyindən istifadə ilə bağlı münasibətlərin tənzimlənməsini əməyin mühafizəsi institutuna aid etmişdir. Təqdirəlayiq hal odur ki, o, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinə “Əlillərin əməyi” nə həsr olunmuş xüsusi bir fəslin daxil edilməsini məqsədamüvafiq hesab edir (5, s.523-538). Zənnimizcə, belə olan halda Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi kollegiyasının 23 iyul 1997-ci il tarixli 26-6 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Əlillərin əməyindən istifadə üçün ixtisaslaşmış iş yerlərinin standartları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”-nin əlillərin əməyindən istifadənin xüsusiyyətləri hissəsində bəzi müddəalarının qeyd olunan fəsilə də əks etdirilməsi də daha səmərəli olardı (6).

Qanunvericilik orqanı tərəfindən də qadınların, yaşı 18-dən az olan şəxslərin və əlillərin, əməyindən istifadə edilməsi bir növ “xüsusişəkilir”. Əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi müddəası təsbit olunmuş Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 16-cı maddəsinin II hissəsində deyilir ki, qadınlara, əlillərə, yaşı 18-dən az olan və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər şəxslərə əmək münasibətlərində güzəştlərin, imtiyazların və əlavə təminatların müəyyən edilməsi ayrı-seçkilik hesab edilmir (2, s.37). Lakin göstərilən kateqoriyaya aid olan şəxslərin mənafeələrinin müdafiəsi digər hüquq sahələri ilə tam qorunmur. Məsələn, Azərbaycan

Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 164-cü maddəsində “qadının hamiləliyinə və ya himayəsində üç yaşnadək uşağı olmasına görə, həmçinin kişi üç yaşnadək uşağını təkbaşına böyütdüyünə görə onunla əmək müqaviləsini əsassız ləğv etmə - ...” əməlinə görə məsuliyyət müəyyənləşdirilmişdir (7).

Göründüyü kimi, cinayət məəcəlləsində şəxsin əlil olma və ya 18 yaşdan aşağı olması və digər səbəblərə görə əsassız olaraq əmək müqaviləsini işəgötürən tərəfindən ləğv etməyə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır.

Hesab edirik ki, qeyd olunan normanın (CM-in 164-cü mad.) özündə də müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. **Birincisi**, həmin normada “hamilə və ya üç yaşına çatmamış uşağı olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasıdan əsassız imtina etmə” əməli cinayət hesab olunmamışdır. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 240-cı maddəsinin I hissəsində təsbit olunmuşdur ki, hamilə və ya üç yaşına çatmamış uşağı olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasıdan imtina etmə yolverilməzdir (2, s.163). Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 145-ci (8), Qazaxıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 152-ci (9), Özbəkistan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-ci (10) və Qırğızıstan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 144-cü maddələrində (11) “hamilə və ya üç yaşına çatmamış uşağı olması səbəbinə görə qadınla əmək müqaviləsinin bağlanmasıdan əsassız imtina etmə” əməlinə görə məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdur.

İkincisi, Azərbaycan Respublikası Cinayət

Məcəlləsinin 164-cü maddəsində “...həmçinin kişi üç yaşnadək uşağını təkbaşına böyütdüyünə görə...” ifadəsində işlədilən “kişi” anlayışı uşağın doğma atasını və ya kişi cinsindən olan digər şəxsləri (övladlığa götürəni, qəyyumu və s.) nəzərdə tutduğu aydın deyildir.

Təhlil olunanları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 164-cü maddəsində aşağıdakı məzmununda əlavə və dəyişikliyin aparılması məqsədemüvafiq hesab edilə bilər:

“Maddə 164. Əmək qanunvericiliyinin pozulması

164.0. Əmək qanunvericiliyinin pozulmasına, yəni:

164.0.1. qadının hamiləliyinə və ya himayəsində üç yaşnadək uşağı olmasına;

164.0.2. atanın (övladlığa götürənin, qəyyunun və s.) üç yaşnadək uşağı təkbaşına böyütdüyünə;

164.0.3. əlilin əlilliyinə;

164.0.4. 18 yaşından aşağı olan şəxsin az yaşlı olduğuna və ya əmək vərdislərinin, yaxud peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasına görə onunla əmək müqaviləsini əsassız ləğv etmə və ya əmək müqaviləsinin bağlanmasıdan əsassız imtina etmə-“

Fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunanlar əməyin mühafizəsinin hüquqi tənzimi problemlərinin mövcudluğunu göstərir. Hesab edirik ki, göstərilənlərin qanunvericiliyə daxil edilməsi işçilərin təhlükəsiz və sağlam şəraitdə işləmək hüququnu daha da möhkəmləndirər, onların fərdi rifah halını yüksəldərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018. 92 səh.;
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı-2016. 256 səh.;
3. <http://e-qanun.az/code/11>;
4. <http://pravo.kulichki.com/vip/uk/>;
5. <http://gakh.cls.az/fronts/libraries/1524/books/398511445879172.pdf> Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2007, səh. 609;
6. <http://www.e-qanun.az/framework/10360>;
7. <http://www.e-qanun.az/code/11>;
8. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/;
9. https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=31575252#pos=162;-37&sel_link=1004096113_2;
10. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30421110#pos=1302;-104;
11. https://shailoo.gov.kg/media/anarbek/2018/01/27/22_jP7011J.pdf;
12. <http://www.e-qanun.az/framework/19707>;
13. <http://www.e-qanun.az/framework/23286>.

Наби Аскеров**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНАДЕТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ ОХРАНЫ ТРУДА****Резюме**

В данной статье указана необходимость совершенствования законодательства в сфере охраны труда. Был проведен анализ законодательных актов ряда зарубежных стран, а также указана целесообразность проведения дополнений и изменений в Трудовой кодекс и Уголовный кодекс Азербайджанской Республики.

Nebi Asgerov**IMPROVING OF LEGISLATION IN THE FIELD OF LABOR PROTECTION****Summary**

This article shows the necessity of legislative improvement in the field of labor protection in the legislation of the Republic of Azerbaijan. It was considered reasonable to review the legislative acts of a number of foreign countries and make amendments and additions to the Labor Code and the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan.

İLYAS QULİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının dissertantı
UOT 341.4

UNİVERSAL YURİSDİKSİYA PRİNSİPİNİN İNKİŞAFINDA DÖVLƏTLƏRİN QANUNVERİCİLİYİ VƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNİN ROLU II HİSSƏ: BELÇİKA

Açar sözlər: universal yurisdiksiya, Cenevrə Konvensiyaları, Beynəlxalq Məhkəmə, beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları, cinayət yurisdiksiyasından immunitet

Keywords: universal jurisdiction, Geneva Conventions, International Court of Justice, gross violations of International Humanitarian Law, immunity from criminal jurisdiction

Ключевые слова: универсальная юрисдикция, Женевские Конвенции, Международный Суд, серьезные нарушения международного гуманитарного права, иммунитет от уголовной юрисдикции

Cinayət yurisdiksiyasının növlərindən olan universal yurisdiksiyaya görə istənilən dövlətin məhkəməsi müəyyən ağır cinayətlər törətmiş şəxsləri, bu cinayətlərin hansı dövlətin ərazisində törədilməsindən, o cümlədən cinayət törətmiş şəxsin və ya zərərçəkmişin vətəndaşlığından asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edə bilər. Başqa sözlə, universal yurisdiksiya məhkəmələrə, törədilmiş cinayətlə məhkəmənin mənsub olduğu dövlət arasında heç bir formal əlaqə olmadıqda belə, müəyyən ağır cinayət törətmiş şəxsləri mühakimə etmək hüququ verir. Universal yurisdiksiya prinsipi bir qayda olaraq bütünlükdə dünya birliyi üçün təhlükə yaradan müharibə cinayətlərinə, soyqırım cinayətinə, bəşəriyyət əleyhinə olan cinayətlərə və bir sıra digər ağır cinayətlərə münasibətdə tətbiq edilir.

Universal yurisdiksiya prinsipinin inkişafında müqavilə hüquq normaları və beynəlxalq məhkəmələrin qərarları ilə yanaşı, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsinin də xüsusi rolu var.

Belə dövlətlərdən biri Belçikadır.

Belçikanın 1993-cü ildə qəbul edilmiş və 10 fevral 1999-cu ildə isə düzəlişlər olunmuş “Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının cəzalandırılması haqqında” Qanunu universal yurisdiksiyanın tətbiqini nəzərdə tutan ən mükəmməl qanunvericilik aktı hesab edilə bilər. Bu qanun 2003-cü ildə qüvvədən düşsə də, universal yurisdiksiya prinsipinin təkamülündə onun əhəmiyyətini danmaq mümkün deyil.

Sözü gedən qanun dörd şərti mərhələdən keçmişdir [1; 2; 3]: 1993-cü il – qanunun qəbul edilməsi; 1999-cu il – qanuna ilk, həm də mütərəqqi düzəlişlərin edilməsi və onun tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi; 2003-cü ilin apreli – qanuna ikinci dəfə düzəlişlərin edilməsi və onun tətbiqi dairəsinin məhdudlaşdırılması və nəhayət, 2003-cü ilin avqust ayı – qanunun ləğv edilməsi.

16 iyun 1993-cü ildə qəbul edilmiş “12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları və 8 iyun 1977-ci il tarixli I və II Protokolların ciddi pozuntularının cəzalandırılması haqqında” Qanun məhkəmələrə Cenevrə Konvensiyaları, həmçinin I və II Protokolların ciddi pozuntularına münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiq edilməsi səlahiyyətini verirdi. Qanunun ilkin redaksiyası yalnız müharibə cinayətlərinə münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiqini nəzərdə tuturdu.

1999-cu il 10 fevral tarixində Qanuna dəyişikliklər edilmiş və o, “Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının cəzalandırılması haqqında” Qanun adlandırılmışdır. Yeni qanun əvvəlki qanunun tətbiqi dairəsini genişləndirərək, universal yurisdiksiyanın tətbiq edildiyi cinayətlərin dairəsinə soyqırım (1-ci maddənin 1-ci bəndi) və insanlıq əleyhinə olan cinayətləri

(1-ci maddənin 2-ci bəndi) də aid etmişdir. 1-ci maddənin 3-cü bəndi isə universal yurisdiksiya prinsipinin tətbiq edildiyi müharibə cinayətlərinin dairəsini müəyyən edirdi.

Qanun nəzərdə tutulmuş cinayətlərin törədilməsinə görə maksimum ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza müəyyən edir, bu cinayətlərin yalnız icraçıları deyil, eyni zamanda köməkçiləri, təhrikçiləri və təşkilatçılarının da cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu. 5-ci maddənin 1-ci bəndi ciddi pozuntunun törədilməsinə haqq qazandırmaq üçün siyasi, hərbi və ya milli maraqlardan və ya zərurətdən istifadəni istisna edirdi. Qanunun mühüm müddəalarından biri 5-ci maddənin 2-ci bəndi idi. Burada bildirilirdi ki, yuxarı vəzifəli şəxslər tərəfindən əmrin verilməsi soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, Cenevrə Konvensiyaları və ya Protokolların ciddi pozuntularına görə məsuliyyəti aradan qaldıran hal hesab oluna bilməz. Bununla yanaşı, qanunun 5-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə rəsmi şəxsin malik olduğu immunitet bu qanunun tətbiq edilməsinin qarşısını almır. Qanunun 8-ci maddəsində isə qeyd olunurdu ki, məsuliyyətə cəlb etmə müddətləri bu qanunun 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş pozuntulara münasibətdə tətbiq edilmir.

Qanunun 7-ci maddəsində göstərilirdi ki, burada nəzərdə tutulmuş bütün pozuntulara münasibətdə universal yurisdiksiya tətbiq edilir - bu maddənin birinci bəndinə görə, harada törədilməsindən asılı olmayaraq, Belçika məhkəmələri bu qanunda nəzərdə tutulmuş bütün pozuntularla bağlı işlərə baxacaq.

Qanunun 9-cu maddəsinin 3-cü bəndinə görə qeyd olunan cinayətlərdən zərər çəkdiyini iddia edən istənilən şəxsin cinayət işi başlamaq barədə müraciət etmək hüququ vardır. Qeyd edək ki, bir çox başqa ölkələrin, xüsusilə Avstraliya, Almaniya, Kanada qanunvericiliyinə görə bu hüquq yalnız ali (federal) prokurorluq orqanlarına aiddir.

Göründüyü kimi, universal yurisdiksiya ilə bağlı beynəlxalq adət və müqavilə hüququnun ən mütərəqqi müddəalarını özündə əks etdirən Belçika qanunvericiliyi əslində bu sahədə bütün dünya dövlətləri üçün nümunə rolunda çıxış edirdi. Bu qanun əsasında Belçika məhkəmələrinə bir sıra müraciətlər edilmiş və bu müraciətlərlə bağlı

cinayət işləri həyata keçirilmişdir.

1995-ci ilin fevral ayında Ruandada II Protokolun pozulması və beynəlxalq hüquqa görə cinayət hesab olunan digər əməllərin törədilməsi faktı ilə bağlı Belçikada 1993-cü il qanunu əsasında cinayət işi başlanmış və üç ruandalı – Elie Ndayambaje, Jozef Kanyabaşi və Alfons Hiqanirono həbs edilmişdir.

Başqa bir Ruanda vətəndaşı Vinsent Ntezimana 6 aprel və 27 may 1994-cü il tarixlərində Ruandanın Butare prefekturasında Cenevrə Konvensiyalarının, həmçinin I və II Protokolların ciddi pozuntularını törətdiyinə görə 22 iyul 1996-cı ildə Brüsselin Birinci İnstansiya Tribunalının 40-cı Palatası tərəfindən məhkum edilmişdir.

2000-ci ilin iyun ayında Brüsselin andlılar məhkəməsi 1993-cü il qanunu əsasında beynəlxalq silahlı münaqişə dövründə müharibə cinayətləri və beynəlxalq hüquqa görə cinayət hesab olunan digər əməllər törətməkdə təqsirli bilinən Alfons Hiqanironu 20 il, SisterGertrud-Mukanqanqonu 15 il, SisterJülyenKizitonu isə 12 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmişdir.

6 noyabr 1998-ci ildə Belçikada yaşayan Çili vətəndaşı Aqilar Diaz və digərləri Çilinin sabiq prezidenti Auqusto Pinoçet barədə şikayət edərək, onu Belçikanın 1993-cü il qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cinayətləri törətməkdə ittiham etmişlər. Bu zaman Pinoçet Böyük Britaniyada məhkəmənin İspaniyanın onun ekstradisiyası ilə bağlı çıxaracağı qərarı gözləyirdi. Belçikalı hakim DanielVandermeerx iş ilə bağlı bir neçə mühüm suala cavab verməli oldu. İlk növbədə immunitet məsələsini araşdıran hakim belə qərara gəldi ki, Pinoçet iddia olunan cinayətlərlə bağlı immunitətdən istifadə edə bilməz. İkinci məsələ 1993-cü il qanununun iddia olunan cinayətlərə tətbiq edilə bilməsi məsələsi idi. Bu qanun yalnız silahlı münaqişələr dövründə törədilən müharibə cinayətlərinə münasibətdə tətbiq edilirdi və iş üzrə araşdırmanı həyata keçirən hakim belə qərara gəldi ki, həmin dövrdə Çilidə daxili silahlı münaqişə olmamışdır və beləliklə, 1993-cü il Belçika qanunu bu cinayətlərə münasibətdə tətbiq edilə bilməz. Lakin iddia olunan cinayətlərin insanlıq əleyhinə cinayətlər olması nəticəsinə gəlmiş hakim bildirmişdir ki, hətta milli qanun-

vericiliklə müəyyən edilmədikdə belə, məhkəmə Çilidə törədilmiş insanlıq əleyhinə olan cinayətlərə münasibətdə universal yurisdiksiyanı həyata keçirə bilər. O, fikrini belə izah etmişdir ki, “beynəlxalq adət hüququnda insanlıq əleyhinə cinayət törətməkdə şübhə edilən bütün şəxslərə münasibətdə universal yurisdiksiyanın tətbiqinin mümkünlüyünü tanıyan və belə şəxsləri bütün hallarda təqib etmək və mühakimə etmək üçün milli hakimiyət orqanlarına səlahiyyət verən jus cogens qayda mövcuddur [4]”. Bununla yanaşı o, bu qaydanın Belçika ərazisində birbaşa tətbiq oluna bilməsi qərarına gəlmişdir. Bu, öz-özlüyündə çox maraqlı bir nəticədir. Belə ki, belçikalı hakim məhkəmənin yurisdiksiyasını müəyyən etmək üçün ölkə qanunvericiliyinə deyil, birbaşa beynəlxalq adət hüququna istinad etmişdir. Praktikada belə hallara az rast olunur. Yurisdiksiyanı müəyyən etdikdən sonra hakim Pinoçetin həbsi ilə bağlı qərar qəbul etmiş və onun ekstradiyası üçün Böyük Britaniyaya müraciət etmişdir. Lakin sonradan Britaniya hakimiyəti müalicə alması üçün Pinoçeti azad etmiş və o, dərhal Çiliyə qayıtmışdır.

Belçikada universal yurisdiksiyanın tətbiqi ilə bağlı işlərdən biri də Yerodaişi olmuşdur. Bu iş yüksək dövlət vəzifəsi tutan şəxslərin universal yurisdiksiya əsasında xarici dövlət tərəfindən təqib olunmaqdan immunitetə malik olub-olmadığı məsələsinin müəyyən edilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

11 aprel 2000-ci ildə Brüsselin Birinci İnsansiya Tribunalının hakimi in absentia Abdulaye Yerodia Ndombasini 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və ona Əlavə Protokolların ciddi pozuntularını və insanlıq əleyhinə cinayətlər törətməkdə ittiham edərək ona qarşı beynəlxalq həbs orderi vermişdir. Həbs orderi İnterpol vasitəsilə beynəlxalq səviyyədə yayılmışdır. Həbs haqqında qərarın verildiyi zaman Yerodia Konqonun xarici işlər naziri idi. Yerodianın ittiham edildiyi əməllər Belçikanın 1993-cü il tarixli qanunu və bu qanuna 1999-cu ildə edilmiş düzəlişlərə uyğun olaraq cinayət hesab edilirdi. 17 oktyabr 2000-ci ildə Konqo Beynəlxalq Məhkəməyə müraciət edərək Belçika Krallığının 11 aprel 2000-ci il tarixli beynəlxalq həbs qərarını ləğv etməsini

tələb edən qərar qəbul etməyi xahiş etmişdir.

Məhkəmə başlanğıcdan qeyd etmişdir ki, beynəlxalq hüquqda qəti olaraq müəyyən edilmişdir ki, diplomatik və konsul agentləri kimi dövlətdə yüksək vəzifə tutan bəzi şəxslər, məsələn, dövlət başçısı, hökumət başçısı və xarici işlər naziri digər dövlətlərin mülki və cinayət yurisdiksiyasından immunitetə malikdirlər.

Məhkəmə daha sonra bildirmişdir ki, beynəlxalq adət hüququnda xarici işlər nazirlərinə verilən immunitetlər şəxsi fayda üçün deyil, müvafiq dövlətin adından öz funksiyalarını səmərəli surətdə həyata keçirmələrini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məhkəmə xarici işlər naziri tərəfindən icra edilən funksiyaların təbiətini nəzərdən keçirmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu funksiyalar elə bir xarakter daşıyır ki, öz vəzifəsini icra edən bütün müddət ərzində xarici işlər naziri başqa dövlətdə olarkən cinayət yurisdiksiyasından tam immunitətdən istifadə edir [5, para. 55].

Məhkəmə həmçinin bildirmişdir ki, o, dövlətlərin praktikasını, o cümlədən milli qanunvericiliyi, Böyük Britaniyanın Lordlar Palatası (*Pinochet case, 24 mart 1999-cu il*) və Fransanın Kassasiya Məhkəməsi (*Qaddafi case, 13 mart 2001-ci il*) də daxil olmaqla yüksək milli məhkəmələrin mövcud olan bir neçə qərarını nəzərdən keçirmiş və bu praktikadan belə bir nəticə çıxara bilməmişdir ki, beynəlxalq adət hüququ müharibə cinayəti və ya insanlıq əleyhinə cinayət törətməkdə şübhə edilən fəaliyyətdə olan xarici işlər nazirlərinin cinayət yurisdiksiyasından olan immunitetindən hər hansı bir istisna müəyyən edir.

Eyni zamanda, məhkəmə vurğulamışdır ki, fəaliyyətdə olan xarici işlər nazirinin istifadə etdiyi immunitet o demək deyildir ki, onlar ağırlığından asılı olmayaraq, törətdikləri cinayətlərə münasibətdə cəzasızlıqdan faydalana bilərlər. Yurisdiksiyalı immunitet yalnız müəyyən dövr və ya müəyyən əməllərə münasibətdə təqibi qadağan edə bilər; o, aid olduğu şəxsi cinayət məsuliyyətindən tam azad edə bilməz. Məhkəmə xüsusilə qeyd etmişdir ki, belə şəxslər (fəaliyyətdə olan xarici işlər nazirləri) öz məhkəmələri tərəfindən, təmsil etdikləri dövlət onların immunitet-

lərini götürdüyü halda, həmçinin xarici işlər naziri vəzifəsindən getdiyi və beləliklə, beynəlxalq hüquqla ona verilən immunitetlərdən istifadə edə bilmədiyi halda xarici ölkə məhkəmələri tərəfindən, nəhayət, müvafiq yurisdiksiyaya malik olan beynəlxalq cinayət məhkəmələri tərəfindən cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər [12, 38].

Beləliklə, Beynəlxalq məhkəmə iş üzrə 2002-ci ilin fevral ayında qəbul etdiyi qərarla qət etmişdir ki, “Abdulaye Yerodia Ndombasiyə qarşı 11 aprel 2000-ci ildə verilmiş həbs haqqında qərar və onun beynəlxalq səviyyədə yayılması Belçika Krallığının Konqo Demokratik Respublikasına qarşı hüquqi öhdəliyini pozması deməkdir, belə ki, bu qərar Konqo Demokratik Respublikasının fəaliyyətdə olan xarici işlər nazirinin beynəlxalq hüquqa əsasən cinayət yurisdiksiyasından istifadə etdiyi immunitetə və toxunulmazlığa zidd gedir”. Məhkəmə eyni zamanda qərara gəlmişdir ki, “Belçika Krallığı öz seçdiyi yolla 11 aprel 2000-ci il həbs qərarını ləğv etməli və qərarın yayıldığı dövlətlərə bu barədə məlumat verməlidir [5, para. 78]”.

Beynəlxalq Məhkəmənin bu qərarı Belçika qanunvericiliyinə ikinci dəfə düzəlişlər edilməsini şərtləndirmişdir. Bu düzəliş, ilk növbədə, fəaliyyətdə olan dövlət rəsmilərinin immuniteti ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, 1999-cu il qanununa əsasən şəxsin hər hansı vəzifə tutması onu müharibə cinayətləri, soyqırım və insanlıq əleyhinə cinayətlərə görə məsuliyyətdən azad edə bilməzdi. Lakin 23 aprel 2003-cü ildə “Beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularının cəzalandırılması” haqqında 1993-cü il qanununa edilmiş düzəlişdə qeyd edilirdi ki, “beynəlxalq hüquq ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, şəxsin tutduğu vəzifəsindən irəli gələn beynəlxalq immuniteti bu qanunun tətbiqinə mane olmur”. Başqa sözlə, artıq qanuna görə xarici ölkələrin müəyyən yüksək vəzifə tutan rəsmiləri vəzifədə qaldıqları müddətdə qanunda nəzərdə tutulmuş cinayətlərlə bağlı Belçika məhkəmələri qarşısında immunitətdən istifadə edirdilər.

Lakin Belçika qanununa 2003-cü il düzəlişləri sadəcə immunitet məsələsi ilə bağlı olmamışdır. Məsələ burasındadır ki, universal yurisdiksiyanın tətbiqi ilə bağlı ən təkmil qanunvericiliyin

Belçikada olması bu dövlətin məhkəmələri qarşısında qaldırılan iddiaların həddən ziyadə artıqlığına səbəb olmuşdur. Bu iddiaların əksəriyyəti isə xarici ölkələrin yüksək vəzifəli rəsmilərinə qarşı yönəlirdi. 2003-cü il düzəlişlərinə qədər Belçika məhkəmələrinə Mavritaniya prezidenti Mauyaul Sid’Ahmed Taya, İraq prezidenti Səddam Hüseyn, İsrailin baş naziri Ariel Şaron, Fil Dişi Sahilinin prezidenti Loren Qbadqo, Ruanda prezidenti Pol Kaqame, Kuba prezidenti Fidel Kastro, Mərkəzi Afrika Respublikasının prezidenti Anj-Feliks Patasse, Konqo Respublikasının prezidenti Denis Sassu Nquesso, Fələstin Muxtariyyətinin rəhbəri Yasir Ərəfat, Çadın sabiq prezidenti Hissene Habre, Çilinin sabiq prezidenti Auqusto Pinoçet, İranın sabiq prezidenti Haşimi Rəfsəncani, Mərakeşin sabiq daxili işlər naziri Dris Basri, ABŞ-ın prezidenti Corc Buş və digərləri barədə şikayətlər edilmişdir [6]. Bu isə Belçika ilə bir sıra dövlətlər, xüsusilə ABŞ arasında diplomatik qalmaqların yaranmasına səbəb olmuşdur. İlk əvvəl Belçika rəsmiləri qanunvericiliyi ləğv etməyə cəhdlərini, hətta ona dəyişiklik belə olunmayacağını bildirsələr də (27 avqust 2001-ci ildə Belçikanın baş naziri Qay Verhofstadt bildirmişdir ki, qanuna dəyişiklik edilməsindən söhbət belə gedə bilməz, əksinə Belçika digər dövlətlərə öz qanunvericiliklərini dəyişdirməyi təklif edərdi), artan təzyiqlər nəticəsində 2003-cü ilin aprel ayında qanuna düzəlişlər edildi. Düzəlişlərə görə zərərçəkmiş şəxslərin birbaşa məhkəmələrə müraciət etmək hüququ məhdudlaşdırılır və Belçika hökumətinə bəzi işləri başqa dövlətlərə təhvil vermək imkanı verilir. Belə ki, yeni düzəlişlərə görə zərərçəkmiş şəxs yalnız o zaman məhkəməyə birbaşa müraciət edə bilərdi ki, iş ilə Belçika arasında hansısa birbaşa əlaqə olsun. Başqa sözlə, bu zaman ya şübhə edilən şəxsin Belçika ərazisində olması, ya cinayətin Belçika ərazisində törədilməsi, ya şübhə edilən şəxsin Belçika vətəndaşı olması, ya da zərərçəkmiş şəxsin Belçika vətəndaşı olması və ya cinayət törədilənə qədər azı üç il ərzində Belçika ərazisində yaşaması tələb olunurdu. Bu şərtlər olmadıqda zərərçəkmiş şəxs birbaşa məhkəməyə müraciət edə bilməzdi. Belə halda yalnız baş prokuror məhkəmə qarşısında cinayət işi

qaldırılması ilə bağlı vəsatət irəli sürə bilirdi. Lakin aşağıda sadalanan dörd haldan hər hansı biri mövcud olan zaman baş prokuror məhkəmə qarşısında heç bir vəsatət qaldırmırdı: şikayətin açıq-aşkar əsassız olması; şikayətdə törədilməsi iddia olunan cinayətin Belçika qanununda nəzərdə tutulmaması; şikayətə baxılmasının Belçika məhkəmələrinin səlahiyyətində olmaması (məsələn, immunitet ilə bağlı olaraq); nəhayət, “ədalət mühakiməsinin maraqları” və Belçikanın öz beynəlxalq öhdəliklərinə hörmət etməsi ilə bağlı olaraq işin müvafiq yurisdiksiyaya malik beynəlxalq məhkəməyə və ya cinayətin törədildiyi, yaxud şübhə edilən şəxsin vətəndaşı olduğu, ya da ərazisində olduğu başqa bir dövlətə verilməsi zərurəti varsa, bir şərtlə ki, həmin dövlətdə işə səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən baxılması mümkün olsun.

Bu düzəlişlərin qüvvəyə minməsindən sonra 14 may 2003-cü ildə 17 İraq və 2 İordaniya vətəndaşı üçüncü İraq müharibəsində ABŞ - Böyük Britaniya koalisiya qüvvələrinin baş komandanı olmuş general TommiFränks barədə Belçika məhkəməsinə şikayət vermişlər [7]. Bu şikayətdə 2003-cü ilin mart ayında başlanan İraq müharibəsi zamanı mülki şəxslərin və mülki obyektlərin hücum obyektinə çevrilməsi bildirilir və koalisiya qüvvələrinin rəhbəri kimi TommiFränksin bu

müharibə cinayətlərinə görə cavabdehlik daşması iddia olunurdu. Şikayətdə bildirilirdi ki, qeyd olunan cinayətlər 2003-cü ilin aprel düzəlişləri qüvvəyə minməzdən qabaq törədilmişdir və beləliklə, bu işə 1993-cü il qanunu 1999-cu ildə edilmiş düzəlişlərlə tətbiq edilməlidir. Lakin ABŞ dövləti Belçikaya qarşı güclü siyasi təzyiqlər göstərdiyindən baş prokuror 2003-cü il tarixli yeni qanunu tətbiq edərək işə ABŞ-da baxılmasını mümkün hesab etdi və 2003-cü il may ayının 21-də işin ABŞ-a verilməsi barədə qərar çıxardı. Ərizəçilər bu barədə şikayət etsələr də, 2003-cü il 23 sentyabrda Brüsselin Apellyasiya Məhkəməsi bu şikayəti rədd etdi və bununla da Belçikada TommiFränksin işinə xitam verildi [8].

Lakin bundan sonra da Belçikaya qarşı olan təzyiqlər azalmadı və bunun da nəticəsində 2003-cü ilin avqust ayında universal yurisdiksiyanın tətbiqini təmin edən 1993-cü il qanunu ləğv edildi və bu qanun əsasında qaldırılmış cinayət işlərinin böyük əksəriyyətinə xitam verildi [9]. Amma qanunu ləğv edən aktın keçid müddəasında bildirilirdi ki, barəsində istintaq hərəkətləri artıq başlamış və şikayətçilərin Belçika vətəndaşları olduğu işlərə baxılması davam etdirilə bilər. Məhz bu keçid müddəası əsasında Belçikada Çadın keçmiş prezidenti HisseneHabre barəsində cinayət işinə baxılması davam etdirildi [10; 11].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Andries A., David E., van den Wijngaert C. and Verhagen J. Commentaire de la Loi du 16 juin 1993 Relative à la Répression des Infractions Graves au Droit International Humanitaire // Revue de Droit Pénal et de Criminologie, Vol. 74, 1994, p. 1114-1184.
2. David E. La Loi Belge sur Les Crimes de Guerre // Revue Belge de Droit International, Vol. 27, 1995, p. 658-684.
3. AmnestyInternational'sLegal Memorandum on Universal Jurisdiction. 1 September 2001 / <http://www.amnesty.org/en/library/info/IOR53/014/2001>
4. PinochetUgarte, Ordonnance, Dossierno. 216/98; Noticesno. 30.99.3447/98, Arrond. De Bruxelles, Tribunal de premiereinstance, 6 Novembre, 1998.
5. CaseConcerningtheArrestWarrant of 11 April 2000 (DemocraticRepublic of Congo v. Belgium), Judgment of 14 February 2002, InternationalCourt of Justice / <http://www.icj-cij.org/icjwww/idocnet/ICOB/ICOBframe.htm>
6. Human Rights Watch “Belgium: Questions and Answers on the “Anti-Atrocity” law. June 2003 / <http://www.hrw.org/campaigns/icc/belgium-qna>
7. Plainte a Monsieur le Procureur Fédéral et son Parquet / <http://informationclearinghouse.info/pdf/plainte.pdf>

8. Trial Watch: Tommy Franks / http://www.trial-ch.org/en/trial-watch/profile/db/legal-procedures/tommy_franks_359.html
9. Belgium: New government to scrap universal war crimes law // By Richard Tyler, 17 July 2003 / <http://www.wsws.org/articles/2003/jul2003/belg-j17.shtml>
10. The Case Against Hissene Habre, an “African Pinochet”. September, 2005 / www.hrw.org/justice/habre
11. Ex-Chad Dictator Indicted in Belgium. Hissene Habre to Face Extradition to Belgium for Human Rights Atrocities // Brussels, September 29, 2005 / www.hrw.org/justice/habre
12. Grover S.C. The European Court of Human Rights as a Pathway to Impunity for International Crimes. Springer Berlin Heidelberg, 2010, 298 p.

Ilyas GULIYEV

*PhD candidate, International Public Law Department,
Baku State University*

THE ROLE OF THE STATES' LEGISLATION AND JURISPRUDENCE IN DEVELOPMENT OF THE PRINCIPLE OF UNIVERSAL JURISDICTION

PART II: BELGIUM

SUMMARY

According to the principle of universal jurisdiction, which is one of the forms of criminal jurisdiction, the court of any state is entitled to sue the persons, having committed certain heavy crimes, irrespective of the state territory, where the crime has been committed, as well as the citizenship of the person, who has committed the crime and/or of the victim of that crime.

The legislation and jurisprudence of various states play an important role in development of the principle of universal jurisdiction alongside with the treaty norms and the decisions of the international tribunals.

One of such states is Belgium. Belgium's law of 1993, which was later amended on February 10, 1999 and titled a Law on “Punishment of serious violations of International Humanitarian Law” can be regarded as the most perfect act of legislation envisaging the application of universal jurisdiction. Although this law was annulled in 2003, its importance in evolution of the principle of universal jurisdiction cannot be overlooked.

One of the most prominent cases the Belgium courts launched under this law was the case of Abdoulaye Yerodia Ndombasi, Congo's minister of foreign affairs, which resulted in delivery of a Judgment by International Court of Justice.

Ильяс ГУЛИЕВ

*Диссертант кафедры Международного публичного права
Бакинского Государственного Университета*

РОЛЬ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ ГОСУДАРСТВ В РАЗВИТИИ ПРИНЦИПА УНИВЕРСАЛЬНОЙ ЮРИСДИКЦИИ

ЧАСТЬ II: БЕЛЬГИЯ

РЕЗЮМЕ

По принципу универсальной юрисдикции, которая является одним из видов уголовной юрисдикции, суды всех государств имеют право преследовать лиц, совершивших тяжкие преступления, независимо от страны, на территории которой преступление было совершено, и гражданства лиц, совершивших преступление или потерпевших.

Законодательство и судебная практика различных стран играют важную роль в развитии принципа универсальной юрисдикции, наряду с нормами международных договоров и прецедентным правом международных трибуналов.

Одной из таких стран является Бельгия. Закон Бельгии от 1993 года, в который 10 февраля 1999 года были внесены изменения, в результате чего он был переименован в «Закон о наказании серьезных нарушений Международного Гуманитарного Права», можно назвать самым совершенным законодательным актом, предусматривающим применение универсальной юрисдикции. Несмотря на то, что этот закон был упразднен в 2003 году, его значимость в эволюции принципа универсальной юрисдикции невозможно недооценить.

Одним из самых известных дел, возбужденных судами Бельгии на основании этого закона, являлось дело министра иностранных дел Конго ЙеродиаНдомбаси, которое завершилось решением Международного Суда по этому делу.

GÜLTƏKİN İSMAYILOVA

AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosial psixologiya şöbəsi kiçik elmi işçi
UOT 343.953

AİLƏ MÜNAQIŞƏLƏRİ VƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞI

“Bütün xoşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyir, hər bədbəxt ailə isə özünə görə bədbəxtidir”

Lev Tolstoy

Açar sözlər: zorakılıq, aqressiya, ailə, aqressiya amilləri

Ключевые слова: насилие, агрессия, семья, факторы агрессии

Keywords: violence, harassment, family, factors of aggression

Ailə zorakılığı bu gün kifayət qədər ciddi bir problemdir, çünki bu bildiyimizdən daha tez-tez baş verir, sadəcə bir çox ailələr bunu gizlətməyə üstünlük verirlər. Məşhur ingilis məsəlində deyilir «Mənim evim – mənim qalamdır». Kütləvi şüurda əsas dəyərlər kimi həyata keçirilmiş və bu məsələdə öz əksini tapmış stereotiplər, bizi ailə içərisində baş verən hər şeyi fərdi məsələ kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Ailə üzvlərindən birinin başqalarına aid həyata keçirilən təcavüzkar fiziki hərəkətlər, təhdidlər və psixoloji hücumlara ailəyə dair zorakılıq deyilir. Bu həqiqətən cəmiyyət üçün xoşagəlməz bir mövzu ola bilər, çünki zorakı hərəkətlər çox fərqli bir xarakterli ola bilər: fiziki, zehni, iqtisadi. Ailədə zorakılıq adətən əhəmiyyətli nəticələrə səbəb olur və zərərçəkən tərəfindən qaranlıq yolda təsadüfi bir hücumdan daha güclü yaşana bilər.

Ailə zorakılığında ailənin üzvləri barəsində, zorakılığ obyektinə ziyan, təhqir, travma və ya ölüm yetirən təcavüzkar və düşmən hərəkətləri anlaşılır. Hələ qədim insanlar bunu həyatlarının ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirmişlər. Onlar hətta uşaqlarını ritual məqsədləri üçün ölümə məhkum edirdilər və ya ictimai qanunları pozanları cəzalandırırdılar. Xoşbəxtlikdən, yüksək əxlaq normaları olan mədəni bir dünyada yaşayırıq. Ancaq onlar bəziləri tərəfindən dəyərləndirilmir, nəticədə, müntəzəm döyülmə, təhqir, haqsızlıq ilə müşayiət olunan müxtəlif növ ailə zorakılığı problemləri yaşanır. Ailə zorakılığı – nəzarət

məqsədi ilə qorxu hissənin təlqin etmələri üçün təkrarlanan fiziki, emosional və iqtisadi təhdid dövrüdür. Əhalinin bütün qrupları üçün tipik ailə zorakılığının bəzi xüsusi əlamətləri mövcuddur. Məsələn, əgər münasibətlərdə zorakılığın bir növü olursa, onun başqa formalarının həmçinin inkişaf edəcəkləri ehtimalı çox yüksəkdir. Ailə zorakılığı onun bütün təzahür formalarında güc tətbiq edən insan tərəfindən nəzarət və hakimiyyət elementlərini özünə daxil edir.[2]

Ev zorakılığı – mübahisə və ailə münaqişəsi deyil. Münaqişə və mübahisə nədəsə bir-biri ilə razı olmayan, öz fikirini müdafiə edən partnyorların bərabər statusunu nəzərdə tutur. Zorakılıq şəraitində heç bir bərabərlik yoxdur. Bir insan fiziki güc, iqtisadi imkanlar, sosial statusu və s. istifadə edərək, başqasına nəzarət etməyə çalışır. Bundan başqa, ev zorakılığı münaqişədən təcavüz aktlarının metodikliyi ilə təkrarlığıyla fərqlənir. Əgər ailədə münaqişə – ayrı təcrid edilmiş epizoda deyilsə (hətta əgər münaqişələr tez-tez və eyni səbəbdən baş verirsə), zorakılıq – bir zəncirdir, dövrü səbəb-nəticə əlaqəsidir, əvvəlkidən daha intensiv olan qurbanını alçaldan növbəti hərəkətlər seriyasıdır. Ev zorakılığına hər bir insan məruz qala bilər.[5]

Belə ki, şiddət qurbanı olan qadınlar zorakı hərəkətlərə tez-tez haqq qazandıрмаğa çalışırlar («Vurur – deməli» sevir, «Qısqanlıq – əsl sevgi əlamətidir» və s.), bəzən zorakılığın əhəmiyyətini azaldırırlar («Davasız ailələr olmur», «O həmişə belə deyil, yalnız içəndə və ya yorğun olanda. Amma o yaxşı atadır, ailə başçısıdır...»), özünü və başqaları zorakı münasibətlərin adı olmasında inandırırırlar («Nə etmək olar, hər ikinci ailədə bu baş verir», «Bütün kişilər eynidir» və s.). Bəzən səbəbi özündə görürlər («Mən özüm onu bu hərəkətə təhrik etdim», «Mən özüm günahkaram – vaxtında ev işlərini yerinə yetirməyə vaxt

tapmadım» və s.). Belə qoruyucu mexanizmlər qadınlara mürəkkəb dilemmaları həll etməyə imkan verir: ya öz ailə münasibətlərini qəbul etməz kimi tanımaq və öz ailəsini «dağıtmaq», və ya nikahı saxlamaq və zorakılığa göz yummaq. Qadınlar çox vaxt ikinci yolu seçir.

Bir çox ölkələrdə, məişət zorakılığına ciddi sosial problem kimi baxılır və müxtəlif akademik və təcrübə-yönlü fənlər maraqları sferasına daxil olur. Qərb kritik fikirində əsasən ailədə zorakılıqla bağlı problemlərin kompleksi haqqında üç nöqtəyi-nəzər üstünlük təşkil edir. [6]

Birinci yanaşmanı sosio-mədəni adlandırmaq olar. Bu yanaşma sosial quruluş nəzəriyyəsinə əsaslanır. O ailə zorakılığı problemini sosial strukturların, mədəni normaların və dəyərlər sistemlərinin kompleksinə aid edir. Elmi araşdırmaların məlumatına görə, bu və ya digər formada (vurma, təhqirlər, təhqirlər, psixoloji terror, iqtisadi asılılıq, təcrid etmə) ev zorakılığının təzahürünə hər dördüncü ailədə rast gəlinir. Daxili motivlərlə əlaqəli bütün cinayətlərin yarısı (qısqancılıq, alkoqolizm, xuliqanlıq) ailə münasibətləri ilə nəticələnir.

İkinci nöqtəyi-nəzər ailə strukturunda cəmləşdirilmişdir. Ailə sistemlərinin nəzəriyyəsi ailə daxilində mövcud olan məişət zorakılığı probleminə ünsiyyət strategiyalarının prizmasından baxır. Bu nəzəriyyə çərçivəsində şiddət faktı ailə içi məkanın formalaşmasında meydana çıxan və kommunikasiya prosesində münasibətlərin yaranmasına səbəb olan faciəvi səhvlərin nəticəsi kimi təsvir olunur.

Ailə zorakılığına dair üçüncü baxım fərdi psixoterapevtik məsləhətləşmə praktikasının məntiqi bir nəticəsidir. Bu yanaşma çərçivəsində bir insanın təcavüzkar davranışının səbəbləri və ailə içində terror vəziyyətinin davamlı modelləşdirilməsi, onun uşaqlıq dövründən qalan və yetkinlik dövründə psixoloji travma, posttravmatik stress, aşağı özünüqiymətləndirmə və eyni zamanda narsisizm kimi təqdim edilir. Ev zorakılığı problemi ilə işləyən bütün tədqiqatçılar praktiki olaraq qeyd edirlər ki, zorakılıq dövrü mövcuddur: bu bir-birini növbələyən vəziyyətlərdən ibarət dairəyə bənzəyir. Ailə içi şiddət vəziyyəti üç mərhələdən inkişaf edərək dövrü olaraq inkişaf edir: 1) Gərginliyin artması. Bir qayda olaraq, özünü

təhqirlərin ayrı-ayrı təzahürü kimi göstərir. 2) Aktiv zorakılıq - ən mənfi formada gərginliyin artması. Qəzəb hissi çox güclü olur. Bu mərhələdə qurbana, qabaqcadan gözlənen zorakılıq aktından qaçmaq lazım olduğunu - evdən getmək, dostları yardıma çağırmaq- dərk etməyə kömək etmək lazımdır. 3) «Bal ayı». Bu dövrdə təcavüzkar xeyirxah, sevən, heç vaxt zorakılığı təkrarlamağa söz verə bilər və ya, əksinə, qurbanı provokasiyada ittiham edə bilər. [4]

Tez-tez məişətdə terror adekvat tərbiyənin olmaması və əsəbi xarakter kimi amillərin birləşməsi nəticəsidir. Belə xarakter, bir qayda olaraq, hər cür hökmranlığa cəhd edir, ailə şəraitində «de-facto» özünə görünməmiş hörməti tələb edir və cürbəcür itaətsizliyin qarşısı yumruqlarla alınır. Hal-hazırda ailə zorakılığının inkişaf etdirilməsi mexanizmini təşkil edən ümumi fikirlər yoxdur, ancaq kiçik qanunauyğunluq aşkar edilmişdir.

Şiddət ehtimalı və intensivliyi bir və ya bir çox faktorlara malik olma şəraitində artır: yüksək təcavüzkarlıq, instinktlərə tabe olmaq, alkoqoldan asılılıq, müxtəlif növ psixopatiya. Həmçinin sirr deyildir ki, məişətdə zorakılıq sosial stress variantlarından hər hansı birinin mövcudluğuna yaxından bağlıdır. Beləsi kimi ailənin üzvlərinin arasında gərginliyin artmasını təhrik edən istənilən amil çıxış edə bilər. Bu uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fikir ayrılıqları, məişət və maddi xarakterli problemlər, bir və ya hər iki ailə başçısının işsizlik problemi ola bilər.

Xroniki olaraq ailə içi şiddətə məruz qalan şəxsin davranışı və xarakteri ciddi dəyişir. Bu, qorxaqlıq, acizlik və özünə qapanmayla nəticələnir. Müvafiq davranış modelləri yalnız evdə, yalnız «zülmkar» yanında deyil, istənilən şəraitdə də özünü göstərəcəkdir. [2]

Zorakılıq haqqında danışaraq, heç vaxt qurban haqqında xüsusi fiziki hərəkətlər nəzərdə tutulmur. Bundan başqa, ailədə psixoloji zorakılığın formaları – bütün rast gəlinən hadisələrdən ən yayılmış variantıdır. Bir qayda olaraq, əvvəlki kimi uşaqlar və qadınlar qurban olurlar, ancaq sonlar və özləri tez-tez təcavüzkar rolunda çıxış edirlər. O faktı anlamaq lazımdır ki, hətta psixoloji (onu hələ emosional zorakılıq da adlandırırırlar), tamamilə ciddi cinayət kimi qiymətləndirilir. Bu faktın bilməməsi psixoloji zorakılığa

tez-tez rast gəlinən ailə dramlarına olan stereotipik münasibətin dəstəklənməsinə xidmət edir, lakin zərər çəkmiş şəxs bunun nə olduğunu bilmir. Ailədə zorakılığın belə forması özünü necə göstərə bilər? Əvvəlcə bunlar mənəvi təhdid və ya qorxu hissidir. Bu, zərər çəkmiş haqqında nələyi sözlərin istifadəsi ilə ifadə edilə bilər, ona qarşı xoşagəlməz müxtəlif mənəvi səhnələri müşahidə etmək məcburiyyətindədir. Şiddətin eyni növü üçün ev əşyasının və ya əmlakının məcburi şəkildə çıxarılması, onun nümayişkarənə məhvi edilməsidir. Beləliklə, biz zərərçəkmiş şəxsin vəziyyətinə onun razılığı olmadan daimi psixoloji təsirlə daimi rastlaşırıq və bu da onun həyatında mütləq əks olunur. Nədənsə progressiv cəmiyyətdə ailə çərçivəsində belə davranış tez-tez normal kimi qəbul edilir. Vəziyyət onunla ağırlaşır ki, zorakılığa məruz qalan insanlarda bu problemi üzə çıxartmaq arzuları yoxdur və ya onlar o dərəcədə qorxurlar ki, yalnız öz vəziyyətlərini ağırlaşdırmaqdan ehtiyat edirlər. Buna görə onların əksəriyyəti təhqirlərə və döyülməyə susaraq dözməyə üstünlük verirlər.

Ailə kontekstində zorakılığın xüsusiyyəti – həm zülm edən, həm də qurban üçün - ünsiyyəti davam etmək, saxlamaq və şəxslərarası münasibətlərin sistemini dəstəkləmək ehtiyacından ibarətdir. Zorakılıq «ailəvi» kimi o hadisədə təsnif edilir ki, cinayətkar və onun qurbanı: rəsmi nikahdadılar, vətəndaş nıqahları var, keçmişdə nikahda olublar, qan qohumlarıdır (valideynlər və uşaqlar, qardaş və bacı və s.) Ev zorakılığının dörd fərqləndirici xüsusiyyəti mövcuddur [4].

1. Ev zorakılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o vaxtda təkrarlanan hadisələri zorakılığın (fiziki, psixoloji və iqtisadi) çoxsaylı növlərinin təşkil edir. Nümunənin mövcudluğu - ailədə sadəcə münəqişəli vəziyyətdən ev zorakılığının fərqi əhəmiyyətli indikatorudur. Ailə münəqişəsinin ev zorakılığı kateqoriyasına düşə bilməsi üçün onun heç olmasa iki dəfə təkrarlanması lazımdır. Əgər münəqişə lokal təcrid edilmiş xarakterə malikdirsə, onda zorakılıq sistem əsasına malikdir və bir-birinin ardınca gedən hadisələrdən ibarətdir. Münəqişə adətən öz əsasında hansısa konkret problemə malikdir, hansını ki, həll etmək olar.

2. Başqa təcavüzkar aktlardan ev zorakılığının

ikinci prinsiplial fərqi zorakı hərəkətlərin obyektivi və subyektivi arasında münasibətlərin xüsusiyyətləriylə nəticələnir. Küçədə yad tərəfindən edilmiş cinayətdən fərqli olaraq ev zorakılığı yaxın insanların arasında münasibətlərdə olur. Ailədə zorakılıq təhlükəsi və onun təsirinin miqyasları haqqında danışaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, hətta əgər zorakı hərəkətlər yalnız bir insana qarşı yönəldilmişdirsə, o ailənin bütün qalan üzvləri tədqiqatçılar tərəfindən «ikinci viktimizasiya» kimi adlandırılan hala məruz qalırlar, qurbanın keçirdiyi psixoloji həyəcanı keçirirlər. (Viktimizasiya - latın victima — qurban) — cinayətin qurbanına çevrilmə prosesi və ya nəticəsidir). Xüsusilə ağır həyəcanları onu müşahidə edən uşaqlar hiss edir. Ailədə zorakılığın əsas fərqləndirici xüsusiyyətidir ki, o əksər hallarda sistemlik xarakter daşıyır, çox zaman qadınlar və uşaqlar ailə zorakılığının qurbanı olurlar, həmçinin, ailənin bir üzvünün əzabı vaxtı - ailənin başqa üzvləri bu və ya digər dərəcədə sarsıntı keçirirlər. Yaranmış fikrin əksinə zorakılığın belə forması yalnız döymək və zərər vurulmada sağlamlığa ifadə edilməyə bilər. Daha çox uşağa böyüklər tərəfindən emosional təzyiqlə çox rast gəlinir. Bu təzahürlər zahirən müvəffəqiyyətli ailələrdə də mövcuddur. Məsələn, əgər valideynlər uşaqlarının istənilən təşəbbüsünü daim ələ salırlarsa, onların qeyri-ciddi və perspektivsiz hesab edirlərsə, psixoloji zorakılıq haqqında danışmaq olar. Bu, ilk növbədə, insanın özünə olan imanını zəiflədir, onun inkişaf etməsinə, öz gözəl və unikal kəşflər verməsinə imkan vermir [1].

Ailə içi zorakılığın səbəbi həmişə təcavüzkarın özü, onun daxili problemləridir. Bəzən, bunun səbəbi şəxsi tam dəyərə malik olmaması, inciklik hissidir. Bu səbəbdən vəziyyəti həll etmək belə çətin, çünki zülmkarın özünün problemlərindən başlamaq lazımdır, amma o əlaqə yaratmağa tələsmir. Alkoqol, narkotiklər və ağır maddi durum yalnız ağırlaşdırıcı amillərdir. Tədqiqatlara görə, qadınları döyən alkoqol aludəçisi olan kişilərin yalnız 10% hadisələrdə alkoqollu asılılıqdan qurtularaq bunu etməyi dayandırırırlar. Başqaları artıq ayıq vəziyyətdə də öz zorakı hərəkətlərini davam edirlər.

İstənilən şiddətin mahiyyəti – qurbanı maksimal alçalmağa cəhddir, yalnız bu halda zorakılı-

ğı göstərən şəxs bir müddət özünü «üstün» hiss edə bilər. Zorakılıq (xüsusi halda, ailə zorakılığı) eyni zamanda, ümumdünya tendensiyalarının əks edilməsidir. Gərginlik, mənəviyyatın olmaması, stress, ictimai iğtişaşlar, ailə dəyərlərinin transformasiyası, alkoqolizmin artması böyük bir forma və ya digər şiddətin ortaya çıxması üçün məhsuldar bir zəmindir. Zorakılıq təkcə fiziki bir güc deyil, həm də daha mürəkkəb, psixoloji təsirdir. Ailədə zorakılığın yayılma dərəcəsi haqqında sosioloji məlumatlar, faktiki olaraq, həqiqətə uyğun deyil və ya təhrif olunur, çünki bu problem nadir hallarda ailədən çıxardılır. Bundan başqa, ailə zorakılığı yalnız ictimai cəhətdən uğursuz ailələrdə baş vermir. Bu problem əhalinin bütün sosial təbəqələri üçün xarakterikdir, lakin sosial cəhətdən əlverişsiz ailələrə daha tez-tez təsir göstərir. [3]

Şiddətin bir neçə növü var: 1) fiziki zorakılıq - ağırlığın müxtəlif dərəcəli fiziki zədələrinin qəsdən yetirilməsi, döyülmə, yemək və yuxuya məhdudiyətlər, alkoqolun və narkotiklərin istifadəsinə cəlb etmə və s.;

2) psixoloji zorakılıq (davranış, intellektual, emosional) - uşaq və ya böyüklər tərəfindən insanla obyekt kimi qəsdən manipulyasiya etmə, müxtəlif deformasiyalara və psixi inkişafın pozulmalarına gətirən onun azadlığı, hüquqlarına etinasızlığı;

3) iqtisadi zorakılıq - bu ailənin maliyyə və başqa resursları üzərində nəzarətdir, təhsil və işə düzəlməyə qadağa, gərgin vəziyyətin yaradılması məqsədi ilə ailənin maliyyə vasitələrinin xərc-lənməsi. Psixoloji zorakılıq ailə zorakılığının yayılmış formasıdır və belə formada ifadə edilir: təhdidlər, alçalımlar, təhqirlər, həddən artıq tələblər, yalan, qadağalar, neqativ qiymətləndirmə, əsas ehtiyacların ödənilməməsi, təcrid etmə.

İnsana təsirin bütün bu formaları dağıdıcı xarakter daşıyır, özünə və dünyaya etibarın və etimadın itirilməsinə, narahatlığa, həyəcanlılığa, yuxunun və iştahanın pozulmalarına, depressiyalara, təcavüzkarlığa, aşağı özünüqiymətləndirməyə gətirir. Məhz psixoloji zorakılıq ailə zorakılıqlarının «özəyidir», onun əsasında fiziki zorakılıq yarana bilər. [5]

Tənhalığa meyl artır, intihar meyilləri formalaşdırılır və müxtəlif etiologiyanın şəxsi psixopatologiyası yarana bilər - narkotik asılılıqlar, bulimiya, anoreksiya, somatik və psixosomatik xəstəliklər - mədə yarası, allergiyalar, artıq çəki, əsəb tipləri. Ev zorakılığının şahidi olmuş uşaqlar və yeniyetmələr davranışın gender modelini qəbul edirlər və növbəti nəsildə onu yenidən canlandırırlar. Kriminal davranışın yüksək riski müşahidə olunur (80% cinayətə, 40% - qəddarlığa meyilli olur). Nəhayət, şiddətin xarici amillərinə aşağıdakılar daxildir: yoxsulluq, aşağı gəlir, işsizlik, sosial təcrid və ailə qapalılığı, əhalinin çoxluğu, aşağı maarifləndirici və mədəniyyət səviyyəsi.

Beləliklə, ailədə zorakılıq uğursuz ailələrin sayını artırır, boşanmalara, valideyn hüquqlarından məhrum edilməsinə, uşaq cinayətinin artması, intihara, yaxın insanın qətlinə gətirir, sağlamlığa ziyan vurur. Ailədə yaşanan şiddət, bəlkə də, bunun baş verə biləcəyi ən xoşagəlməz bir hadisədir. Ailədə zorakılıq nəticəsində insan şəxsiyyət kimi məhv ola bilər, özünü inkişaf etdirmək üçün ciddi maneələr yaranır. Uşaqların bu təsirə məruz qalması xüsusilə təhlükəlidir - belə ki zehin pozulur, özünə və imkanlarına olan inam itir. Şiddət, nə olursa olsun, insanın daxili dünyasına təhlükəli təsir göstərir və onu daim həyatdan gizlətməyə məcbur edir.

Список использованной литературы:

1. НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ. ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ <https://ozarichi.schools.by/pages/nasilie-v-seme-prichiny-i-posledstvija>
2. ПРИЧИНЫ НАСИЛИЯ В СЕМЬЕ <http://psych.info/psihologiya-otnoshenij/semya/nasilie-v-seme.html>
3. Насилие в семье: способы проявления и как бороться? <https://psihter.ru/mezhlichnostnyie-otnosheniya/nasilie-v-seme/>
4. Психологические особенности женщин, подвергавшихся домашнему насилию. https://studbooks.net/1723124/psihologiya/nasilie_seme_faktor_semeynogo_narusheniya
5. Теоретические аспекты семейного насилия. Характеристики понятия «семейное насилие» https://studwood.ru/625152/sotsiologiya/teoreticheskie_aspekty_semeynogo_nasiliya
6. Как распознать насилие в семье? Психологические особенности женщин-жертв насилия в семье <http://www.b17.ru/article/111515/>

Гюльтекин Исмайылова

СЕМЕЙНЫЕ КОНФЛИКТЫ И БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ**Резюме**

Насилие в семье самое страшное, что может происходить в ней. В результате насилия в семье разрушается личность, формируются серьезные преграды к саморазвитию. Особенно опасно, когда этому воздействию подвергаются дети – так ломается психика, утрачивается вера в себя и свои возможности. Насилие, каким бы оно ни было, пагубно отражается на внутреннем мире человека, заставляет его постоянно прятаться от жизни.

Gultekin Ismayilova

FAMILY CONFLICTS AND DOMESTIC VIOLENCE**Summary**

Violence is the most terrible thing that can happen in the family. As a result of violence in the family, the personality is destroyed, serious obstacles to self-development are formed. It is especially dangerous when children are exposed to this effect - so the mind breaks down, the belief in oneself and its possibilities is lost. Violence, whatever it may be, has a detrimental effect on the inner world of a person, forcing him to constantly hide from life.

FƏRİDƏ ŞÜKÜRLÜ

AMEA Fəlsəfə İnstitutu Sosial Psixologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi
UOT 343.953

AİLƏ MƏİŞƏT ZORAKILIĞI SOSIAL PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Açar sözlər: ailə, cəmiyyət, ailə münasibətləri, aqressiya, psixoloji zorakılıq

Ключевые слова: семьи, социум, семейные отношения, агрессию, психологическое насилие

Key words: family, society, family relationships, aggression, psychological violence

Ailə uyğun bir şəxsiyyətin formalaşmasına yardım edən cəmiyyətin tərkib hissəsidir. Ailə ən mühüm sosial dəyərlərə aiddir. Cəmiyyətin hər bir üzvü, ictimai statusu, etnik mənsubiyyəti, əmlak və maddi vəziyyətdən əlavə, doğum anından həyatın sonuna qədər ailə vəziyyəti kimi xüsusiyyətlərə malikdir. İnsan birliyinin ilkin formalarından biri olan ailə özündə bilavasitə fərdi və kollektiv başlanğıcları birləşdirir, bununlada sosial idealların və davranışın meyarının mənbəyi kimi çıxış edir. Ailə uşağın dünyagörüşünü formalaşdırır, onun əxlaqının, mənəvi aləminin sosial mədəni özəyini yaradır. O, tarixi ənənələrin vacib ünsürlərindən biri olaraq, yeni nəsildə şüur stereotipləri, davranış və hərəkət qaydaları haqqında təsəvvürlər yaradır, sosial təcrübəni nəsildən nəsilə ötürür. Qədim yunan fəlsəfəsində ailə probleminə Aristotel belə münasibət bildirib: "Ailə insanların birgə yaşayışın ilk təbii formasıdır, tarix boyu dəyişilməyib qalandır". Ailənin əsasını nigah təşkil edir. Nigah ər ilə arvad arasındakı münasibətləri və onların qarşılıqlı öhdəliklərini hüquqi yolla rəsmləşdirən müqavilədir. Nigah sevgiyə və inama arxalandıqda daha möhkəm olur (1, s.110-112).

Bu gün cəmiyyətin ən önəmli problemlərindən biri ailə zorakılıqlarıdır ki bir çox ölkələrdə ailə zorakılığı ciddi bir ictimai problem olaraq qəbul edilir. Çox acınacaqlı bir haldır ki, belə zorakılıqların sayı getdikcə artmaqdadır. Ümumiyyətlə zorakılıq dedikdə nəzərdə ilk öncə bədən xəsarəti canlanır. Lakin zorakılığın əsasını aqressiya təşkil

edərək, ədavətlilik, hücum, digər insanlara fiziki, maddi, istərsə də mənəvi xələl gətirən, ziyan yetirən əməllər nəzərdə tutulur. Beləliklə zorakılıq özündə fiziki, cinsi, iqtisadi, psixoloji, sosioloji və məişət zorakılığını birləşdirir. Zorakılığın əsas hissəsini məişət zorakılığı təşkil edir. Ailə zorakılığı qurbanlarının 80 %-ni qadınlar təşkil edir. Bu problemdə zorakılığın bir çox növlərinin əlamətləri iştirak edir: fiziki, psixoloji, iqtisadi.

Fiziki zorakılıqda adından bəlli olduğu kimi fiziki güc hesabına başqasına edilən qeyri-normal davranış nəzərdə tutulur.

Psixoloji zorakılıq özünü şəxsiyyətin sözlə təhqir edilməsi, insanın inamının sındırılmasıdır. Bu növ zorakılıqlar qalıcı və uzun müddətli təsirə malikdir. Travmaların yaranmasının bilavasitə kökündə psixoloji zorakılıq dayanır.

İqtisadi zorakılıq özünü maddi təzyiqli göstərmədə, işə düzəlməyə qadağa qoyulmasında, maddi yardımdan məhrum etmə hədəsində və ya məhrum etməyə, xərclər üzərində tam nəzarətin qoyulmasında, əmək məcburiyyətinə təhrik edilmədir.

Məişət zorakılığının yaranması qisqançlıq zəminində, mülkiyyət iddiası uğrunda və valideynlərin gənc ailələrə müdaxiləsi səbəbindən yaranır. Məlumdur ki, məişət zorakılığı törədən şəxslərin əksəriyyəti ya spirtli içki, ya da narkotik aludəçiləridir (6).

Aparılan araşdırmalara görə, əks cinsin nümayəndələri qadınları daha çox psixoloji zorakılığa məruz qoyur. Yəni kişilər fiziki zorakılıqdan daha çox psixoloji zorakılığa üstünlük verir. Qeyd etmək lazımdır ki, qadınlara qarşı zorakılıq tarix boyu kişilərlə zəif cins arasında aparılan qeyri-bərabər bölgünün nəticəsində yaranan ədalətsizlik səbəbindən yaranır və müasir dövr də daxil olmaqla, bütün dövrlərdə kişilər əksər hallarda öz mövqelərindən, eləcə də onlara verilən güc və səlahiyyətlərdən qadınlara qarşı sui-istifa-

də edib. Zəif məxluqlara qarşı yönəldilən ədalət-sizliyin əsasən ailə daxilində baş verməsi faktı bu gün artıq dünya ictimaiyyətinin gündəmində duran əsas aktual məsələlərdəndir. Psixoloji zorakılıq nəticəsində qadınlarda daha çox özünə qəsd etmək fikirləri yaranır. Depressiya, qorxu, yuxusuzluq problemi ortaya çıxır. Eyni zamanda, bəzən qadınların həddən artıq kökəlməsi də psixoloji zorakılığın təzahürüdür. Ola bilsin ki, insan öz həyat yoldaşına heç əl qaldırmasın, ancaq öz hərəkətləri ilə psixoloji zorakılığa səbəb ola bilər (5, s.176-177).

Hər bir insanın daxilində sevinc, nifrət, sevgi, kin, hörmət, ehtiram hissləriylə yanaşı aqressiya hissi də var. Aqressiya dedikdə insanın başqa adamlarla problem yaratması, fiziki, maddi və mənəvi ziyan vurması başa düşülür. Aqressivlik insanlara bilərəkdən xələl yetirmək cəhdidir. Bu gün aqressiyanın hamı tərəfindən qəbul edilən izahı yoxdur. çünki hamı aqressiyanı öz psixikasına, öz şəxsi həyat təcrübəsinə görə izah edir. Delqadoya görə aqressiya dedikdə ədavətlik, hücum, dağıdıcılıq aktları yəni digər insanlara və obyektlərə xələl gətirən, ziyan yetirən əməllər nəzərdə tutulur. Morrison aqressiyanı hökmranlığa meyl kimi izah edirdi. Zorakılığın kökündə də aqressiya durur. Zorakılıq da insanın aqressiyasının müəyyən şəraitdə və ya situasiyada mənfi reaksiya olaraq büruzə verilməsidir. Psixoloji zorakılıq dedikdə isə insanın mənəvi təzyiqa məruz qalması başa düşülür. Kütləvi informasiya vasitələrindən demək olar ki, hər gün ən çox eşitdiyimiz sözlərdən biri də zorakılıqdır. Zorakılıqlar çoxdur. Amma bunların arasında insana ən acı və daha təsirli olanı psixoloji zorakılıqdır istər fiziki zorakılıq, istərsə də sosial zorakılıq az müddətdə keçir. Psixoloji zorakılıq isə digərlərindən fərqli olaraq qalıcı və uzun müddətli təsirə malikdir. Travmaların yaranmasının bilavasitə kökündə psixoloji zorakılıq dayanır. Zorakılığa meyilli olan insanların keçmişdə yaşadıkları zorakılığın gələcəkdə tətbiq etməsindən heç kimin şübhəsi olmasın (8).

Ailə zorakılığın fəsadları nəinki qadınlara, həm də uşaqlar, yeniyetmə və gənclərdən də təsirsiz ötürür. Ölkəmizin və dünyanın gələcək vətəndaşları olan uşaqların düzgün tərbiyə edilməsi,

bir şəxsiyyət kimi formalaşması ailədən başlayır. Onlar bu günün gənci, sabahın qocasıdır. Elə bu baxımdan formalaşan gənclik, gələcəyin xoşbəxt qocalığı, cəmiyyətdə pis tərbiyənin üstünlüyü isə gələcəyin ən böyük problemi və çöküşüdür. Beləki, psixoloqların rəyinə əsasən ailə zorakılığına məruz qalan uşaqların əksəriyyətinin yaşadıkları zorakılığın gələcəkdə tətbiq etməsi imkanı daha çoxdur. Nəticədə zorakılıq anlayışı geniş bir məfhum halını alır. Ailə zorakılığın hallarına aşağıdakıları nümunə gətirmək olar:

- uşaqların təhsildən yayınmaları, onların işləməyə məcbur edilərək əmək istismarına məruz qalmaları, valideynlərin təkidi ilə peşə seçimi etmələri;
- yeniyetmələrin erkən nikaha daxil olması və ya sərbəst rəsmi nikaha daxil olmağa maneçiliyin törədilməsi;
- insan alveri, ləyaqətin alçaldılması, təhqir etmə, mənəvi təzyiqlər, cinsi əlaqəyə məcbur etmə.

Ancaq son bir neçə onillikdə məişət zorakılığın bir çox digər sosial və fərdi problemləri yaradan ciddi və geniş miqyaslı bir problem olaraq qəbul edilmişdir. Çox vaxt uşaqlar, qadınlar, yaşlılar və əlilliyi olan insanlar zorakı hərəkətlərə məruz qalırlar. Məişət zorakılığının nəticələri zərər çəkmiş şəxsin bədən tərbiyəsinə, ruhi xəstəliklərə, intihara və özünə inamın itirilməsinə səbəb olur. Şiddətlə əlaqələrin qurulduğu ailələr “risk qrupu” nun bir hissəsidir, çünki belə bir dezavantajlı vəziyyətdə yetişən uşaqlar zərər çəkmiş hesab olunur və bu gələcəkdə uşaqların formalaşmasına, tərbiyəsinə öz mənfi təsirini göstərir ki bu tip hallarda aqressiya baş qaldırır. Hazırda nəzəriyyədə və sosial iş təcrübəsində məişət zorakılığının səbəblərini izah etmək üçün bir neçə müxtəlif yanaşmalar var. Əsasən psixoloji (daxili gərginlik, stress, xroniki ruhi problemlər təcavüzü) və ya psixoloji amillər (ailə münasibətləri və ailə tarixi) təsiri yönəlmişdir. Bəzi yanaşmalara görə digər təsir formalarına narkotik və ya alkoqol maddələrdən istifadə, maliyyə çətinlikləri, xarici mühitin sabitliyi pozan təsirlər (yaş, professional işsizlik və digər problemlər abuser, onun təcrid) kimi amillər, və başqaları göstərilir (2, s.91-94).

Araşdırmalar da göstərir ki, tarix boyu şiddət-

lə ən çox qarşılaşan və zorakılığa məruz qalanlar qadınlardır. Sağlam olmayan qadın sağlam nəsil-lər yetişdirə bilməz və eyni zamanda da uşaq-lıq dövründə şiddətə şahid olan ya da yaşayan uşaq-sa bu şiddəti həyatının hər sahəsində ümitsizlik, depressiya, günahkarlıq, ambivalent duyğularla yaşamağa davam edir. Araşdırmalara görə, ailə daxilində təzyiqa, şiddətə məruz qalan qadınlar məhz təhsilli və öz hüquqlarını bilən, onu qoru-mağa çalışan qadınlardır. Savadsız və heç bir təh-sili olmayan qadınlar daha az şiddətə məruz qalırlar. Bu qədər gender bərabərliyindən danışılısada dünya yaranandan bəri qadınlara qarşı zorakılıq istər fiziki, istər psixoloji, istərsə də sosial zora-kılıq olub və hələ də davam etməkdədir. Amma son dövrlərdə qadınlar da öz sözünü deməyə ça-lışırlar. Qadına istiqamətli şiddət dünyadakı ən məşhur ancaq ən az təyin olunmuş insan haqqları sui-istifadəsidir. Dünyada ildə 3,5 milyon adam şiddətdən şikayətlənir. Şiddət tarix boyu demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə görülüb. Ənənəvi qadın-lıq rolu gözləmələri qadına sanki “qurban” mövqeyində qalmasına təşviq edir. Qadınlar “öy-rənilmiş acizlik”ləri səbəbi ilə taleyinə boyun əyir. Halbuki gözəlliklərdən özlərinə ayıracaq, şüşə bölməni qaldıracaq “güc” hər insanda var-dır. Yetərki qadınlar öz dünyalarının möhtəşəmli-yi və sərhədsiz gücü ilə tanış olsunlar (7).

Ailə məişət zorakılıqları ilə bağlı bir sıra qanunlar qüvvədədir ki, bu qanunlar məişət zora-kılıqların qarşısının alınması istiqamətində mövcud prinsiplərə - hüquq və azadlıqların təmin edilmə-sini, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qadağan edil-məsini, ailə həyatına müdaxilənin yolverilməzli-yini, ailə həyatının sirrinin və konfidensiallığın qorunmasını, zərər çəkmiş şəxslərin pozulmuş hüquqlarının bərpasını vurğulamaqla dövlət və qeyri-dövlət qurumlarının qarşılıqlı fəaliyyətini vacib sayır. Nə etmək ki, son zamanlar xüsusi amansızlığı ilə yadda qalan məişət zorakılıqları nəticəsində baş verən ağır cinayətlər ictimaiy-

yət arasında ciddi narahatlığa səbəb olmuşdur. Aparılan tədqiqat xarakterli araşdırma və təh-lillər onu göstərir ki, məişət zorakılığı barədə məlumat bankı öz səmərəsini verə bilməmişdir. Qanunun diqqət çəkən cəhəti ondan ibarətdir ki, zorakılıqların qarşısını almaq üçün hüquqi sosial və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi, zorakılığa yol vermiş şəxslərin müəyyən edilib məsuliyyətə cəlb edilməsi, zərərçəkmişlərin müvəqqəti sığı-nacaqla təmin edilməsi, hüquqi, tibbi və sosial nəticələrin izahı və digər maarifləndirmə tədbir-lərinin təşkili bu cinayətlərin qarşısının alınması sahəsindəki tədbirləri kimi qəbul edilir. Dünyada ailə məişət zorakılıqlarının qarşısının alınması istiqamətində bir sıra tədbirlər görülür. Bir sıra av-ropa ölkələrində zorakılıq halları ilə qarşılaşmış insanlar üçün xüsusi mərkəzlər yaradılıb ki, bu mərkəzlərdə peşakar mütəxəssislər, psixoloqlar fəaliyyət göstərir və belə hallarla qarşılaşmış in-sanların yenidən normal həyata qayıtmasına, dep-ressiv halların aradan qaldırılmasına, cəmiyyətdə özlərinə yer tapa bilmələrinə xidmət edir. Düşü-nürəm ki Azərbaycanda da bu kimi mərkəzlərin yaranmasına, sayının artırılmasına böyük ehtiyac var (4, s.135-138).

Qeyd edək ki, bu gün cəmiyyətdə sayı bi-linməyən zorakılıq halları həm də bu sahədəki qanunda olan boşluqlardan və nəzarət mexa-nizmlərinin işə yaramadığından xəbər verir. Ailə məsuliyyətin təkcə qadının üzərinə atmaq-la, qadını hər addımda təhqir və tənqid etməklə, qadının fiziki əməyindən sui-istifadə edib onu istehza mənbəyinə çevirməklə güclü və inkişaf etmiş cəmiyyət əldə etmək mümkünsüzdür və qanunauyğun deyil. Burada təkcə maarifləndirmə də kifayət deyil, çünki hüququnu bilən xanımlar belə haqqını qorumaq üçün hüquqi yardım ala bilmirlər. Hər bir vətəndaşını qorumağa borclu olan dövlət hüquq müstəvisində qadın və uşaq-lara qarşı baş verən hər türlü zorakılıq hallarının qarşısının alınmasına nail olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Bakı: Mütərcim, 2015.
2. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları, Bakı. 2012
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı: Təhsil, 2011
4. Abbasov. A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı, Mütərcim, 2013
5. Baxşəliyev Ə.T. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti. Bakı, Elm və təhsil, 2011
6. http://www.gaa.az/aile_psixol.php?case=meqale&id=38
7. <http://az.strategiya.az/old/?m=xeber&id=1436>
8. <https://ru.tsn.ua/lady/psychologia/otnosheniya/nasilie-v-seme-pochemu-zhenschiny-zabirayut-svoi-zayavleniya-iz-policii-1104050.html>
9. https://tenoten.ru/articles/nasilie_v_seme_terpet_ili_ukhodit/

Фарида Шюкюрлю**СЕМЬЯ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ
ПРОБЛЕМА БЫТОВОГО НАСИЛИЯ****Резюме**

Сегодня одной из самых важных проблем семьи насилие что во многих странах принята в качестве серьезного насилия в семье общественных проблем общества. Очень плачевном состоянии, один факт, что так постепенно увеличивается число насильственных действий. Но насилия физического, материального и морального ущерба, который предусматривает действия, наносящие вред другим людям, составляя основу агрессия, враждебность, атаки, так. Но за последние несколько десятилетий многие другие социальные проблемы, создающих серьезные и масштабные исследования, Проведенные исследования и анализы показывают, что банк не смог дать свои плоды информацию о бытовом насилии был принят в одной проблемы бытового насилия и индивидуального характера.

Farida Shukurlu**DOMESTIC VIOLENCE IS A SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL PROBLEM****Summary**

Today one of the most important problems that family violence is accepted as a serious social problem in many countries violence family of society. It is very unfortunate that gradually increasing the number of such violence. But violence, physical, material and moral damage, which provides for acts that damage to other people, and constitute the basis of hostility, aggression attack. But many other social and personal problems, creating serious and extensive research Conducted research and analysis indicates that the database could not bear fruit of domestic violence was adopted as a character problem of domestic violence in the past few decades.

TÜNZALƏ MUSAYEVA

AMEA Fəlsəfə İnstitutu Sosial psixologiya şöbəsi, kiçik elmi işçi
UOT 343.953

AİLƏDƏ ZORAKILIĞIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ailə, psixologiya, zorakılıq, psixoloji təzyiq

Ключевые слова: семья, психология, насилие, психологическое давление

Keywords: family, psychology, violence, psychological pressure

Ailədə zorakılıq ictimai status, dini inanc və ailə üzvlərinin etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yarana bilər. Məsələn, yüksək gəlirli ailələrdə işləməyən qadınlarla bağlı zorakılıq kifayət qədər yayılmışdır. Yüksək təhsil səviyyəsi olan ailələrdə isə psixoloji təzyiq müşahidə edilir. Adətən şiddət ailənin hər bir üzvünün hər hansı bir şəkildə öz haqlılığını sübut etmək üçün münaqişə vəziyyətlərini həll etdiyi hallarda baş verir.

Ailədə psixoloji zorakılıq probleminin öyrənilməsinin aktuallığı hər şeydən əvvəl o şəraitlə təyin edilir ki, zorakılığın təbiəti haqqında müasir elmi təsəvvürlərə əsasən, o təhsil proseslərinin və tərbiyənin universal həyat kontekstini təşkil edir: bütün insanlar bu və ya digər dərəcədə psixoloji zorakılığa məruz qalırlar. Bununla birlikdə, ictimai şüurda və mediada bu problem ayrı-ayrı hadisələrin transformasiya edilmiş formasında təqdim edilir. Bundan başqa ailədə zorakılıq problemi uzun müddət bir tabu sahəsi olmuşdur və indiyə qədər sosiumu bu problemə real müqaviməti mövcuddur.

Ailədə zorakılığın qurbanları həm qadınlar, həm də kişilər ola bilərlər. Yaşlı kişilərlə bağlı zorakı hərəkətlər ən geniş yayılmışdır, bu isə onların əlilliyi, xəstəlikləri və maddi asılılıqları ilə bağlıdır. Psixoloji və iqtisadi zorakılıq kişilərlə bağlı zorakılığın ən tipik növüdür. Qadınlar daha çox fiziki zorakılıqdan əzab çəkirlər. Əksər hallarda bu ər-arvad münasibətləri, maliyyə problemləri və uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı münaqişələrə görə baş verir [2].

Psixoloji zorakılığın spektrinə daxildir:

- psixoloji zorakılığın aktiv aspekti - psixoloji təsirlərdir (təhqirlər, yalan, təcridmə, əsas

ehtiyacların və ehtiyacların frustrasiyası və s.);

- psixoloji zorakılığın passiv aspekti - psixoloji effektlərdir (özünə inamın itkisi, narahatlıq, həyəcanlılıq, yuxunun pozulmaları, depressiya, təcavüzkarlıq, başqa şəxsi problemlər və s.);

- psixoloji zorakılığın interaktiv aspekti - psixoloji qarşılıqlı təsirlərdir (dominantlıq, affektivlik, gözlənilməzlik, uyğunsuzluq, acizlik, zorakılığın qurbanları tərəfindən özünü alçaltma və s.);[3]

Psixologiya elmində ailədə zorakılığın növbəti modelləri mövcuddur (K.Bron, R.Lenq, A.Miller):

- böyüklərin (alkoqol, narkotiklər, psixoloji və psixiatrik problemləri, depressiya, öz-özünə nəzarətin olmaması və s.) və uşaqların zorakılığa (xəstəlik, arzuolunmayan uşaq, fiziki və psixi çatışmazlıqlar və s.) meyllərdə mərkəzləşdirilmiş psixopat modelləri ;

- zorakılığın xarici (sosial) amillərlə və şəraitlə izah edilən sosial modellər (yoxsulluq, gəlirin aşağı səviyyəsi, işsizlik, sosial təcrid etmə, mədəniyyətin aşağı səviyyəsi və s.);

- psixoloji və sosial amilləri inteqrasiya edən psixososial modellər; bu modellərdə zorakılığın -struktur, situativ və ünsiyyətli amillərinə bölünür. Həm də, məhz ünsiyyətli amillər ailədə zorakılığın təzahürlərində əsas və müəyyənədicisi hesab olunur: şəxslərarası qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətləri zorakılığın struktur və situativ amillərinin təsirlərində ya "lənqidici" və ya "katalizator" olur. Sonuncu vəziyyətdə zorakılığın eskalasiyası müşahidə olunur. Psixoloji zorakılığın interaktiv aspekti - psixoloji qarşılıqlı təsirlərdir (dominantlıq, affektivlik, gözlənilməzlik, ardıcılığın olmaması, uyğunsuzluq, məsuliyyətsizlik, inamsızlıq, acizlik, zorakılığın qurbanları tərəfindən özünü alçaltma).

Beləliklə, ailədə zorakılıq probleminin qurulması aşağıdakı nəticələrə gətirib çıxarır:

- Şiddətin əsas və genetik cəhətdən başlanğıc növü psixoloji zorakılıqdır. Psixoloji zorakılığın ən vacib və ilk aspekti onun interaktiv aspektidir, yəni, yetərsiz (patogen) valideynçilik və evlilik;

- Yetərsiz (patoloji) valideynlik və nikahın əsas psixoloji mexanizmi özünü qəbul etmə mexanizmidir;

- Şəxsin “Mən” obrazının (davranışlarının, intellektualının, ünsiyyətlik amillərinin, emosionallarının, şəxsilərinin) neqativ qiymətləndirməsinin tipi genetikdir.

- Özünü qəbul etmənin son forması həyatın qəbul edilməməsi, həyatın mənfi qiymətləndirilməsi, həyat qadağasıdır [4].

Zorakılığın hər iki tərəf üçün həmişə bir travmatik təcrübə olduğunu vurğulamaq əhəmiyyətlidir. Ailə kontekstində zorakılığın xüsusiyyəti ailə həyatını davam etdirmək, saxlamaq və şəxslərarası münasibətlərin sistemini dəstəkləmək ehtiyacından ibarətdir. Zorakılığın istənilən vəziyyətinin ən əhəmiyyətli psixoloji effekti - posttravmatik stress sindromu belə simptomlarla özünü biruzə verir: mənfi xatirələr və yuxular; yüksək həyəcan; yalqızlığa cəhd; emosionallıq; depressiyaya və narkotik vasitələrin istifadəsinə meyl; əsaslandırılmamış qəddarlıq, təcavüzkarlıq; suisid haqda düşüncələr.

Posttravmatik stress - zorakılığın anormal vəziyyətinə insanın normal reaksiyasıdır. Bununla birlikdə bu bəzən illərlə davam edən və normal insan həyatını son dərəcə çətinləşdirən, təhrif edən və pozan, bundan başqa zorakılığın və qəddarlığın eskalasiyasına imkan yaradan davamlı reaksiyadır. [1] Posttravmatik stress vəziyyətindən çıxış travmatik təcrübənin başqa insanlar tərəfindən dərin, hərtərəfli və qeyri-mühakiməsiz anlamasını güman edir (məs. psixoloq-konsultantlar və psixoterapevtlər tərəfindən); ünsiyyətin psixoloji məxfiliyi və təhlükəsizliyi insana bu təcrübəni sakit qəbul etməyə, dərk etməyə və onu ifadə etməyə, keçmişlə barışmağa imkan verir.

Təəssüf ki, gündəlik həyatda və həmçinin ailədə ünsiyyətdən məhrum edildikdə, bir qayda olaraq, bütün bu psixoterapevtik keyfiyyətlər üzə çıxır. Nəticədə dərk edilməmiş, ifadə edilməmiş və daim boğulan mənfi təcrübə və adekvat çıxış tapmayan daxili gərginlik, bütövlükdə əhvalda və insanın sağlamlığında, onun ünsiyyətində, işdə, təhsildə və digər sosial uyğunlaşmaya neqativ təsir edən xroniki stressi doğurur.

Ailədə zorakılıqdan əzab çəkən qadınlar uyğun olan strukturlara kömək üçün müraciət etməirlər,

xüsusən, psixoloji yardıma görə çox nadir halda müraciət edirlər. Üstəlik, bu mövzu onlar üçün o qədər ağırlı olur ki, bəzi insanlar bu mövzunu qaldırmaq istəmirdilər, çünki bu hadisələrdən utanırlar. Bütün bunlar uzun vaxt zorakı münasibətlərə məruz qalan qadının şəxsiyyətinin deformasiyası ilə bağlıdır. Belə vəziyyətdə qadın kişi tərəfindən qisasın qorxusuna görə onunla münasibətlərin qırılmasına müstəqil qərar vermək iqtidarında olmur, çünki özündə inamsızlıq, təcrid etmə, şəxsi acizlik və çarəsizlik hissləri yaranır. Bundan başqa, qadına zülmkardan ayrılmağa imkan verməyən bir sıra başqa səbəblər də mövcuddur: maliyyə asılılığı, alternativ yaşayış yerinin yoxluğu, işsizlik, uşaqlarını atadan məhrum etməmək istəyi, qohumlar və tanışlar tərəfindən qınamanın qorxusu və s.

Çox vaxt fiziki və psixoloji şiddət paralel gedir. Psixoloji təzyiqin bir neçə növləri ayrılır:

1. Şəxsi fikirin yeridilməsi. Zülmkar öz qurbanını şəxsi iddialarına elə təzədə inandırır ki, heç kəs tələqin etmə edilməsini başa düşmür. Psixoloji zorakılığın belə növü bir tərəfdən hipnoza oxşayır.

2. Başqalarının fikirlərinə hörmətsizlik, məhəl qoymama. Psixoloji zorakılığın bu növünə egoizm kimi baxmaq olar. Belə halda insan ev işlərinə kömək etmək, mağazaya və ya işə getmək istəmir.

3. Psixoloji təzyiqin daha bir növü – tənqidçidir. Onun daimi etirazı, narazılığı adətən əsassız olur. Məsələn, insan evdə təmizləmə işlərindən dərhal sonrasəliqəsizliyə, qarışıqlığa ilişir.

4. Şantaj. Zülmkar insan qurbanını onun tələblərini yerinə yetirməyədiyi təqdirdə, ailədən gedəcəyi və ya fiziki zorakılığın tətbiqi ilə hədələyir.

5. Nəzarət. Müşahidə, izləmə və hesabat tələbləri bir zülmkar ilə yaşamağın əlamətləridir. Heç bir normal şəxs günün necə keçdiyini hər gün dəqiqələr üzrə söyləməsini tələb etməz. [5]

Psixoloji zorakılıq uşaqların üzərində valideynlər tərəfindən çox tez-tez tətbiq olunur, onlar isə bir şeyin səhv olduğunu başa düşə bilmirlər. Onların müqayisə etmək imkanını olmadığına görə, səmimi şəkildə düşünürlər ki, bütün ailələrdə valideynlər uşaqlarla pis davranırlar, həddindən artıq çox tələb edirlər və daim alçaldırlar. Uşaqların üzərində psixoloji zorakılıq əksər hallarda zəif və özünə qaralı valideynlər təcrübədən keçirir-

lər. Heç kəs kənardan düşünə bilməz ki, bu insan öz uşağını kiçildə bilər. Hər kəs istəyir ki, onu sevsinlər və hörmət etsinlər. Əgər insanı işdə qiymətləndirmirlərsə, onda onun qəzəbi uşağa və ya həyat yoldaşına yönələcəkdir. Uşaqlar həddindən artıq aktiv valideynlərin psixoloji zorakılığında əzab çəkə bilərlər. Böyüklər öz uşağını bütün dərnəklərə aparırlar, onun nə edəcəyini, hara gedəcəyinin, nəyi və harada söyləyəcəyini uşağın əvəzinə həll edirlər. Söhbət 3-5 yaşlı uşaqdan

gedirsə, bu normal görünür, amma əgər bu vəziyyətdə 10 yaşlı yeniyetmədirsə, bu müəyyən şeylərin yanlış getdiyinə bir işarədir.

Ailədə zorakılıq problemi son dərəcə mürəkkəb və özündə bir çox əlaqəli aspektləri birləşdirir. Buna görə də, onun həlli üçün hüquq-mühafizə orqanları, tibb müəssisələri və bu sahədə çalışan bir çox başqa dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında kompleks tədbirlər və daha sıx qarşılıqlı əlaqələr yaratmaq lazımdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. А.Б.Орлов. Психологические аспекты насилия в семье <https://mykonspekts.ru/1-118121.html>
2. Елисеев, Д. Насилие в семье как проблема современного общества / Д. Елисеев — М.: Свобода, 2011. — 212 с.
3. Как распознать насилие в семье? Психологические особенности женщин-жертв насилия в семье <http://www.b17.ru/article/111515/>
4. Психологическое насилие в семье <https://www.syl.ru/article/368981/psihologicheskoe-nasilie-v-seme>
5. <https://psycholic.ru/obshhenie/psihologicheskoe-nasilie-v-seme.html>
6. <http://www.colady.ru/14-priznakov-domashnego-psixologicheskogo-nasiliya-nad-zhenshhinoj-kak-ne-stat-zhertvoj.html>

Тунзала Мусаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАСИЛИЕ В СЕМЬЕ

Резюме

Психологическое насилие является наиболее распространенным типом насилия. В последние годы пристальное внимание уделяется психологическим и социологическим исследованиям проблем применения насилия в семье. Исследуются проблемы роли социальных норм и общественных ценностей в семейных отношениях, а также признается растущая важность взаимосвязанного влияния множества внешних и внутренних факторов.

Tunzala Musayeva

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF VIOLENCE IN THE FAMILY

Summary

Psychological violence is the most common type of violence. In recent years, close attention has been paid to psychological and sociological research on the problems of domestic violence. The problems of the role of social norms and social values in family relations are examined, and the growing importance of the interconnected influence of many external and internal factors is recognized.

İLYAS İSAYEV

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının rəisinin xidmət və döyüş hazırlığı üzrə müavini, polis polkovniki
UOT 342.7

TƏDRİS MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ İŞİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: tərbiyə, pedaqoqika, prinsip.

Ключевые слова: воспитание, педагогика, принцип.

Keywords: upbringing, pedagogy, principle.

Cəmiyyətin qarşıya qoyduğu şəxsiyyət modelinə uyğun olaraq böyüməkdə olan nəslin formalaşdırılmasına mütəşəkkil, məqsədyönlü rəhbərlik tərbiyə prosesi adlanır. Bu tərbiyəyə verilən ümumi tərifdir. Konkret olaraq isə tərbiyə olunanda həyata düzgün münasibət formalaşdırmaq, cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları və davranış qaydalarına yiyələndirmə işi tərbiyə adlanır.

Təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf, yəni pedaqoji proses adamların istək və arzularından asılı olmayan real prosesdir; öyrədən və öyrənənlər arasında tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanlar arasında baş verir; şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlir. (2, s.11)

Bu prosesdə böyüyən nəsəl cəmiyyət üçün faydalı, yüksək mənəvi potensiala malik, əməyə meyilli və əmək qabiliyyətli ideyaca mətin, estetik görüşlərə malik və fiziki cəhətdən sağlam insanlar formalaşdırılır. Ümumiyyətlə, tərbiyə vasitəsilə şəxsiyyət sosiallaşır, həyata, cəmiyyətə maksimum ictimai-fayda verəcəyi sahəyə hazırlanır, sistemli tərbiyə vasitəsilə formalaşan insan həyatda müstəqil şəkildə özünü təmin edə bilər. Tərbiyə prosesi ictimai münasibətlər təcrübəsi əsasında böyüyən insanların fəaliyyətinin düzgün istiqamətləri müəyyənləşdirilir.

Müasir təhsil sisteminin əsas tərəfi təhsilə subyekt kimi yanaşmaqla yeni insanın formalaşmasını cəmiyyətin əsas məqsədinə çevirməkdir. Bu isə insanların öz bacarıq və qabiliyyətlərinin reallaşması üçün maksimum şərait yaratmağı tələb edir. Müasir şəraitdə ölkələrdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsildə əsil vətəndaş-

lıq keyfiyyətlərini formalaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Çünki, təhsil insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış edir. Təhsilin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına təkan verir. Buna görə də, təlim təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin yetkinləşməsi prosesində daha üzvi amilə çevrilir. İlk növbədə, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinin daha optimal, səmərəli, daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq barəsində düşünmək lazım gəlir.

İnsan 3 cəhətdən tərbiyə olunursa, o, şəxsiyyət bütövlüyünə yiyələnmə bilər.

Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) mənəvi-ruhi tərbiyə;
- 2) əxlaqi və etik tərbiyə;
- 3) ağıl, iradə və xarakterin tərbiyəsi. (4, s.4)

Beləliklə də tərbiyə olunanlarda əməyə, biliklərə, təlimə, ümumiyyətlə fəaliyyətə çoxcəhətli münasibət yaranır. Bu isə obyektiv ictimai münasibətlərin şəxsi münasibətlərə çevrilməsi, insanların ictimai münasibətlərin şüurlu dərk etməsi deməkdir. Obyektiv ictimai münasibətlərin şüurlu dərk olunması nəticəsində obyektiv tələb, insanın şəxsi tələblərinə, tərbiyə motivlərinə, tərbiyənin hərəkətverici qüvvələrinə çevrilir. Deməli, tərbiyə insanlarda konkret münasibətlər formalaşdırır. Münasibət kateqoriyası isə bir sıra ictimai elmlər tərəfindən tədqiq edilir.

Roma pedaqoqlarının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mark Fabiy Kvintilian «Natiqlik tərbiyəsi haqqında» ki 12 cildlik əsərində o, pedaqogika tarixində ilk dəfə məktəb təcrübəsini əks etdirdi. Kütlük və istedadsızlığı o, insanlar üçün müstəsna hal hesab edirdi və onların istedadına inanırdı. Uşaqların istedadına yüksək qiymət verirdi. Onun fikrincə müəllimlər yüksək təhsilli, təmkinli, əxlaqca nümunəvi olmalı, uşaqları sevməli, onları dərindən öyrənməli, rəğbətləndirməyi və cəzalan-

dırmağı bacarmalıdır. Riyaziyyatı təfəkkür tərbiyəsinin mühüm vasitəsi hesab edirdi. (6, s.118).

Şəxsiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli yeri mənəvi münasibətlər tutur, bu münasibətlər insan həyat və fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə nüfuz edir, onun şəxsi simasına, adamlarla əlaqəsinə, onun özünü qiymətləndirməsinə təsir göstərir. Həmçinin tərbiyə prosesi özünü tərbiyənin meydana çıxmasına səbəb olur, özünü tərbiyə isə ona görə şəxsiyyətin formalaşmasına böyük təsir göstərir ki, tərbiyə olunan şəxsin özü tərbiyə funksiyasının daşıyıcısı olur. O tərbiyə prosesi səmərəli hesab edilir ki, nəticə etibarilə özünü tərbiyəyə çevrilsin, tərbiyə məqsədləri insanların şəxsi məqsədləri kimi həyata keçirsin.

Tərbiyənin tarixən meydana çıxmış, uzun müddət təcrübələrdə bərkilərək səmərəliliyi müəyyən və təsdiq edilmiş elmi pedaqoji üsul və vasitələri, prinsipləri əldə rəhbər tutulur. Bacarıq və vərdislər sistemi mövcud fəaliyyət üsullarını əhatə edir. Mədəniyyətin bəşər təcrübəsinin bu aktual və həyat üçün zəruri olan sahəsi pedaqogikanın təhsil prosesi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Hal-hazırda mədəniyyət şünaslıqda mədəniyyəti savadlılıqla eyiləşdirən məktəblər də mövcuddur. (6, s.76-80).

Hər bir proses özündə müəyyən nəticənin əldə edilməsi üçün qanunauyğun və məqsədyönlü fəaliyyətləri birləşdirir. Tərbiyə prosesinin əsas nəticəsi isə hərtərəfli inkişaf etmiş, cəmiyyətin tələbləri ilə uyğunlaşan insanlar formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu isə ikitərəfli fəal prosesdir. Burada tərbiyəçinin fəallığı üstünlük təşkil edir. Belə ki, tərbiyə işinin məzmunu mahiyyəti, üsulları, vasitələri, formalarını və s. tərbiyəçi müəyyən edir, tərbiyə olunanın fəaliyyətini düzgün istiqamətə yönəldir, onların diqqətini cəmiyyətdə zəruri olan tərbiyə problemlərinə cəlb edir. Şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesi isə bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Tərbiyə anlayışı - davranışla əlaqədar olan mənəvi keyfiyyətlərin məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil şəkildə formalaşdırılması prosesidir. Yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin yetişən nəslə məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə verilməsi, öyrədilməsidir. Demək, tərbiyə etmək həm də öyrətmək deməkdir. Tərbiyə

prosesində həm təlim prosesi, təlim prosesində də tərbiyə prosesi mövcuddur. (3, s.28)

Bu qarşılıqlı vəhdətdə olan keyfiyyətlər isə fəaliyyət prosesində insanın xarakter əlamətləri kimi təzahür edir. Tərbiyə olunanın yaşından, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq onun məzmunu da dəyişir, yeni keyfiyyətlər alır. Bu isə öz əksini müvafiq tərbiyə, təlim, incəsənət və mədəniyyət, mədəni-fəaliyyət müəssisələrinin tərbiyə proqramlarında tapır. Ona görə də mədəni fəaliyyət müəssisələrinin tərbiyə proqramları təhsil müəssisələrinin tərbiyə proqramlarından fərqlənir. Belə ki, bu müəssisələrdə insanlar maraqlarına görə birləşən və əsasən, sistemli təhsil almış şəxslərdir. Bu şəxsləri isə artıq dövrün aktual tərbiyə problemləri maraqlandırır birləşdirir.

Tərbiyə işi və onun komponentləri arasında əlaqə o dərəcədə möhkəmdir ki, tərbiyə komponentlərinin birində baş verən dəyişiklik mütləq başqalarına da təsir edir. Belə ki, bu sistemdə hər bir tərbiyə komponenti şəxsiyyət formalaşdırılması işinin digərləri ilə əlaqədə olan zəruri həlqəsini, tərəfini, mərhələsini təşkil edir. Ona görə də baş verən hər dəyişiklik digərlərinə də təsir edir.

Tərbiyəyə hərtərəfli və kompleks yanaşma prinsipi tərbiyələndirmə fəaliyyətində də belə hərtərəfli təsir edən pedaqoji sistemin, pedaqoji yanaşmanın yaradılmasını tələb edir. Bu tərbiyə sistemi şəxsiyyətin əqli, fiziki, əxlaqi, estetik, ideya siyasi, hüququ və s. cəhətlərdən formalaşmasının kompleks şəkildə aparılmasını özündə birləşdirməlidir. Bu sistem həmçinin insanları əhatə edən mühitə, ətrafdakılara ictimai, sosial münasibət formalaşdırılmalıdır.

Tərbiyə prosesi görüldüyü kimi təbiət etibarilə hərtərəflidir. Bu isə tərbiyə təsirlərinin müxtəlif və çoxcəhətliliyindən irəli gəlir. Belə ki, tərbiyə prosesində tərbiyəçi ilə yanaşı ətrafdakıların mütəmadi, çoxcəhətli təsirləri mövcud olur. Bu təsirlər insanın ömrünün axırına qədər davam edir. İnsana hamı, hər şey valideyn, tərbiyəçi, təbiət - çanlı və çansız təbiət - istehsalat, istehsalat münasibətləri, onu əhatə edən mikro mühit və s. təsir edir. Bu müxtəlif forma və məzmunlu tərbiyə təsirləri insan anadan olandan ömrünün sonuna qədər ziddiyyətli və uzun müddətdə davam edir. Tərbiyənin təsiri insanlarda müxtəlif şəkil-

də olur və təzahür edir. Buna səbəb tərbiyə təsirlərinin müxtəlifliyi ilə bərabər həm də tərbiyə olunanların özləri müxtəlifliyidir. Tərbiyəçilər müxtəlif fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərə, inkişafa malik insanlara tərbiyəvi təsir göstərirlər.

Bu tərbiyəvi təsirləri, tələbləri hər kəs öz fərdi münasibətləri, inkişaf səviyyələri baxımından qəbul edir. Ona görə də eyni tərbiyəvi təsir eyni yaşlı insanlarda müxtəlif şəkildə təzahür edir. Təlim və tərbiyə şəxsiyyət formalaşdırılması prosesinin dialektik vəhdət təşkil edən iki qütbüdür. Həm tərbiyə həm də təlim şəxsiyyətin həyata hazırlanmasına xidmət edir. Lakin, bunlar xüsusi predmetə və anlayışlara malik ayrı-ayrı pedaqoji proseslərdir. Məsələn, təlim böyüyən nəsldə bilik, bacarıq, vərdiş formalaşdırmaqla obyektiv aləm hadisələrini dərk etdirir. Tərbiyə prosesində isə əqidə, rəftar, adətlər yaratmaqla cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları, davranış qaydaları mənimsədilir ki, bunun nəticəsində də insanlar da onu əhatə edən hər şeyə münasibət formalaşır. Təlimin bilik, bacarıq, vərdiş kimi anlayışları mövcuddur. Tərbiyənin əqidə, rəftar, adət kimi anlayışları vardır. Bu anlayışlar mexanizm etibarilə uyğun və oxşardırlar. Bilik-təbiət və cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunları haqqında insanların şüurunda möhkəmləndirilmiş elmi məlumatlardır.

Əqidə-əxlaq qaydaları, normaları sistemi və buna riayət etmənin zəruriliyi haqqında insanların həm şüurunda həm də fəaliyyətində möhkəmləndirilmiş məlumatlar sistemidir. Bacarıqlar biliklərin tətbiq edilə bilinməsidir. Rəftar mənimsənilmiş əxlaq normalarını icra etməkdir. Vərdiş avtomatlaşmış bacarıqdır. Adət avtomatlaşdırılmış rəftardır. Bunlar arasında fərq ondan ibarətdir ki, bilik, bacarıq və vərdişlər maddi aləmin dərk edilməsi ilə, rəftar, adət və əqidə anlayışları isə həyata münasibətlər formalaşdırmaqla bağlıdır. Bəzən, vərdiş və adət anlayışını qarışdırırlar. Bunların fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, adətlər həmişə adamı adət olunmuş fəaliyyətə təhrik edir, həmin iş görülməyəndə adam özünü narahat hiss edir. Vərdişlər icra edilmədikdə isə heç bir narahatlıq yaranmır. Öyrənmə qanunlarını təlim nəzəriyyəsi, tərbiyə qanunlarını tərbiyəşünaslıq üzə çıxarır.

Pedaqoji proses o, cümlədən tərbiyə prosesi dialektik bir prosesdir. A.S.Makarenkoya görə pedaqokika ən dialektik elmdir. Onun fikrincə pedaqoji prosesdə dialektikanın bütün qanunları fəaliyyət göstərir. Bu özünü tərbiyə prosesində də göstərir. Belə ki, tərbiyə prosesində tərbiyəyə bütün təsirlər, amillər qarşılıqlı əlaqə və ziddiyyətdə təsir edir. Konkret olaraq demək olar ki, tərbiyə prosesi tərbiyə olunanların xalqın maddi və mənəvi sərvətlərinin

mənimsəməsinə nə qədər çox gömək göstərərsə, o qədər də tərbiyə məqsədinə uyğun gəlir, müasir sosial tələblərə cavab verir. Böyüməkdə olan insan şəxsiyyətinin formalaşdırılması tərbiyə prosesinin məqsədidir və burada insanın özünün psixi xüsusiyyətləri, şəxsiyyətin xassələri, onun səy, tələb və imkanları, ən incə asılılığı və şərtlənməsi özünü göstərir. Tərbiyə olunanın bu fərdi xüsusiyyətləri müəyyən mənada, tərbiyə məqsədinin həyata keçirilmə müvəffəqiyyətini müəyyən edir. Bunu nəzərə almayan pedaqoq-tərbiyəçi müvəffəqiyyətə nail ola bilməz. Digər tərəfdən tərbiyə prosesində həm də pedaqoji təsirlərin qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilməsi zəruridir. Çünki onlar da böyüməkdə olan insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz təsirini göstərib. (5, 2-öf TOM).

İstənilən fəaliyyətdə, müəyyən mənada, müvəffəqiyyətin əsasını məqsəd aydınlığı təşkil edir. Aydın məqsəd hər bir işçiyə, istənilən sahədə fəaliyyət göstərənə işini səmərəli və düzgün təşkil etməyə imkan verir. Pedaqoji prosesdə də məqsəd aydınlığı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlər isə cəmiyyətin şəxsiyyət formalaşdırılması işinə verdiyi tələblərə əsasən müəyyən edilir. Klassik və müasir pedaqoqlar şəxsiyyət formalaşdırılması prosesində məqsəd aydınlığına yüksək qiymət verirlər. Məsələn K. D Uşinski məqsəd aydınlığını pedaqoji prosesin birinci və əsas məsələsi hesab edirdi. Onun fikrincə tərbiyənin məqsədi ictimai və xalq mənafeyini üstün tutan, həqiqətə, doğruluğa, xeyrixahlığa can atan, bütün insanlığın mənafeyini xalqının və özünün mənafeyi ilə birləşdirməyi bacaran həqiqi insan yetişdirməkdir. (7, s.111)

İstənilən fəaliyyətdə rəhbər tutulan qayda və qanunlar sistemi prinsip adlanır.

Tərbiyə prinsipləri isə tərbiyənin bütün qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirən, şəxsiyyətin formalaşdırılması işinin daha da səmərəli və məqsədyönlü təşkilinə istiqamət verən, rəhbərlik edən qaydalar sistemidir.

Bu prinsiplər ayrı-ayrı tərbiyəçilər tərəfindən uydurulmur, müəyyən edilmir, tərbiyənin obyektiv qanunları, cəmiyyətin pedaqoji proses qarşısında qoyduğu şəxsiyyətin formalaşdırması məqsədinin tələbləri və vəzifələri əsasında müəyyən edilir.

Son dövrdə nəşr edilmiş pedaqogika dərsliklərinin əksəriyyətində tərbiyə prinsipləri ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa bölünür.

Ümumi prinsiplər həm təlim, həm tərbiyə, ümumimyyətlə, bütün pedaqoji prosesdə rəhbər tutulan prinsiplərdir. Bura tərbiyənin həyatla, quruculuq işi ilə əlaqələndirilməsi, sistemətiklik və ardıcılıq, şüurluluq və fəallıq, yaşa uyğunluq və fərdi yanaşma prinsipləri daxildir. Bu prinsiplərin tətbiqi zamanı hər sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Məsələn, təlim prosesinin əsas məqsədi maddi aləm qanunauyğunluqlarını dərk etdirməkdir. Ona görə də ümumi prinsiplər bu məqsədin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Tərbiyənin məqsədi insanlarda çoxcəhətli münasibət formalaşdırmaq olduğundan ümumi prinsiplər tərbiyə prosesində məhz bu məqsədin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Ümumiyyətlə tərbiyə prinsiplərini aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1. Tərbiyənin həyatla quruculuq işi ilə əlaqələndirilməsi.
2. Yaşauyğunluq.
3. Fərdi yanaşma.
4. Sistemətiklik və ardıcılıq.
5. Şüurluluq və fəallıq.
6. Nikbinlik.
7. Hörmət və tələbkarlıq.
8. Kollektivdə tərbiyə.
9. Tələblərdə vahidlik.

Birinci beş prinsip ümumi prinsiplərdir. Bu ümumi prinsiplərin tətbiqi zamanı tərbiyəçi tərbiyələndirmə zamanı istinad edəcəyi, nəzərə alacağı məsələləri daha aydın şəkildə dərk etməlidir.

Tərbiyənin həyatla quruculuq işi ilə əlaqələndirilməsi prinsipi bütün dövr və zamanlar üçün aktual olan bir prinsipdir. (1. s. 75-76)

Belə ki, hər bir tərbiyə işi mövcud ictimai tələblərə cavab verməyə cəmiyyət onu qəbul etməz və o səmərəsiz, yararsız bir işə çevrilir. Hər bir tərbiyəçiyə yaşadığı ictimai-iqtisadi mühitin tələb etdiyi insan modeli, cəmiyyətdə yaşayacaq fəaliyyət göstərəcək şəxs üçün zəruri olan əxlaqi keyfiyyətlər aydın olmalıdır. Ona görə də bu prinsip əsas və aktual prinsip hesab edilir. Tərbiyəçi bütün tərbiyə fəaliyyətini tərbiyə olunanların gündəlik həyatı və fəaliyyəti ilə bağlamalıdır. Məsələn, tədris müəssisələrinin fəaliyyəti əsasən təlimdir. Məhz təlim prosesində dinləyicilərə intizamlılıq (dərslə gecikməmək, müəllimin izahı zamanı diqqətli olmaq, yoldaşlarını dinləmək və s.), çalışqanlıq (yaxşı oxumaq, kurs işi yazmaq, təcrübələr qoymaq, öyrədilən praktiki işləri icra etmək və s.), dözümlülük (görülən işi axıra çatdırmağa özünü məcbur etmək, laboratoriya işlərinin düzgün işlənməsi yolları axtarmaq və s.), yoldaşlarına hörmət etmə, müraciət etmə qaydaları və məqamları və s. kimi keyfiyyətlər aşılanır.

Yaşa uyğunluq prinsipi.

Tərbiyə olunanlarla aparılan hər bir tərbiyəvi işlərdə onların yaşlarının, fiziki və psixoloji inkişaflarının xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Hər yaşda insanların inkişaf səviyyəsinə uyğun maraq dairəsi, qavrama qabiliyyətləri, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə müxtəlif münasibətləri mövcud olur. Tərbiyə ilə məşğul olan hər kəs tərbiyələndirmə fəaliyyətində mütləq bu xüsusiyyətləri nəzərə almalıdır. Əks halda heç bir nəaliyyət əldə edə bilməz.

Gənc insanlar müəyyən intellektual hazırlığa zəruri əxlaqi adətlərə, fiziki kamilliyə, əxlaqi anlayışlara malik olduqları üçün onlarla problem xarakterli işlər aparılır.

Həmçinin mədəniyyət müəssisələrində aparılan tərbiyəvi tədbirlər də dövrün aktual problemlərinə həsr edilir. Bu müəssisələrdə gənclərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üzrə işlər aparılır, ona görə də aparılan hər bir tərbiyə tədbirləri marağa görə birləşmiş müxtəlif kollektivlərin bilik, maraq, görüş dairələr baxımından aparılır. Gənclərlə aparılan işlər, tədbirlər dövrün aktual

problemlərinin müzakirə və həlli istiqamətində aparılmalıdır. Cəmiyyətdə baş verən, yaranan neqativ hallar və bunların gənclərə, ümumiyyətlə insanların həyat tərzinə təsiri kimi məsələlər, belə neqativ halların aradan qaldırılması yollarına aid aparılan işlər buna misal ola bilər.

Həm təlim-tərbiyə müəssisələri, həm mədəniyyət, həm də digər dövlət müəssisələrində həyata keçirilən rəğbətləndirmə və cəza tədbirlərində uyğunluq nəzərə alınır. Ona görə də müxtəlif müəssisələrdə (sistemli təlim, mədəniyyət, istehsalat, dövlət və s.) tərbiyə işləri, tədbirləri həmin idarələrin aid olduğu nazirliklər və ya baş idarələr tərəfindən hazırlanmış və ya təsdiq edilmiş tərbiyə proqramları əsasında aparılır.

Fərdi yanaşma prinsipi.

Cəmiyyətdə, hətta bir ailədə eyni xarakterli iki insan tapmaq qeyri mümkündür. Belə ki, eyni şəraitdə, eyni valideynlərin təsiri və tərbiyəsi altında böyüyən uşaqlar eyni yaş səviyyəsində öz-lərini müxtəlif şəkildə aparırlar. Ayrı-ayrı fərdi xüsusiyyətlərə malik uşaqlar eyni ailədə müxtəlif fiziki inkişafa, əsəb sisteminə malik olurlar. Onların xarici aləm hadisələrinə münasibəti, qavrama qabiliyyətində müxtəlif olur. Məsələn, ailədə ilk uşaq, tutaq ki, 7 yaşında sərbəst danışır, riyazi təfəkkürü inkişaf etmiş olur, fəaldır, fiziki cəhətdən sağlamdırsa, ikinci uşaq da həmin yaşda sərbəst və məntiqi danışır, riyazi təfəkkürü zəifdir və yaxud da fiziki cəhətdən daha yaxşı inkişaf etmişdir, ətrafdakılara qarşı aqressivdir və s. Cəmiyyəti təşkil edən insanlar da məhz bir-birindən bu fərdi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər.

Tərbiyə prosesində fərdi yanaşma insanların malik olduğu fərdi xüsusiyyətlərdən istifadə edərək onları ümumi məqsədə tabe etməyi nəzərdə tutur. Yəni tərbiyə prosesində eyni yaşlı tərbiyə olunanların fiziki, emosional, intellektual xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və onlardan tərbiyə məqsədilə istifadə edilməsi fərdi yanaşma adlanır. Əgər yaşayış prinsipi ayrı-ayrı yaş dövrlərində aparılacaq tərbiyə işlərinin məzmununu, aşılacaq əxlaqi keyfiyyətləri, formalaşdırılacaq adətləri müəyyən edərsə, fərdi yanaşma həmin yaş dövründə tərbiyə olunanların fərdi xüsusiyyətlərinə istinad etməyi irəli sürür. Fərdi

yanaşma eyni səviyyəli tərbiyə olunanların fərdi xüsusiyyətlərindən istifadə edərək onları ümumi tələbə tabe edir. Bu tərbiyə məqsədlərinin müvafəqiyətlə həyata keçirilməsinin əsas və mühüm şərtlərindən biridir.

Fərdi yanaşma tərbiyə olunanın bütün daxili aləmini, marağını, əsəb sisteminin quruluşu və inkişafı ilə bərabər onların yaşadığı mühitin, təsir edən digər amillərin də təhlil edilib öyrənilməsinə tələb edir. Tərbiyəçi tərbiyə etdiyi insana onunla bərabər kimlərin necə təsiri səviyyəsini bilməsi onun tərbiyə fəaliyyətinin səmərəliliyini daha da artırır. Çünki bu ona tərbiyə fəaliyyətini düzgün qurma imkanı verir. Fərdi yanaşmadan tərbiyənin bütün mərhələlərində istifadə edilməlidir. Hər kəsin fərdi xüsusiyyətlərindən istifadə edərək onu cəmiyyət üçün fəal şəxsiyyətlər kimi formalaşdırma mümkündür.

Sistematiklik və ardıcılıq prinsipi.

Mövcud pedaqogika dərslərinin əksəriyyətində sistematiklik və ardıcılıq təlim prinsipi kimi verilmişdir. Lakin bir çox məşhur pedaqoglar sistematiklik və ardıcılıq prinsipini tərbiyə prinsipi kimi də qəbul etmişlər. Qeyd etdik ki, tərbiyə cəmiyyətin qarşıya qoyduğu məqsədlərə müvafiq şəxsiyyətin formalaşdırılması prosesidir. Bu iş məqsədyönlü, ardıcıl sistem şəklində aparılan təsirlər vasitəsilə həyata keçirilir. Sistematiklik və ardıcılıq tərbiyənin ilk mərhələlərindən başlayaraq həyata keçirilir. Yəni aşılacaq əxlaqi keyfiyyətlər, formalaşdırılacaq adətlər zəncirvari sistem halında əvvəlcədən birləşmiş şəkildə həyata keçirilir.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi də tərbiyənin ümumi prinsipidir. Bu prinsip həm təlim həm də tərbiyə prosesində rəhbər tutulan prinsipdir. Tərbiyə prosesində şüurluluq və fəallıq verilən tərbiyə tələblərinə şüurlu münasibətdə və ictimai fəaliyyətdə fəallıq göstərmədə özünü biruzə verir. Tərbiyəçi ilə tərbiyə olunan arasında yaranan ziddiyyətə çox zaman səbəb tərbiyə olunanın tərbiyə tələbinə şüurlu yanaşmaması, onu dərk etməməsidir. Ona görə də hər bir əxlaqi anlayışın şüurlu sürətdə mənimsənilməsi, ona şüurlu mü-

nasibət bəsləyərək öz mənəviyyatı, daxili aləmi vasitəsilə transformasiya edilməsi tərbiyə işində mühüm və zəruri amildir, tərbiyə müvəffəqiyyətini təmin edən əsas şərtidir. Şüurlu surətdə dərk edilən əxlaqi anlayış icra edilməklə fəallıq kəsb edir. Ona görə də hər bir müəllim və tərbiyəçi əxlaqi anlayışlarının adətlərə, fəallıq mövqeyinə çevrilməsinə çalışmalıdır.

Nikbinlik prinsipi.

Bu humanist prinsip olub insana, onun müsbət istiqamətdə dəyişə bilməsinə inam yaradır. Nikbinlik prinsipinin mahiyyətinə görə heç bir yaxşı cəhəti olmayan, dəyişməz düzəlməz insan yoxdur. İnsanların müsbət keyfiyyətlərinə istinad edərək tərbiyə vasitəsilə onun mənfi cəhətlərini aradan qaldırmaq mümkündür. Bütün insanların hamısında həm müsbət, həm də mənfi əlamətlər mövcuddur. Lakin bir qrup insanlarda mənfi əlamətlər nisbətən üstünlük təşkil edir, tərbiyəçinin tərbiyəvi təsirlərini qəbul etmir və ya çətin qəbul edir. Tərbiyə olunanların müsbət və mənfi keyfiyyətlərini üzə çıxarmaq tərbiyəçidən böyük ustalıq tələb edir. Ancaq bu prosesdən sonra, yəni tərbiyə olunanın mənfi cəhəti və həm də onu yaranan səbəb məlum olundandan sonra tərbiyəçi işini səmərəli qura bilər. Tərbiyəçi tərbiyə etdiklərinin gələcəyinə, özünün tərbiyə işinin nəticəsinə inanmalıdır.

Nöqsanların aradan qaldırılmasına inamla prinsiplilik və səbrlə yanaşılmalı, tələsçənlik bilməməlidir. Bu sistem təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılan tərbiyə işlərində rəhbər tutulan prinsipdir. Mənfi keyfiyyətlər tərbiyə prosesində aradan qaldırılmazsa bir tərəfdən bu insanın xarakterində möhkəmlənər, digər tərəfdən də başqa zəruri əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşdırılması işində əngələ çevrilə bilər.

Hörmət və tələbkarlıq prinsipi.

Bu prinsipə görə tərbiyəçi tərbiyə fəaliyyətində tərbiyə olunanın şəxsiyyətinə mümkün qədər çox hörmət etməli və tərbiyə tələblərinin yerinə yetirilməsində eyni dərəcədə tələbkar olmalıdır. Ciddi tələbkarlıq və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan tərbiyə fəaliyyəti səmərəli nəticə verir. Tərbiyəçi tərbiyə olunanı qayğı, hörmət, valideyn

məhəbbətilə yanaşmalıdır. Tərbiyə olunanlar bu qayğını, hörməti hiss etməlidirlər. Bu hörmət arxasında hər kəs ona verilən tərbiyə tələblərini yerinə yetirməli olduğunu, onun vacibliyini dərk etməlidir. O, bilməlidir ki, verilən əxlaqi tələbin yerinə yetirilməməsi onu hörmətdən salar, nüfuzuna xələl gətirər. Həmçinin tərbiyəçi tərbiyə olunanlardan da öz şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmağı tələb etməlidir. Öz şəxsiyyətinə hörmət edə bilməyən şəxsin başqasına hörməti qorxaqlıq və ya ləyaqətsizlik kimi meydana çıxar. Bu işə tərbiyə işinin müvəffəqiyyətsizliyinə səbəb olar. Tərbiyə tələblərinin mahiyyəti tərbiyə olunanlara aydın olmalıdır. Tələblər elə tonda verilməlidir ki, icraçıda onun yerinə yetirilməsinə heç bir şübhə qalmasın. Tələblərin icrasında fasilələrə, ləngimələrə yol verilməməlidir. Tərbiyə tələblərinin verilməsi və onun icrası müəyyən mənada tərbiyə olunanın şəxsiyyətinə hörmətlə birləşməlidir. Bu tərbiyə olunanın şəxsiyyətinə ifrat hörmət bəzən onda mənəm-mənəmlik, özündən razılıq və başqalarına qarşı etinasızlıq yaradır. Bu situasiyanın aradan qaldırılması tərbiyəçidən ustalıq tələb edir. Tərbiyəçi incə pedaqoji takt seçərək, onu təhqir etmədən səhvini başa salmalıdır. Ümumiyyətlə tərbiyə ilə məşğul olan bütün müəssisələrdə verilən tələblər məkana, şəraitə tərbiyə auditoriyasına uyğun şəkildə verilməlidir.

Kollektivdə və kollektiv vasitəsilə tərbiyə prinsipi.

Hər adam cəmiyyətdə müxtəlif xarakterli insanlar əhatəsində yaşayır, fəaliyyət göstərir. Onun fəaliyyəti müəyyən kollektiv daxilində mövcud olur. Ona görə də hələ kiçik yaşlarından insanlarda kollektivçilik ruhu, kollektiv üzvləri ilə normal ünsiyyət adətləri formalaşdırmaq cəmiyyətin vacib tələblərindən biridir. Ümumiyyətlə yaşından asılı olmayaraq kollektivdə kanardan insan yoxdur, ona görə də kollektivin özündən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilir. Kollektiv tərbiyə zamanı tərbiyə olunanı paralel təsir göstərilir. Gənc insanlara tərbiyəçi həm bir başa, həm də kollektiv vasitəsilə təsir etməlidir.

Deməli şəxsə, insana həm tərbiyəçi, həm də eyni zamanda kollektiv təsir edir. Kollektivdə hər bir tərbiyə olunan özünün mövqeyini müəyyən

edir, özünü təsdiq edir. Kollektiv məqsədlərinin həyata keçirilməsi prosesində tərbiyə olunanların müsbət və mənfi keyfiyyətləri üzə çıxarılır, nöqsanların aradan qaldırılması yolları müəyyən edilir, kollektiv təsir vasitələrinə onların ictimai fəallığı artırılır. Kollektiv tərəfindən tələblər elə verilməlidir ki, bu ictimai mənafe ilə şəxsi mənafeyi birləşdirsin. Yəni tərbiyə olunan kollektivin verdiyi tərbiyə tələblərini öz şəxsi tələbi kimi qəbul etsin. Bu zaman kollektivlə birgə fəaliyyət vəziyyəti yaranır. Bu vəziyyətdə kollektiv üzvləri eyni işi icra etmə tələblərinə tabe olurlar ki, bu da onlar arasında məsuliyyət, qarşılıqlı yardım, kömək, intizamlılıq kimi münasibətlər yaradır və möhkəmləndirir.

Digər tərəfdən kollektiv tərəfindən təqdir olunan əxlaqi hərəkətlər digərlərinə də nümunə olur, digər kollektiv üzvləri də təriflənmək üçün kollektivin başqa ihlərini, tələblərini nümunəvi şəkildə yerinə yetirməyə çalışırlar.

Ümumiyyətlə kollektiv şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında körpü rolunu oynayır. Cəmiyyət öz tələblərini kollektivə, kollektiv isə öz üzvlərinə verir və bu tələblərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Əksinə ayrı-ayrı insanların kollektiv üzvlərinin tələbləri əvvəl kollektivə sonra isə kollektiv vasitəsilə cəmiyyətə ötürülür. Hər hansı bir əxlaqi problem əvvəl kollektiv daxilində təcrübədən çıxır, sonra isə cəmiyyətin digər kollektivlərinə verilir. Bu həmçinin insanların sosial tələblərinə də aiddir. Belə ki, insanların tək-tək sosial problemləri, tələbləri ayrı-ayrı kollektivlər vasitəsilə cəmiyyətə ötürülür. Müxtəlif kollektivlər tərəfindən irəli sürülmüş bu problemlər, tələblər iş təhlil-tərkib edilir, ümumiləşdirilir və cəmiyyətin

probleminə çevrilir. Kollektiv daxilində hər bir tərbiyə olunan kollektiv tələblərini icra edə-edə mütəşəkkiliyə, intizamlılığa, icraçılığa, yaradıcılığa, fəallığa və s. bu kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnirlər. Məhz kollektiv vasitəsilə insanlar ictimai təcrübəyə qoşulur, öz fəaliyyətini cəmiyyətin fəaliyyəti ilə əlaqələndirir, özünü cəmiyyət üçün yararlı şəxs hesab edir.

Tələblərdə vahidlik prinsipi.

Tərbiyə prosesində zəruri əxlaqi keyfiyyətlərin və adətlərin formalaşmasında bu prinsip əhəmiyyətli yer tutur. Bu prinsip tərbiyənin ilk mərhələlərində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Beləki, dinləyicilərə həm müəllim, həm valideyn, həm dostları, ümumiyyətlə onun tərbiyəsi ilə məşğul olan bütün insanlar eyni tərbiyəvi tələblər verməlidirlər. Verilən tərbiyə tələblərindəki ziddiyyət insanlarda zəruri əxlaqi keyfiyyətlər və adətlər formalaşdırılmasında ziddiyyət və çəşşinliq yaradır, bu isə tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir. Tərbiyə olunanlara vahid tələb verilməklə yanaşı onun icrasına da eyni səviyyədə tələbkarlıqla nəzarət edilməlidir. Tələblərdə vahidlik, xüsusən təlim və tərbiyə müəssisələrində gözlənilməlidir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, tərbiyə prosesi təbiət etibarilə hərtərəffidir və bu hal tərbiyə təsirlərinin müxtəlif və çoxcəhətliyiindən irəli gəlir. Belə ki, tərbiyə prosesində tərbiyəçi ilə yanaşı ətrafdakıların mütamadi, çoxcəhətli təsirləri mövçud olur. Bu təsirlər insanın ömrünün axırına qədər davam edir. İnsana hamı, hər şey valideyn, tərbiyəçi, təbiət - çanlı və çansız təbiət - istehsalat, istehsal münasibətləri, onu əhatə edən mikro mühit və s. təsir edir.

İstifadə edilən mənbələr:

1. Əliyeva Z. Pedaqogika. Bakı-2004. Səh. 92.
2. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı-2006, səh. 434.
3. Hüseynzadə R.L, İbrahimov F.N. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı-2012, səh.706.
4. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları (dərs vəsaiti). Bakı-2012, səh.53.
5. Макаренко А.С. Собрание сочинений в 4-х томах. Москва. 1987.
6. Культурология, (Под. ред. Драча Г.В.) Р-Д,1997 год .
7. K.D.Uşinski, seçilmiş pedaqoji əsərləri, Azərnəşr, 1953, səh. 369.

Ильяс Исаев

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ НА УЧЕБНЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ

Резюме:

Воспитательный процесс - относится к сильно политизированным понятиям, поэтому его определения сильно зависят от той научной школы, которая его определяет. При этом чем больше в определении воспитания отражается технология собственно воспитания, тем политизация, и, соответственно, различия в определениях больше.

Понятие воспитание неотделимо от других, таких, как образование и профессионализация. Оно коррелирует со значениями функций умение (знание, навык), планирование и т. д. Наличие этих сквозных связей между достигнутыми объёмами представлений позволяет устанавливать соответствие с имеющим уровнем цивилизованности в обществе. А в учебных заведениях взаимосвязь этих функций позволяет формировать методическое обеспечение в зависимости от специализации.

Во время учебного и воспитательного процесса основная цель не только заработать доверие слушателей, но и быть в состоянии доверять самому курсанту.

Ilyas Isaev

MAIN PRINCIPLES OF EDUCATIONAL WORK IN TRAINING ENTERPRISES

Summary:

The educational process refers to highly politicized concepts, so its definitions are highly dependent on the scientific school that defines it. Moreover, the more the upbringing technology itself is reflected in the definition of upbringing, the politicization and, accordingly, the differences in definitions are greater.

The concept of education is inseparable from others, such as education and professionalization. It correlates with the values of functions, skill (knowledge, skill) planning, etc. The presence of these end-to-end connections between the achieved volume of representations makes it possible to establish compliance with the level of civilization in society. In educational institutions, the interconnection of these functions allows the formation of methodological support depending on the specialization.

During the educational and educational process, the main goal is not only to earn the trust of students, but also to be able to trust the student himself.

TELMAN ŞAHBAZOV

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası, Strateji Araşdırmalar və Dövlət Müdafiəsini İdarəetmə Akademik Kursunun rəisi, polkovnik

ELÇİN KƏRİMOV

Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Adyunkturasının professoru, fizika üzrə elmlər doktoru

E_Kerimov.fizik@mail.ru

UOT 004; 004.9; 002; 007

DÖVLƏTLƏRİN İNFORMASIYA MÜHAFİZƏSİ VƏ İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, informasiya təhlükəsizliyi, informasiya mühafizəsi, verilənlər, virus, proqram təminatı

Keywords: information technology, information security, information protection, data, virus, software.

Ключевые слова: информационные технологии, информационная безопасность, информационная защита, данные, вирус, программное обеспечение.

Yeni informasiya texnologiyalarının meydana çıxması və informasiya saxlanılması və emal edilməsi üçün güclü kompüter sistemlərinin inkişafı informasiya mühafizəsi səviyyəsini artırdı və informasiyanın mühafizəsinin effektivliyinin verilənlərin saxlanması arxitekturası ilə birlikdə artması vacibliyini aşkar etdi. Beləliklə, informasiyanın mühafizəsi məsələsi ön plana çıxır: informasiyanın mühafizəsi üçün bütün mümkün olan sənədlər işlənir; informasiyanın mühafizəsi üçün tövsiyələr formalaşır; informasiyanın mühafizəsi üçün müxtəlif qanunlar hazırlanır. Beləliklə, informasiya mühafizəsinə təhlükə informasiya təhlükəsizliyinin təmini vasitələrini informasiya sistemlərinin vacib xarakteristikalarından biri etdi.

Hazırda informasiyanın saxlanması və emalının geniş sistemləri mövcuddur ki, onların layihələndirilməsi prosesində dövlətin informasiya təhlükəsizliyi faktoru, gizli informasiyanın saxlanması əsas yerlərdən birini tutur. Belə informasiya sistemlərinə bank və ya hüquq sənədlərinin təhlükəsizlik sistemləri aiddir ki, bu sistemlər üçün informasiya sistemlərində informasiyanın

mühafizəsi həyati məna kəsb edir. Dövlətin informasiya (informasiya sisteminin) təhlükəsizliyi dedikdə, informasiyaya bilərəkdən və ya təsadüfən sanksiyalaşdırılmamış daxil olma və bununla da sistemdə sənəd dövriyyəsinə və verilənlərlə mübadilə prosesinə ziyan vurma və həmçinin, informasiyanın oğurlanması, modifikasiyası, məhv edilməsi başa düşülür [4].

Başqa sözlə desək, informasiya sistemlərində informasiya mühafizəsi məsələləri normal funksiya göstərən informasiya sistemini sanksiyalaşdırılmamış idarə olunan təsirlərdən və kənar şəxslərin və ya proqramların verilənlərə oğurluq məqsədi ilə daxil olmasından izolə etmək üçün həll olunur. “İnformasiya sistemlərinin mühafizəsinə təhlükə” dedikdə informasiya sistemində saxlanılan verilənləri təhrif etmək, məhv etmək və ya hər hansı başqa məqsədlər üçün istifadə etmək bacarığı olan, reqlamentdə əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış real və yaxud da potensial mümkün olan təsirlər başa düşülür.

Əgər istənilən idarə olunan informasiya sistemini təsvir edən modeli götürsək, belə qənaətə gəlmək olar ki, informasiya sisteminə həyəcanlandırıcı təsir təsadüfi ola bilər. Elə buna görə də informasiya sistemlərinin mühafizəsinə təhlükəni nəzərdən keçirdikdə bilərəkdən və təsadüfi həyəcanlandırıcı təsirləri seçmək lazımdır. İnformasiyanın müdafiə kompleksi məsələ, aparat vasitələrində olan defektlərin hesabına da sıradan çıxma bilər. İnformasiyanın mühafizəsi məsələləri həmçinin, verilənlər bazasına birbaşa daxil olma imkanları olan personalın qeyri – düzgün hərəkətləri nəticəsində də özünü göstərə bilər ki, bu da informasiyanın mühafizəsi üçün aparılan

İstənilən digər tədbirlərin normal şəraitində informasiyanın mühafizəsinin effektivliyinin aşağı düşməsinə səbəb olar. Bundan əlavə, proqram təminatında bilməyərəkdan olan səhvlər və informasiya sisteminin digər qüsurları meydana çıxıb bilər. Bütün bunlar informasiya sistemlərində istifadə olunan informasiya təhlükəsizliyinin istənilən növünün informasiya mühafizəsinə neqativ təsir göstərir.

İnformasiyanın kompyuter viruslarından mühafizəsi (informasiya sistemlərində informasiyanın mühafizəsi) şəbəkədə informasiyanın mühafizə vasitələrini daha dəqiq desək, verilənləri əldə etmək və bu informasiyanı lazımi şəxsə göndərmək və ya verilənlər bazasının informasiyasını məhv etmək istəyən zərər vuran proqramların sanksiyalaşdırılmamış təsirinin qarşısını alan informasiya mühafizəsinin proqram – aparat vasitələrini nəzərdə tutur. Lakin, informasiyanın kompyuter viruslarından mühafizəsi tam mənada xakerlərin və ya kompyuter piratı adlanan insanın hücumunun qarşısını tamamilə ala bilmir.

İnformasiyanın mühafizəsi və informasiyanın kompyuter viruslarından mühafizəsi məsələsinin vəzifəsi həm virusların və həm də xakerlərin ən doğru mənbələrdən olan məxfi məlumatlara girişini çətinləşdirmək və yaxud da tamamilə mümkün etməməkdən ibarətdir. Xakerlər minimal resurs sərf etməklə maksimum həqiqi məxfi olan məlumatları əldə etmək istədiklərindən informasiyanın mühafizəsinin məqsədləri – sistemə qanunsuz yolla girmək istəyənləri çətdirməkdir: informasiyanın mühafizəsi xidməti ona düzgün olmayan məlumatları ötürür, kompyuter informasiyasının mühafizəsi verilənlər bazasını xarici sanksiyalaşdırılmamış müdaxilələrdən maksimal şəkildə izolə edir və s.

Kompyuter informasiyasının mühafizəsi kənardan icazəsiz daxil olmaq istəyən şəxs üçün elə bir maneədir ki, məlumatlara giriş əldə etmək üçün onu mütləq şəkildə keçməlidir. Kompyuter informasiyası mühafizəsinin arxitekturası elə şəkildə qurulur ki, məlumatlara kənardan qeyri – qanuni daxil olmaq istəyən şəxs informasiyanın çoxlu sayda mühafizə səviyyələri ilə rastlaşsın: girişin məhdudlaşdırılması vasitəsi ilə serverin mühafizəsinə məxfi verilənlərlə işləyən istifadə-

çinin özünün kompyuterinin mühafizəsi. Kompyuterin və həm də serverin eyni zamanda mühafizəsi kompyuter informasiyasının mühafizəsinə təşkil etməyə elə imkan verir ki, kənardan qanunsuz daxil olmaq istəyən üçün, insan faktoru kimi etibarlı olmayan vasitədən istifadə etməklə sistemə girmək mümkün olmasın. Yəni, istifadəçinin verilənlər bazasının kompyuterinin mühafizəsinə yarım informasiyanın sonrakı mühafizə səviyyəsinə keçdikdə xaker verilən üstünlükdən düzgün istifadə etməyə məcburdur, yoxsa serverin mühafizəsi onun verilənləri əldə etmək üçün istənilən sorğusunu rədd edəcək və kompyuter informasiyasının mühafizəsinə keçmək əbəs olacaqdır [5].

Son illərdə dərc olunmuş elmi məqalələr göstərir ki, informasiya mühafizəsi texnikasının inkişafı kənardan müdaxilələrin sayı ilə ayaqlaşma bilmir və informasiya mühafizəsi texnikası özgə sirtini ələ keçirmək məqsədi ilə şəbəkəyə qanunsuz daxil olan şəxslərin istifadəsində olan texnologiyalardan həmişə geri qalır. İnformasiyanın mühafizəsi haqqında informasiya sisteminde sirkulyasiya edən və rabitə kanalları vasitəsi ilə ötürülən informasiyanı təsvir edən sənədlər mövcuddur. İnformasiya mühafizəsinin olduqca mürəkkəb olmasına baxmayaraq sənədlər, daha mürəkkəb texnoloji modellərdən istifadə etdikdən sonra belə daim əlavələrə məruz qalır və mükəmməlləşir.

Bu gün informasiyanın mühafizəsi üçün effektiv tədbirlərin reallaşmağına yalnız şəbəkədə informasiya mühafizəsi vasitələrinin və informasiya mühafizəsi modellərinin işlənilməsi deyil, həm də sistem yanaşma və ya informasiya mühafizəsi kompleksi – “informasiyanın mühafizəsi” kimi təyin olunan qarşılıqlı əlaqəli tədbirlər kompleksi reallaşmalıdır. İnformasiya mühafizəsinin baxılan kompleksi bir qayda olaraq informasiyanın mühafizəsi tədbirlərinin təşkil olunması üçün xüsusi texniki və proqram vasitələri istifadə edir.

Bundan əlavə, informasiyanın mühafizəsi modelləri informasiyanın mühafizəsi və kənardan hücumlara qarşı normativ-hüquqi aktlar və mənəvi-etik tədbirləri özündə cəmləşdirən “İnformasiyanın mühafizəsi” standartını nəzərdə tutur.

“İnformasiyanın mühafizəsi” standartı informasiya mühafizəsini nəyin bahasına olursa olsun məxfi məlumatları ələ keçirmək istəyən kənardan qanunsuz müdaxilə edənlərin kompleks hərəkətlərindən irəli gələn informasiya mühafizəsinin kompleks tədbirləri ilə birlikdə normaya salır. Bu gün cəsarətlə demək olar ki, standartlar və informasiya mühafizəsi yavaş – yavaş kompyuter informasiya sistemləri və verilənlər şəbəkələrində informasiya mühafizəsinin müasir texnologiyalarını yaradır.

1. İnformasiya mühafizəsinin və informasiya mühafizəsinə bilərəkdən müdaxilə təhlükəsinin növləri

İnformasiya mühafizəsinin növləri, daha dəqiq desək müəssisədə informasiya mühafizəsinə təhlükələrin növləri passiv və aktiv kimi iki yerə ayrılır. İnformasiya təhlükəsizliyinin passiv riski informasiya resurslarının qeyri-hüquqi istifadəsinə istiqamətlənmişdir və informasiya sisteminin işinin pozulmasına yönəlməmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyinin passiv riskinə, verilənlər bazasına giriş və ya verilənlərin ötürülməsi kanallarının qulaq asılmasını misal gətirə bilərik.

İnformasiya təhlükəsizliyinin aktiv riski onun komponentlərinə məqsədyönlü şəkildə hücum yolu ilə fəaliyyətdə olan informasiya sisteminin işinin pozulmasına yönəlmişdir. Kompyuter mühafizəsinin təhlükəsizliyinə aktiv təhlükələr növünə, məsələn, kompyuterin fiziki olaraq sıradan çıxarılması və ya program təminatı səviyyəsində onun işləmə qabiliyyətinin pozulmasını göstərmək olar.

2. İnformasiya mühafizəsi vasitələrinin vacibliyi. Kənardan qanunsuz müdaxiləyə qarşı informasiya mühafizəsinə sistem yanaşma

İnformasiya mühafizəsinin metod və üsullarına təşkilati-texniki, informasiya mühafizəsinin hüquqi tədbirləri və informasiya mühafizəsi üçün qəbul olunan ölçülər (informasiyanın hüquqi mühafizəsi, informasiyanın texniki mühafizəsi, iqtisadi informasiyanın mühafizəsi və s.) aiddir. İnformasiya mühafizəsinin təşkilati metodları və

informasiya mühafizəsi aşağıdakı xassələrə malik olmalıdır [6]:

- informasiya mühafizəsinin metod və vasitələri informasiya təhlükəsizliyi standartlarına uyğun olaraq sızma kanallarının tamamilə və yaxud qismən bağlanmasını təmin edir (informasiya mühafizəsi obyektlərinin oğurlanması və sürətinin çıxarılması);

- informasiya mühafizəsi sistemi – informasiyanın mühafizəsinin çoxtərəfli informasiya mühafizəsinə təmin edən birləşmiş tam orqanıdır.

İnformasiya mühafizəsinin metod və vasitələri və informasiya təhlükəsizliyinin əsasları aşağıdakılardan ibarətdir:

- informasiya mühafizəsi obyektlərinə rejim tədbirləri və informasiya təhlükəsizliyi metodlarının köməyi vasitəsi ilə fiziki girişə məhdudiyətlərə əsaslanan informasiya texnologiyalarının təhlükəsizliyi;

- idarə və təşkilatın informasiya təhlükəsizliyi informasiya mühafizəsi obyektlərinə girişə məhdudiyətlərə əsaslanır – bu informasiya mühafizəsi orqanlarına girişə məhdudiyətlərin qanunları, informasiyanın saxlanması və ötürülməsi üçün şifrələmədir (informasiya mühafizəsinin kriptografik metodlar, informasiya mühafizəsinin program vasitələri və şəbəkələrdə informasiya mühafizəsi);

- informasiya mühafizəsi mütləq şəkildə daim verilənlərin ən mühüm massivlərinin rezerv sürətinin çıxarılmasını və onların lazımı qaydada saxlanılmasını təmin etməlidir (verilənlərin fiziki mühafizəsi);

- informasiyanın mühafizəsi orqanları informasiya mühafizəsi obyektinə kompyuter viruslarının düşməsinə qarşı profilaktikanı təmin etməlidir.

3. İnformasiya mühafizəsinin hüquqi əsasları və informasiya mühafizəsi haqqında qanun. Müəssisələrdə informasiya mühafizəsi

İnformasiya mühafizəsinin hüquqi əsasları – informasiya mühafizəsinin qanunverici orqanıdır, burada, informasiyanın informasiya mühafizəsi və müəssisənin informasiya mühafizəsinin 4 səviyyəsini ayırmaq olar.

İnformasiyanın qorunması və mühafizəsinin birinci səviyyəsi informasiya mühafizəsi və dövlət sirri haqqında beynəlxalq danışıqlardan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin etibarlılığını təmin etmək məqsədi ilə bura Azərbaycan Respublikası da qoşulmuşdur. Bundan əlavə, bizim ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi cəhətdən təmin olunmasını özündə əks etdirən “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu da mövcuddur [1, s.2].

Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin hüquqi təminatı yüksək səviyyədədir və bir çox şirkətlər iqtisadi informasiya təhlükəsizliyinə, informasiyanın hüquqi mühafizəsinə informasiya haqqında qanuna əsasən tamamilə arxalana bilirlər. İnformasiyanın hüquqi mühafizəsi və qorunmasının ikinci səviyyəsi qanuna əlavələr: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamları və Nazirlər Kabinetinin qərarlarıdır.

Azərbaycanda informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələləri qanunlarla yanaşı ümumi formada Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında və Azərbaycan Respublikasının “Milli Təhlükəsizlik haqqında” qanununda da öz əksini tapmışdır. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında ölkənin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidlər ümumi və qısa formada öz əksini tapmışdır. Konsepsiyada qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyi siyasəti dövlət, ictimai və fərdi informasiya ehtiyatlarının qorunmasına, habelə informasiya sahəsində milli maraqların müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsindən ibarətdir [3].

Konsepsiyada Azərbaycan Respublikasının informasiya sahəsində milli təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə ölkədə informasiyanın, həmçinin dövlət informasiya ehtiyatlarının müdafiəsi sahəsində milli sistem və informasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi zərurəti qeyd olunur. Bundan başqa, dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qərarların qəbul edilməsinin informasiya təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə obyektiv və mühüm məlumatların toplanması təklif edilir [2].

İnformasiya mühafizəsinin hüquqi təminatının baxılan səviyyəsinə informasiya texnologiyaları təhlükəsizliyinin və informasiya sistemlərinin təhlükəsizliklərinin təmini standartları aid edilir. İnformasiya texnologiyaları təhlükəsizliyinin üçüncü səviyyəsinə eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən hazırlanmış sənədlər, normalar, informasiya təhlükəsizliyi metodları və klassifikatorlar aiddir.

Konfedinsial informasiyanın mühafizəsinin informasiya təhlükəsizliyi standartının dördüncü səviyyəsinə lokal normativ aktlar, göstərişlər, informasiya təhlükəsizliyi metodları və informasiyanın kompleks hüquqi mühafizəsi aid edilir. İnformasiyanın texniki mühafizəsi sferasında informasiya təhlükəsizliyi problemləri aşağıdakılardır [1]:

- elektron şüalanmasının tutulması. Problem rabitə radiokanalları vasitəsilə ötürülən informasiyanın mühafizəsinin təmin edilməsi və informasiya sisteminin verilənlərinin mübadiləsi ilə həll olunur;

- rabitə xəttinin, əsas xəttin parazit modulyasiyasını almaq məqsədi ilə məcburi elektromaqnit şüalanması. Problem informasiya ilə mühəndis mühafizəsinin köməyi və ya verilənlərin ötürülməsi rabitə kəməlləri üzrə yayılan informasiyanın fiziki mühafizəsi vasitəsilə həll olunur. Bura həmçinin, lokal şəbəkələrdə informasiya mühafizəsi, internetdə informasiya mühafizəsi və informasiya təhlükəsizliyinin texniki vasitələri aiddir:

- qulaq asma qurğularının tətbiq olunması;
- məsafədən fotosəkil çəkilməsi;
- akustik şüalanmaların tutulması və printerin mətninin bərpa edilməsi;
- mühafizəni aşmaqla informasiya daşıyıcılarının sürətinin çıxarılması;
- qeydiyyatda düşmüş istifadəçi adı altında maskalanma;
- sistemin sorğuları adı altında maskalanma;
- proqram tələlərdən istifadə;
- proqramlaşdırma və əməliyyat sistemləri dilələrinin çatışmazlığından istifadə;
- informasiyaya girişi təmin edən xüsusi işlənilmiş aparat vasitələrinin rabitə xəttinə və aparatlara qanunsuz qoşulma;
- mühafizə mexanizmlərinin bilərəkdən sıra-

dan çıxarılması;

- şifrələnmiş informasiyanın xüsusi proqramlarla deşifrəlməsi;
- informasiya infeksiyaları.

4. Zərərli proqram təminatına (PT) qarşı informasiya mühafizəsinin təminatı vasitələri

Təəssüflər olsun ki, informasiya mühafizəsi haqqında Qanun yalnız qanunu pozan şəxsin informasiya mühafizəsi xidmətini yan keçməklə məsuliyyətə cəlb olunacağını hiss etdiyi zaman işləyir. Lakin, bu gün külli miqdarda zərərli və casus PT-lər mövcuddur və yaradılır ki, onlar da verilənlər bazasında və kompyuter sənədlərində saxlanılan informasiyanı korlamaq məqsədini daşıyır. Belə proqramların çoxlu sayda olması, müxtəlifliyi və sıralarına daim yeni proqramların daxil olması informasiya mühafizəsi problemlərini birdəfəlik həll etməyə və bir çox informasiya sistemlərinə yararlı olan informasiyanın universal proqram-aparat mühafizə sistemini reallaşdırmağa imkan vermir.

İnformasiya sisteminin qanunsuz girişə qarşı mühafizəsinin pozulmasına yönəlmiş zərərli proqram təminatını aşağıdakı kriteriyalara görə klassifikasiya etmək olar:

Məntiqi bomba- informasiyanın bütövlüyünü pozmaq və yaxud da məhv etmək üçün istifadə edilir, bəzi hallarda isə onu verilənlərin oğurlanması üçün də tətbiq edirlər. Məntiqi bomba ciddi təhlükədir və müəssisənin informasiya təhlükəsizliyi belə hücumlarla heç də həmişə bacarmaq imkanında olmur, çünki, məntiqi bombalarla manipulyasiyanı narazı işçilər və yaxud da xüsusi siyasi baxışları olan mütəxəssislər istifadə edir, yəni, müəssisənin informasiya mühafizəsi adı təhlükəyə deyil, ağılagəlməz hücumla məruz qalır ki, burada da əsas rolu insan faktoru oynayır. Məsələn, özlərinin işdən çıxarılacağını əvvəlcədən bilən proqramçılar şirkətin işçilərinin maaşlarının hesablanması formuluna soyadları şirkətin işçiləri siyahısından itdikdən sonra qüvvəyə minən dəyişikliklər etmişlər. Göründüyü kimi informasiyanın mühafizəsinin nə proqram vasitələri və nə də ki, informasiyanın fiziki mühafizəsi bu halda 100% işləyə bilməyəcəkdir.

Bundan əlavə, qanunu pozanı aşkar etmək və onu qanunun bütün ciddiliyi ilə cəzalandırmaq olduqca çətinidir, ona görə də informasiyanın düzgün işlənmiş kompleks mühafizəsi şəbəkələrdə informasiya mühafizəsi problemlərini həll etməyə qadirdir [2].

Troya atı – informasiya və digər PT-lərin mühafizəsinin proqram vasitələrinə əlavə olaraq sistemə ötürülən proqramdır. Yəni, troya atı sənədləşdirilməmiş hərəkətləri yerinə yetirərək informasiya mühafizəsi sistemindən yan keçir. Belə əlavə komanda bloku zərərsiz proqrama qoşulur ki, o da sonradan istənilən ad altında yayıla bilər, qoşulmuş əlavə alqoritm hər-hansı əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış şərtlər daxilində icra olunmağa başlayır və hətta informasiya mühafizəsi sistemi tərəfindən aşkar edilə bilmir. Belə ki, şəbəkələrdə informasiya mühafizəsi belə alqoritmın hərəkətini əvvəlcədən sənədləşdirilmiş proqramın zərərsiz işi kimi qiymətləndirəcəkdir. Nəticədə, belə proqram sistemə ötürüldükdə informasiya sisteminə xidmət edən personal şirkəti təhlükə qarşısında qoyur. Yəni də bütün hər şeyə cavabdeh insan faktoru olur ki, o da əvvəlcədən informasiyanın nə fiziki mühafizəsini, nə də ki, informasiya mühafizəsi sisteminin istənilən digər metodlarını 100% təmin edə bilmir.

Virus – xüsusi sərbəst proqram olub, sərbəst yayılmaq, verilənlərin modifikasiyası yolu ilə zərərli kodun iz qoymadan digər proqramlara öz kodunu daxil etmək və çoxalma qabiliyyətinə malikdir. İnformasiyanın viruslardan xüsusi mühafizəsi mövcuddur. İnformasiya sistemlərinin virus hücumlarından mühafizəsinin təmin olunması, ənənəvi olaraq antivirus PT və şəbəkə ekranları kimi informasiya mühafizəsi xidmətinin istifadə olunmasındadır. Bu proqramların informasiya mühafizəsi problemlərini qismən aradan qaldırmağa imkan verir, lakin informasiya mühafizəsinin tarixini bilərək asanlıqla başa düşmək olar ki, antivirus kommersiya informasiyasının və müəssisədə PT əsasında informasiya mühafizə sistemlərinin quraşdırılması, bu gün cəmiyyətin sabahkı informasiya təhlükəsizliyi problemini həll etmir. Sistemin etibarlılıq səviyyəsinin artırılması və informasiya sistemlərinin mühafizəsinin təmini üçün informasiya təhlükəsizliyinin di-

gər vasitələrindən də istifadə etmək tələb olunur. Məsələn, informasiyanın təşkilatı mühafizəsi, informasiyanın proqram-aparat mühafizəsi, informasiyanın aparat mühafizəsi.

Viruslar onunla xarakterizə olunur ki, onlar sərbəst surətdə arta bilir və hesablama prosesinə bu prosesi idarə etməklə müdaxilə edir. Yəni, informasiyanın proqram – aparat mühafizəsi belə təhlükəni aşkar etməyibse, virus informasiya sisteminin idarə olunmasını ələ alaraq avtonom şəkildə öz hesablamalarını və sistemdə saxlanılan məxfi informasiya üzərində öz əməliyyatlarını aparmaq qabiliyyətinə malik olur.

Viruslarda parazit xassələrin olması onların sərbəst şəkildə tam məhv olunmalarına kimi şəbəkələrdə istənilən qədər uzun müddət qalmasını təmin edir, lakin sistemdə virusun tapılması və aşkar edilməsi indiyə qədər total xarakter daşımır və heç bir informasiya mühafizəsi xidməti viruslardan 100% - lik müdafiəni təmin edə bilmir, belə ki, istənilən dövlətin informasiya təhlükəsizliyi və informasiyanın mühafizəsinin istənilən digər üsulu insanlar tərəfindən nəzarətdə saxlanılır.

Qurd–bütün cismini və ya onun müəyyən hissələrini şəbəkə üzrə ötürən proqramdır. Maqnit daşıyıcılarda heç bur surət saxlamır və şəbəkə üzrə özünü ötürmək və hücum olunan kompyuteri yoluxdurmaq üçün bütün mümkün olan mexanizmlərdən istifadə edir. Baxılan halda informasiyanın mühafizəsi üzrə təlimat informasiyanın çoxlu sayda mühafizə üsullarını tətbiq etmək, informasiya proqram mühafizəsinin keyfiyyətini artırmaq, informasiyanın aparat mühafizəsini tətbiq etmək, informasiya mühafizəsinin texniki vasitələrinin keyfiyyətini artırmaq və bütövlükdə informasiya sisteminin informasiya mühafizəsinin kompleks mühafizəsini inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Şifrələri ələ keçirən – istifadəçilərin informasiya sistemləri terminallarına müraciəti prosesi zamanı şifrələrin oğurlanması üçün proqram kompleksidir. Bu proqram informasiya təhlükəsizliyi xidmətindən birbaşa yan keçməyə cəhd etmir yalnız, heç bir şübhə doğurmadan informasiya sistemə sanksiyalaşdırılmış şəkildə daxil olaraq müəyyən məlumatları əldə etməyə səy göstərir. Adətən bu proqram identifikasiya

zamanı yalnız informasiya inisiyasiya edir və istifadəçi səhv etdiyini fikirləşərək şifrəni daxil etdikdə verilənlərin daxil olunmasını təkrar edir və sistemə daxil olur, lakin, bu verilənlər şifrələri ələ keçirənə məlum olur və sonradan verilənlərin istifadə olunması heç də təhlükəsiz olmur.

Başa düşmək vacibdir ki, verilənlərin oğurlanması bir çox hallarda heç də hiyləgər üsullardan istifadə etməklə deyil, məsələyə qeyri-dəqiq və etinasız yanaşma nəticəsində baş verir, ona görə də informasiya təhlükəsizliyi anlayışı özündə aşağıdakıları birləşdirir: informasiya təhlükəsizliyi, informasiya təhlükəsizliyi auditi, informasiya təhlükəsizliyinin qiymətləndirilməsi, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi, iqtisadi informasiya təhlükəsizliyi və istənilən əməliyyat və innovativ informasiya mühafizəsi vasitələri. İnformasiya mühafizəsi və informasiya təhlükəsizliyi aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur: Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyi sisteminin qurulması müəssisənin informasiya təhlükəsizliyi kimi sistem yanaşma tələb edir ki, bu zaman Azərbaycan Respublikasının informasiya mühafizəsi üsulları əsasında informasiya sisteminin işlənməsi tsiklinin istənilən mərhələsində tətbiq oluna bilən informasiya mühafizəsi vasitələrinin yaradılmasının praktikası ilə təsdiq olunmuş informasiya təhlükəsizliyinin təşkilatı, proqram, hüquqi və fiziki xassələri arasında optimal mütənəsibliyini nəzərdə tutulur.

İnformasiya təhlükəsizliyinin istənilən konsepsiyası üçün, əgər lokal şəbəkələrdə və kompyuter sistemlərində informasiyanın mühafizə metodları istifadə edilirsə, fasiləsiz inkişaf prinsipi əsas prinsip olaraq qalır çünki, informasiyanın informasiya təhlükəsizliyi daim yeni və hər dəfə daha güclü hücumlara məruz qalır. Ona görə də dövlətin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi birdəfəlik proses olmur və informasiyanın mühafizəsi üçün bir dəfə yaradılmış texnologiya sistemə kənardan daxil olmaq istəyən şəxslərin səviyyələri artdıqca daim mükəmməlləşdirilməlidir; informasiya təhlükəsizliyi və informasiya mühafizəsi sisteminin etibarlılığının təmin olunması prinsipi – sistemin imtinalar, səhvlər və kənardan qanunsuz müdaxilələr zamanı sistemin etibarlılıq səviyyəsinin aşağı düş-

məsinin mümkünsüzlüyüdür. Bu zaman mütləq surətdə mühafizə mexanizmlərinin nizamlanması və izlənməsi üçün informasiya təhlükəsizliyinin idarə olunmasını və ona nəzarəti, PT-lərlə mübarizə vasitələrini təmin etmək lazımdır. Məsələn, informasiyanın mühafizəsinin və informasiya mühafizəsi sisteminin viruslara qarşı bütün mümkün olan proqramları; informasiyanın və dövlət sirrinin mühafizə sisteminin istifadə olunmasının iqtisadi məqsədyönlüyü.

İnformasiya mühafizəsi metodlarından biri mühafizə olunan informasiyaya kənardan müdaxilənin qarşısında fiziki səddin yaradılmasıdır (əgər informasiya hər hansı daşıyıcılarda saxlanılırsa).

İnformasiyaya girişin idarə olunması – informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyası işlənmiş informasiya sisteminin resurslarının istifadə olunmasını nizamlayan informasiya mühafizəsinin effektiv metodudur. İnformasiyaya girişin idarə olunmasına əsaslanan metod və sistemləri özündə informasiya sistemlərinin lokal şəbəkələrində informasiya mühafizəsinin aşağıdakı funksiyalarını birləşdirir:

- şəbəkənin informasiya təhlükəsizliyi sisteminin istifadəçilərinin, resursların və personalın identifikasiyası;

- daxil edilən verilənlərə görə istifadəçinin müəyyən olunması və həqiqiliyinin aşkar edilməsi (bu prinsiplə informasiya təhlükəsizliyi modellərinin əksəriyyəti işləyir);

- hər bir istifadəçiyə ayrılıqda yazılmış informasiya mühafizəsi vasitələri ilə təyin olunan və əksər informasiya sistemləri modelləri tipinin informasiya təhlükəsizliyinin əsası olan rəqlamentə uyğun müəyyən iş şəraitinə giriş;

- istifadəçilərin informasiya təhlükəsizliyi resurslarına qanunsuz girişlərdən qoruyan və sistem istifadəçilərinin qeyri-korrekt hərəkətlərini izləyən resurslara müraciətinin protokollaşdırılması;

- bankların informasiya təhlükəsizliyi və digər sistemlərin iqtisadi informasiya təhlükəsizliyi verilənlərə sanksiyalaşdırılmamış girişə vaxtında reaksiya verilməsini siqnalizasiya, imtinalar və iş prosesində gecikmələr vasitəsi ilə təmin etməlidir.

İnformasiya təhlükəsizliyinə görə informasiya sızmasının yuxarıda göstərilən yolları, informasiya mühafizəsinin daha effektiv metodlarından və sistemlərdən istifadə etmək üçün yüksək səviyyəli texniki biliklər tələb edir. Bundan əlavə, informasiya mühafizəsinin yüksək səviyyəli aparat və proqram vasitələrini bilmək lazımdır, çünki, qiymətli məlumatlar ovunda olan, sistemə qanunsuz müdaxilə edən şəxslər informasiya sisteminin mühafizəsini və təhlükəsizliyini keçmək üçün heç bir vəsait əsirgəmir. Məsələn, informasiyanın fiziki mühafizəsi texniki kanallar vasitəsi ilə sistemə icazəsiz girmək istəyən şəxsə mükün qədər çətinliklər yaradır. Belə “dəliklərin” yaranma səbəbləri konstruktivdir və informasiyaya icazəsiz girişin mühafizəsinin texniki defektləri, informasiya təhlükəsizliyini təmin edən vasitələrin elementlərinin fiziki olaraq sıradan çıxmasıdır. Bu, sistemə icazəsiz daxil olmaq istəyən şəxsə müəyyən çeviricilər quraşdırmağa imkan verir. Belə çeviricilər verilənlərin ötürülməsi kanalının fəaliyyətdə olan hər hansı prinsiplərini yaradır. Ona görə də informasiyanın mühafizə üsulları bu cür qurğuları nəzərə almalı və identifikasiya etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <http://www.e-qanun.az>
2. Həsənov Ə.M. «Azərbaycan Respublikasında informasiya fəaliyyəti və təhlükəsizliyi siyasəti», «Geostrategiya», 02.04.2014.
3. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. www.e-qanun.az

Rus dilində

4. Мельников, В.П. Информационная безопасность и защита информации. / В.П. Мельников, С.А. Клейменов, А.М. Петраков // 3-е изд., стер. - М.: Академия, 2008. — 336 с.
5. Черней, Г.А. Безопасность автоматизированных информационных систем. / Г.А. Черней, С.А. Охрименко, Ф.С. Ляху // Ruxanda, 1996. – 225 с.
6. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности. Москва, 2006, - 199 с.

Telman Shahbazov, Elchin Kerimov

INFORMATION PROTECTION AND INFORMATION SECURITY OF STATES

The article discusses the protection of information and the protection of information against computer viruses. The task is to complicate or make impossible the penetration of both viruses and hackers to secret data, for the sake of which hackers in their illegal actions are looking for the most reliable source of secret data. And since hackers are trying to get maximum reliable secret data with minimal cost, the task of protecting information is the desire to confuse the attacker: the information protection service provides him with incorrect data, protection of computer information tries to isolate the database from external unauthorized interference, etc.

Тельман Шахбазов, Эльчин Керимов

**ИНФОРМАЦИОННАЯ ЗАЩИТА И ИНФОРМАЦИОННАЯ
БЕЗОПАСНОСТЬ ГОСУДАРСТВ**

В статье рассматриваются вопросы информационной безопасности и защиты информации от компьютерных вирусов. Задача заключается в том, чтобы усложнить или сделать невозможным проникновение, как вирусов, таких как секретным данным, ради чего взломщики в своих противоправных действиях ищут наиболее достоверный источник секретных данных. А так как хакеры пытаются получить максимум достоверных секретных данных с минимальными затратами, то задачи защиты информации - стремление запутать злоумышленника: служба защиты информации предоставляет ему неверные данные, защита компьютерной информации пытается максимально изолировать базу данных от внешнего несанкционированного вмешательства и т.д.

ATA VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyasının Tədris-metodiki şöbəsinin metodisti, magistratura səviyyəsi üzrə I kurs dinləyicisi, polis leytenantı

e-mail: valiyevata@gmail.com

UOT – 343.8

ŞƏRTİ MƏHKUM ETMƏNİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: məhkəmə, cəza, cəza təyin etmə, şərti məhkumetmə, təqsirkar, hallar,

Keywords: court, penalty, punishing, conditional conviction, circumstances, guilty

Ключевые слова: суд, штраф, определение наказаний, условное осуждение, преступник, обстоятельства

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Dünya Birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. Bundan irəli gələrək ölkəmizin davamlı tərəqqisinin təmin edilməsi, eyni zamanda müasir dövrün tələbərinə cavab verən hüquq sisteminin formalaşdırılması məqsədilə bir sıra konstruktiv-hüquqi islahatlar həyata keçirilmiş, eləcə də cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uzlaşdırılması sahəsində kəsərli addımlar atılmışdır (1.).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Sərəncamı və 03 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərmanı ilə ölkədə həyata keçirilən cəza siyasətinin yumşaldılması və humanistləşdirilməsi, bundan əlavə cəza təyin etmə zamanı azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaların təyininə üstünlük verilməsi sahəsində bir sıra prioritet istiqamətlər müəyyən etmişdir (3; 4.).

Qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin (bundan sonra Cinayət Məcəlləsinin) III bölməsi cəza və cəza təyin etmə ilə əlaqədar cinayət hüquq münasibətlərini tən-

zimləyir. Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsinə əsasən, “cəza – məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli bilinən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxsin barəsində Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş məhrumiyyətlərin yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir”. Anlayışdan da göründüyü kimi, cinayət cəzası - törədilmiş cinayətin hüquqi nəticəsi olmaqla cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan hallarda və hədlərdə təqsirkar şəxs barəsində məhkəmə hökmü ilə təyin edilən dövlət məcburetmə tədbiridir (2.).

Qanunvericiliyin təhlili bizə onu deməyə əsas verir ki, cəza – cinayətkarlıqla mübarizədə əsas deyil, yardımçı rola malik bir vasitə kimi nəzərdə tutulur. Təbii ki, ölkədə cinayətkarlığa qarşı mübarizədə əsas diqqət sosial-iqtisadi, siyasi və ideoloji təsir tədbirlərinə verilməli, cinayətin törədilməsinə səbəb və şərait yaradan halların aradan qaldırılması sahəsində tədbirlər planlaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər özlüyündə səmərə vermədikdə və artıq cinayət törədildikdə, bu zaman son təsir vasitəsi kimi cinayət-hüquqi təsir tədbirləri tətbiqi nəzərdə tutulmalıdır (8, s.113-114).

Cəzanın fəlsəfəsi araşdırılarkən onun məqsədinin müəyyən edilməsi də diqqət mərkəzində olan məqamlardan biridir və bu sahədə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Cinayət Məcəlləsinin 41.2-ci maddəsinə əsasən cəzanın məqsədi sosial ədalətin bərpa edilməsi, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını alınmasıdır. Sosial ədalətin bərpası vasitəsi kimi cəzanın məqsədi məhkumu islah etmək, onu yeni cinayətlər törətməyə sövq edən zərərli sosial-psixoloji meyllərdən, kriminogen xüsusiyyətlərdən çəkəndirməkdən ibarətdir (2.).

Qanunvericilikdən fərqli olaraq cəzanın məqsədinə dair həm klassik, həm də teoloji nəzə-

riyyə tərəfdarları cəzanın əsas məqsədinin qisas və əvəz çıxma olduğu fikrini irəli sürürlər. Hələ qədim dövrdə Platonun, Siseronun, Seneakin və.b. klassiklərin əsərlərində “cəzalandırma haqqının” intiqam instinktinin təzahür forması kimi çıxış etməsi ideyasına rast gəlmək mümkündür. Kant və Hegel isə cəzanın yeganə məqsədinin qisas olması fikrini irəli sürmüş filosoflardır. İ.Kantın təliminə görə “Pisliyin əvəzinin pisliklə ödənilməsi lazımdır. Tətbiq olunacaq cəzanın ölçüsü və həcmi isə yalnız bərabərlik prinsipinə əsaslanan qisas və ya ona bərabər təsir vasitəsi ilə realizə edilə bilər”. Cəzanın məqsədinə dair teoloji(dini) yanaşmaya əsasən isə, cəza qisas alma vasitəsidir. İslam hüququnun əsas mənbəyi hesab edilən “Qurani-Kərim”də cəzanın ən mühüm məqsədinin tərbiyə, profilaktika və xəbərdarlıq olduğu qeyd olunmuşdur (11, s. 69-71).

XX əsrin məşhur kriminoloqu Çezare Bekkarianın cəzanın məqsədinə dair fikirləri klassiklərdən fərqlənməklə diqqət çəkən hesab olunur. Ç.Bekkarianın fikrincə, “bədbəxtlərin (zərərcəkənlərin) ah-nalələri keçmişdə baş verənləri geri qaytara bilməz. Bu baxımdan da cəzanın məqsədi təqsirləndirilən şəxsin cəmiyyətə yənidən zərər vurmasına mane olmaq və başqalarını da belə işlərdən çəkəndirmək olmalıdır.” Müəllifin fikrincə, elə cəzalarda istifadə etmək lazımdır ki, bu cəza digər şəxslərə daha güclü və uzun müddət təsir etmək imkanına malik olsun və cinayətکارa verilən cismani cəza mümkün qədər yumşaq olsun (10, s. 40).

Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsinə əsasən cəza təyin edilərkən törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngüləşdirən və ağırlaşdırən hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailə şəraitinə təsiri nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 25 iyun 2003-cü il tarixli “Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” Plenum Qərarı ilə məhkəmələr tərəfindən cəza təyini zamanı əsas götürülməli hallara aydınlıq gətirmişdir. Plenum Qərarının 1-ci bəndinə əsasən, cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri- qəsdin obyektindən, təqsirin formasından və əməlin Cinayət Məcəlləsinin 15-ci maddəsi ilə hansı cinayətlər kateqoriyasına (böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır və.s) aid edilməsindən asılıdır.

Hüquq elmləri doktoru, professor F.Səməndərov da bu mövqedən çıxış edərək, cinayətin xarakterinə - onun böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlər qrupuna mənsub olmasını, eyni zamanda əməlin Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin hansı fəslində yer almasından asılı olaraq qiymət verilməsi fikrini irəli sürür (9, s.543; 6.).

25 iyun 2003-cü il tarixli Ali Məhkəmənin Plenum Qərarına əsasən cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi isə onun törədilmə hallarına (məsələn, cinayətکار niyyətin həyata keçirilmə dərəcəsi, üsulu, vurulmuş zərərin həcmi və baş vermiş nəticələrin ağırlığı, iştirakçılıqla törədilmiş cinayətlərdə təqsirli şəxslərin rolu və s.) əsasən müəyyən edilir. Hüquqşünas alimlər də bu sahədə ortaq mövqe tutmaqla cinayətin ictimai təhlükəlilik dərəcəsi dedikdə, cinayətin nəticəsi, törədilmə üsulu, hərəkətlərin intensivliyi, qəsd və ya ehtiyatsızlığın növü, cinayətin motiv və məqsədi kimi obyektiv və subyektiv halların məcmusu nəzərə alınmalı olduğunu qeyd edirlər. Eyni zamanda Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq bəndlərində nəzərdə tutulmuş tövsifedici əlamətlər də cinayətin ictimai təhlükəliliyini xarakterizə edən elementlərə aid edilir (9, s.468-470; 6.).

Təqsirkarın şəxsiyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlər də cəza təyin edilərkən nəzərə alınmalı hallar sırasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqsirləndirilən şəxsin ailədə mənfi davranışını təsdiq edən məlumatlar- məsələn, sərxoşluğa qurşanması, ailə üzvlərinə qarşı qəddar münasibət göstərməsi, uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərən hərəkətlərə yol verməsi və s. şəxsin şəxsiyyətini xarakterizə edən əlamətlər sırasında göstərilə bilər. Eyni zamanda Ali Məhkəmənin yuxarıda qeyd etdiyimiz Plenum Qərarının 6-cı bəndinə əsasən cinayətin alkoqollu içkilərdən, narkotik, psixotrop və ya digər güclü təsir edən maddələrdən istifadə nəticəsində törədilməsi də təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti xarakterizə edilərkən nəzərə alınmalıdır (6.).

Professor Firudin Səməndərovun fikrincə, cəza təyin etmə zamanı təqsirkarın şəxsiyyətinə münasibətdə sosial və psixoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınır. Sosial xüsusiyyətlərə təqsirkarın yaşı, cinsi, ictimai vəziyyəti, təhsili, peşəsi, vəzifəsi, həyat tərzini, əməyə, təhsilə və birgəyaşayış qaydalarına, qanunlara, insanlara münasibəti, tə-

biətin qorunmasına, uşaqların tərbiyəsinə göstərdiyi qayğı, vətəndaşlıq vəzifələrinə olan münasibəti və.s kimi elementlər daxil edilir. Psixoloji xüsusiyyətlər isə, təqsirkar şəxsin xarakteri, iradəsi, sərvət meylləri, yönəlişləri, işlədiyi kollektivdə nüfuzu və.s. aid edilə bilər (9, s.470).

Cəza təyin olunarkən təyin olunmuş cəzanın təqsirkarın ailəsinin həyat şəraitinə təsiri də nəzərə alınan hallar sırasındadır. Burada təqsirkarın ailədə yeganə əmək qabiliyyətli şəxs olması, onun himayəsində azyaşlı uşaqlarının və ya qoca (xəstə) valideynlərinin olması nəzərə alınır. Bununla yanaşı təqsirkar ailə üzvlərini döyürsə, ailədə uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərsə, aldığı əmək haqqını israf edirsə, ailə büdcəsinə müntəzəm ziyan vurursa, bu hallar da təqsirkarın əleyhinə olan hallar kimi cəza təyində nəzərə alınır. Digər bir əlamət isə yüngülləşdirən və ağırlaşdırıcı halların nəzərə alınmasıdır ki, cəza təyin edilərkən həm Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş cəzanı yüngülləşdirən halların, həm də 61-ci maddədə nəzərdə tutulmuş ağırlaşdırıcı halların mövcudluğu nəzərə alınır. Eyni zamanda həmin maddələrdə nəzərdə tutulmuş hallar Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissədə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin müstəqil elementi olduğu halda, onların yenidən cəza təyində nəzərə alınmasına yol verilmir (9, s. 472).

Cinayət Məcəlləsinin 70-ci maddəsi isə “şərti məhkum etmə” adlanır və şərti məhkum etmənin təyin edilməsi əsaslarını müəyyən edir. Maddəyə əsasən, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma, intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edərkən məhkəmə məhkumun cəza çəkmədən islah olunmasını mümkün sayarsa, həmin cəzanın şərti olaraq tətbiq edilməsi haqqında qərar çıxara bilər. Mahiyyət etibarilə şərti məhkum etmə, məhkum olunmuş şəxs tərəfindən cəzanın şərti olaraq faktiki icra edilməməsi və onun üzərinə müəyyən vəzifələrin qoyulması ilə müşayiət olunur (2.).

Şərti məhkum etmənin nəzəri cəhətləri bir sıra hüquqşünas alimlər tərəfindən geniş şəkildə təhlil olunmuş və şərti məhkum etmə barədə müxtəlif mövqelər formalaşmışdır. Bir qrup mütəxəssislər şərti məhkum etməni cəza növü kimi səciyyələndirirlər. Bu qrup alimlərin fikrincə, şərti məhkum etmə törədilmiş cinayətə görə təqsirkara dövlət tərəfindən tətbiq edilən məcburetmə aktıdır. Bu

zaman şərti məhkum edilmiş şəxsin əməli məhkəmə tərəfindən mühakimə olunur və təqsirkar şəxs şərti də olsa cəzalandırılır. Bundan başqa qeyd edilir ki, şərti məhkum etmənin tətbiqində əsas məqsəd təqsirkarın islah olunmasıdır. Əgər məhkəmə şərti məhkum etmənin tətbiqi ilə şəxsin islah olunacağı qənaətinə gələrsə, bu zaman məhkum edilmiş şəxs barəsində şərti məhkum etmə tətbiq edilə bilər. Həmçinin şərti məhkum etmənin mahiyyətində də digər cəza növlərində olduğu kimi məcburetmə elementi vardır. Bu isə özünü şərti məhkum edilmiş şəxsin üzərinə sınaq müddəti ərzində müəyyən vəzifələrin qoyulmasında, onun müəyyən edilmiş məhrumiyyətlərə məruz qalmasında göstərir. Müəlliflərin fikrincə, cəzaya məhkum edilmiş şəxs cəzasını çəkdiyi müddətdə məhkum hesab edildiyi kimi, şərti məhkum edilmiş şəxs də sınaq müddəti ərzində məhkum edilmiş şəxs hesab olunur. Eyni zamanda məhkəmə tərəfindən zəruri hesab edilmiş və təqsirkara təyin edilmiş əlavə cəza da şərti məhkum etmə zamanı faktiki olaraq icra edilir (9, s. 540-543).

Digər bir qrup hüquqşünas alimlər isə məsələyə bir qədər fərqli yanaşaraq şərti məhkum etməni “cəzanın icrasının xüsusi qaydası” kimi nəzərdən keçirirlər. Onlar qeyd edirlər ki, bu zaman təqsirli şəxsə məhkəmə tərəfindən cəza təyin edilirsə də, cəzanın icrasının bu formasında hökm icraya yönəldilmir. Fikrimizcə bu qrup mütəxəssislərin yanaşması daha doğru hesab edilməlidir. Çünki cəzanın sistemi və növləri cinayət qanunu ilə müəyyən edilir və həmin cəza növləri arasında şərti məhkum etməyə rast gəlinmir.

Respublika üzrə müxtəlif illər üzrə ərzində məhkum edilmiş şəxslər sırasında şərti məhkum edilmiş şəxslərin xüsusi çəkisi və dinamikası da diqqət çəkir. Belə ki, Respublika üzrə 2014-cü ildə məhkum edilmiş 13.342 nəfərdən 1.293 nəfəri (9.7%); 2015-ci ildə məhkum edilmiş 13.270 nəfərdən 1.102 nəfəri (8.3%); 2016-cı ildə məhkum edilmiş 13.758 nəfərdən 1.141-nəfəri (8.4%); 2017-ci ildə məhkum edilmiş 13.342 nəfərdən isə 1.634 nəfəri (11.9%) barəsində şərti məhkum etmə təyin edilmişdir. Gördüyümüz kimi, cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslərin demək olar ki, 9-10 %-i barəsində şərti məhkum etmə tətbiq edilir ki, bu da kifayət qədər böyük rəqəm olmaqla bu institutun aktuallığını və vacibliyini ortaya qoyur (13.).

Cinayət Məcəlləsinin 70.2-ci maddəsinə əsasən, məhkəmə şərti məhkum etmə təyin edərək törədilmiş cinayətin xarakterini, ictimai təhlükəlilik dərəcəsini, məhkumun şəxsiyyətini, habelə cəzanı ağırlaşdırın və yüngülləşdirən halları nəzərə alır. Göründüyü kimi Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü (cəza təyin edilərkən nəzərə alınan hallar) və 70.2-ci (şərti məhkum etmə təyin edilərkən nəzərə alınan hallar) maddələrində nəzərdə tutulmuş hallar demək olar ki, eyniklik təşkil edir. Cəza təyin edilərkən “təyin olunmuş cəzanın təqsirkarın ailə vəziyyətinə təsiri” nəzərə alınan hallar sırasında olsa da, təəssüf ki, şərti məhkum etmənin təyin edilməsi zamanı nəzərə alınan hallar sırasına “təyin olunmuş cəzanın təqsirkarın ailə vəziyyətinə təsiri” daxil edilməmişdir. Məhkəmə təcrübəsi isə onu deməyə əsas verir ki, məhkum olunmuş şəxslər barəsində şərti məhkum etmə tətbiq edilərkən əsasən həmin şəxslərin ailə vəziyyəti nəzərə alınır (2.).

Təqsirkar şəxsə cəza təyin edilərkən Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallar məhkəmə tərəfindən nəzərə alınmaqla təqsirkar şəxsə ədalətli cəza təyin edilir. Fikrimizcə, məhkum barəsində “şərti məhkum etmə”nin tətbiqi zamanı eyni halların yenidən əsas götürülməsi məqsədmüvafiq hesab edilmir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsində sadalanan hallar təqsirkara cəza təyin edilərkən artıq bir dəfə nəzərə alınır və yenidən şərti məhkum etmənin tətbiqində də eyni hallara istinad edilməsinə fikrimizcə təkrarçılığın yaranmasına səbəb olur. Bu aspektdən çıxış edərək qeyd edə bilərək ki, şərti məhkum etmə zamanı Cinayət Məcəlləsinin 58.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallardan fərqli, şəxsi cəmiyyətdən təcrid olunmadan cəza çəkməsinə əsas verən halların məcmusu əsasında məhkum edilmiş şəxs barəsində şərti məhkum etmənin tətbiq olunması daha məqsədmüvafiq olardı. Bu baxımdan Cinayət Məcəlləsinin 70.2-ci maddəsinin ilkin olaraq aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

70.2. Məhkəmə şərti məhkum etmə təyin edərək təqsirkarın keçmiş həyat tərzini, cinayətdən sonrakı davranışını, cəzanın icrasının şəxsin gələcək həyatına təsirini nəzərə alır.

Digər bir diqqət çəkən məqam isə təyin edilmiş şərti məhkum etmə müddətlərinin hesablanması ilə əlaqədardır. Cinayət Məcəlləsinin 70.3-cü maddəsinə əsasən şərti məhkum etmə təyin

edilərkən məhkəmə tərəfindən 6 aydan 5 ilədək müddətə sınaq müddəti müəyyən olunur. Bundan başqa 66.1-ci maddəyə əsasən, cinayətlərin məcmusu üzrə məhkəmə hər bir cinayətə görə ayrılıqda cəza təyin edir. Eyni zamanda 66.2-ci maddəyə əsasən məhkəmə az ciddi cəzanı daha ciddi cəza ilə əhatə etmək yolu ilə və ya təyin olunmuş cəzaları tamamilə və ya qismən toplamaq yolu ilə qəti cəza təyin edir. Cinayət hüququnda qanunun analogiya üzrə tətbiqinə yol verilməsə də, Məcəllənin 66.1-ci və 70.1-ci maddələrinin dispozisiyasına əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, şərti məhkum etmə tətbiq edərək də, məhkəmə hər bir cinayətə görə ayrılıqda sınaq müddəti müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda şərti məhkum etmə müddətləri ilə bağlı da yekun sınaq müddətinin hansı üsulla hesablanması qaydası qanunda nəzərdə tutulmamışdır. Məsələn: “A” şəxsi “C” şəxsinin sağlamlığına qəsdən az ağır zərər vurmuş (Cinayət Məcəlləsinin 127.1-ci maddə), “A”-nın təqsiri məhkəmənin ittiham hökmü ilə sübuta yetirilmiş və “A”-ya 1 il 6 ay müddətində azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edilmişdir. Eyni zamanda “A” şəxsi “D” şəxsinə təhqir etdiyi üçün “D” məhkəməyə müraciət etmiş, məhkəmə araşdırması nəticəsində “A” Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş təhqir cinayətində təqsirli bilinərək onun barəsində 1 il müddətinə ilsah işlərinin növündə cəzanın təyin edilməsi haqqında məhkəmənin ittiham hökmü çıxarılmışdır. Məhkəmə Cinayət Məcəlləsinin 70.1 və 70.2-ci maddələrinə istinad edərək Cinayət Məcəlləsinin 127.1 (qəsdən sağlamlığa az ağır zərər vurma) və 148-ci (təhqir) maddələri ilə təqsirli bilinən vətəndaş “A”-nın barəsində cəzaların şərti tətbiq olunması barədə qərar çıxarmışdır. Bu halda şərti məhkum etmə müddətlərinin hansı qaydada hesablanacağı qanunvericiliklə konkret olaraq tənzimlənmədiyindən fikrimizcə busahə üzrə də qanunverici orqan tərəfindən münasibətin bildirilməsi məqsədmüvafiq olardı.

Mövzu ilə əlaqədar müqayisəli-hüquqi metoddan istifadə edilməklə Rusiya, Almaniya və Kanada Federasiyalarının da Cinayət Qanunlarında nəzərdə tutulmuş şərti məhkum etmə institutları tədqiq edilmişdir. Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinin 3-cü bölməsinin 73-cü maddəsinə əsasən, məhkəmə şərti məhkum etmə tətbiq edərək cinayətin təbiətini və sosial təhlükəlilik

dərəcəsinə, cinayətkarın şəxsiyyəti, ağırlaşdırıcı və yüngülləşdirici halları nəzərə alır. Fərqli xüsusiyyət bundadır ki, Rusiya Federasiyası Cinayət Məcəlləsinə əsasən 14 yaşdan aşağı yeniyetmələrə qarşı cinsi toxunulmazlıq əleyhinə cinayət törətmiş şəxslər barəsində şərti məhkum etmə tətbiq edilə bilməz (16.).

Almaniya Federasiyası Cinayət Qanununun 56-cı maddəsinə əsasən isə, məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin barəsində 1 ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası seçərsə və onun islah olunacağı, gələcəkdə başqa cinayət törətməyəcəyi qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olarsa, həmin şəxs barəsində şərti məhkum etmə tətbiq edə bilər. Bu zaman məhkəmə məhkumun xarakterini, onun cinayət törətməzdən əvvəlki keçmişini, cinayətin

törədilmə şəraitini, onun cinayətdən sonrakı davranışını nəzərə alır (15.).

Kanada Federasiyasının Cinayət qanununda isə şərti məhkum etmənin bəzi kateqoriya cinayətlərə görə tətbiqinin mümkünlüyü nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, Kanada Cinayət Qanununun 730 və 731-ci maddələrinə əsasən ancaq böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərə və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə şərti məhkum etmə tətbiq edilə bilər. Burada şərti məhkum etmə narkotik vasitələrdən və spirtli içkilərdən sui-istifadəyə görə məcburi tibbi müayinə məruz qalmış, eləcə də ev dustaqlığı və ictimai işlər növündə cəzalara məhkum edilmiş şəxslər barəsində seçilə bilər və sınaq müddətinin maksimal həcmi 2 ilədək ola bilər (14.).

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018. 92 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərmanı
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 fevral 2017-ci il tarixli 2668 №-li “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Sərəncamı
5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 mart 2006-cı il tarixli “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı «İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında» Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” Plenumu Qərarı
6. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun “Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” 25 iyun 2003-cü il tarixli Qərarı.
7. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 24.04.2018-ci il tarixli “Şərti məhkum edilmiş, cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edilmiş və cəzasının çəkilməsi təxirə salınmış şəxslər üzərində probasiya nəzarətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə” Kollegiya Qərarı
8. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə, “Hüquq yayın evi”, Bakı, 2018, 704s.
9. Cinayət hüququ Ümumi hissə. F.Səməndərov, “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018, 723s.
10. Cinayətlər və cəzalar haqqında . Çezare Bekkaria, “Hüquq ədəbiyyatı”, Bakı, 2011, 132 səhifə.
11. Cinayətkarlıq və cəza . İ.M.Rəhimov, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, Bakı, 2015, 320 səh.
12. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında . İ.M.Rəhimov, “Şərq-Qərb” nəşriyyat evi, Bakı, 2016, 216 səh.
13. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet sahifəsi -<https://www.stat.gov.az/search/?q=M%C6%8FHKUM+OLUNANLARIN+SAYI>
14. Kanada Federasiyasının Cinayət Məcəlləsi –<https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/c-46/page-186.html#docCont>

15. Almaniya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsi - www.juris.de
16. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsi - <https://www.legislationline.org/documents/section/criminal-codes/country/7/Russian%20Federation/show>

Ata Valiyev

THE THEORETICAL PROBLEMS OF CONDITIONAL CONVICTION

Summary

The subject focuses on investigating some theoretical issues related to conditional conviction. At the same time, gaps in the legislation have also been explored and proposals have been put forward for their resolution. Statistical results on conditional convictions and experience of other countries in this field were also analyzed.

Ата Велиев

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСЛОВНОГО ОСУЖДЕНИЯ

Резюме

В данной статье исследованы теоретические проблемы условного осуждения. В то же время отмечены пробелы в законодательстве, а также выдвинуты предложения по их устранению. Проанализированы статистические данные и опыт зарубежных стран в этой области.

TƏBƏSSÜM HÜMBƏTLİ

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası, polis leytenantı

e-mail: humbetli29@gmail.com

UOT 343.6

ORQAN TRANSPLANTASIYASININ HÜQUQİ VƏ TƏCRÜBİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: transplantasiya, donor, resipient, beyin ölümü, meyit, cinayət, qanuni nümayəndə, yaxın qohum, orqan, əməliyyat.

Ключевые слова: трансплантация, донор, реципиент, смерть мозга, труп, преступление, законный представитель, близкий родственник, тело, операция

Keywords: transplantation, donor, recipient, brain, death corpse, crime, legal representative, close relative, body, operation.

Müasir dövrümüzdə tibb elminin və elmi araşdırmaların inkişafı bu sahədə yeni-yeni nailiyyətlərin əldə olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsidir ki, əvvəllər nadir hallarda rast gəlinən və əsasən uğursuzluqla nəticələnən əməliyyatlardan olan orqan transplantasiyası, hal-hazırda ən geniş yayılmış əməliyyat növlərindən biridir. Transplantasiya - insan və ya meyitin orqan və (və ya) toxumalarını digər insana köçürülməsidir. Bu əməliyyatın tarixinə diqqət etsək, orqanların transplantasiya əməliyyatları hələ eramızdan əvvəl qədim Misirdə sınaqdan keçirilmişdir. İnsan bədənində orqanların yerinin dəyişdirilməsi ilə bağlı olan transplantasiya əməliyyatı ilk dəfə 1883-cü ildə İsveçirəli cərrah Teodor Koxer tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, gənc kişinin qalxanabənzər vəzini dərialtı qarın nahiyəsinə köçürmüşdür. Transplantasiya növlərindən olan digər insandan orqan köçürülməsi təcrübəsi isə ilk dəfə 1933-cü ildə Ukraynada həyata keçirilmişdir. Bu əməliyyatın həyata keçirilməsi tarixdə təkcə insanlarla bağlı olmamış, həmçinin heyvanlar üzərində də sınaqdan keçirilmişdir. 1902-ci ildə avstriyalı alim E.Ulman tərəfindən itlər üzərində böyrək əməliyyatı keçirilmiş, lakin insanlarda olduğu kimi effektiv nəticə əldə olunmamışdır (9.)

Azərbaycan Respublikasında ilk orqan köçürülməsi əməliyyatı 1971-1972-ci illərdə aka-

demik Mirməmməd Cavadzadə tərəfindən həm insandan, həm də meyiddən böyrək transplantasiyası əməliyyatları ilə başlayıb. Bir çox dünya dövlətlərində meyiddən orqan köçürülməsi sahəsində təcrübənin olmadığı bir vaxtda ölkəmizdə artıq bir sıra uğurlu əməliyyatlar həyata keçirilmişdir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında bu işə yeni başlanılmır və öz təcrübəsində bunu dəfələrlə sınaqdan keçirib. Bəs elm və texnikanın bu qədər inkişaf etdiyi dövrdə meyiddən orqan transplantasiyasının həyata keçirilməsinə mane olan səbəb nədir? Xaricdə təhsil almış kifayət qədər tibb işçilərimiz olduğu halda, hələ də bu sahədə önəmli addımlar atılmır. Hər keçən günün nəticəsi orqan çatışmazlığından əziyyət çəkib ölənlər insan və ümidini bir gün daha itirən xəstə olur. Bunun nə qədər önəmli məsələ olması bu sahədə yeni qərarların tezliklə həyata keçirilməsini zəruri edir (8).

XXI əsr tibb sahəsinin əsas problemlərindən biri də məhz orqan çatışmazlığı ilə əlaqədar ortaya çıxan xəstəliklərdir. Digər xəstələrə nisbətə orqan çatışmazlığından əziyyət çəkən xəstələrin sağlması daha çətin proseduru özündə ehtiva edir. Səbəb, həm dəyişiləcək orqanın, həm də bunu müvəffəqiyyətlə həyata keçirəcək həkimin tapılmasında yaranan problemlərdir. Donor - öz orqan və ya toxumalarını xəstə şəxslərə köçürmək üçün könüllü olaraq verən şəxsdir. Donor qismində çox zaman xəstənin qohumları müraciət edir. Digər insanların donor qismində çıxış etməmələrinin əsas səbəblərindən biri insan orqan və (və ya) toxumalarının alqı-satqısına qoyulan qadağadır. İran İslam Respublikası orqanların pul ilə alınmasına və satılmasına icazə verən yeganə ölkədir. Orqanların alqı-satqısına Böyrək xəstələrinin dəstəklənməsi Xeyriyyə Birliyi (CASKP) və Xüsusi Xəstəliklər Xeyriyyə Fondu (CFSD) nəzarət edir. İlk növbədə donorların alıcılarla uyğunluğunu təyin etmək üçün müxtəlif analizlər aparılır. Donorlara ödənilən konkret məbləğ

müəyyən olunmasa da, orta hesabla bir böyrək üçün ödəniş məbləği kimi 1200 ABŞ dolları nəzərdə tutulur. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, İran İslam Respublikasında orqan və ya toxumaların alqı-satqısına yalnız ölkə daxilində, vətəndaşlar arasında həyata keçirilə bilər. Yəni, xarici vətəndaşlara İran İslam Respublikası vətəndaşlarının orqanlarını satın almağa icazə verilmir (12).

Əvvəllər orqan alqı-satqısına icazə verən dövlətlərdən biri də Hindistan Respublikası olub. Hindistan Respublikasında 1994-cü ilə qədər orqan alqı-satqısına qadağa qoyulmamışdır. Xərclərin aşağı olması Hindistanı dünyanın ən böyük böyrək nəqli mərkəzinə çevirmişdir. Lakin, yaranmış bir sıra problemlər – məsələn, ya xəstələrin ödəyə bilməyəcəkləri məbləğləri vəd etmələri, ya da bəzi xəstələr razılıqları olmadan böyrəklərinin çıxarılmasını bildirmələri Hindistanda orqan alqı-satqısına qadağa qoyulmasına səbəb oldu. 1994-cü ildə Hindistanda “İnsan orqanlarının transplantasiyası Aktı” qəbul edilərək bu sahəyə qadağa qoyulması ilə bağlı ilk addım atıldı. Həmin aktda orqanını digər şəxsə bağışlamaq istəyən insanların siyahısı məhdudlaşdırıldı. Yəni, şəxs yalnız qohumuna, həyat yoldaşına və ona yaxın olan digər bir şəxsə orqanını bağışlaya bilərdi (12).

Avstraliya və Sinqapurda canlı donorların orqanları üçün pul kompensasiyası qanuniləşdirilmişdir. Bu əməl həmin dövlətlərin qanunvericiliyində alqı-satqı kimi nəzərdə tutulmur, sadəcə donorlarla bağlı xərclərin kompensasiyasını özündə əks etdirir. Məsələn, Avstraliyada donorlar milli minimum əmək haqqına müvafiq olaraq 9 həftəlik ödənişli məzuniyyət alırlar (12).

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (WHO) məlumatına görə son illərdə dünya miqyasında qeyri-qanuni orqan ticarəti ilə bağlı hüquqpozumaların dinamikasında artım müşahidə olunur. Təşkilatın məlumatına əsasən orqan alqı-satqısını qadağan edən bir sıra protokollar qəbul edilsə də, praktikada qanunsuz yollarla əldə edilmiş orqanlardan istifadə hallarına hələ də rast gəlinir. Həmçinin qeyd olunur ki, transplantasiya zamanı istifadə edilmiş orqanların 5-42%-i qanunsuz yollarla əldə edilmişdir (12).

Azərbaycan Respublikasında da orqan alqı-satqısı qanunvericiliklə qadağan edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında kifayət qə-

dər maarifləndirmə tədbirləri aparılmadığı üçün heç kəs onun üçün əziz olmayan, orqan çatışmazlığından əziyyət çəkən bir insan üçün donor qismində çıxış etmir. Digər tərəfdən şəxsin donor qismində çıxış etməyə razılığını bildirməsi ilə məsələ həll edilmiş sayılır. Bu prosedur müvafiq şərtlər çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Donor kənar təsir olmadan orqan və (və ya) toxumalarının götürülməsinə razılığını bildirərək, nəzərdə tutulmuş cərrahiyyə əməliyyatı nəticəsində sağlamlığı üçün baş verə biləcək ağırlaşmaların mahiyyəti ilə tanış olmalıdır. Ən vacib şərtlərdən biri də orqan və ya toxumaların götürülməsi nəzərdə tutulan donurun resipiyentlə genetik uyurluğunun müəyyən olunmasıdır.

İlkin dövrlərdə transplantasiya yolu ilə dəri, damar və əzələnin köçürülməsi həyata keçirilsə də, daha sonra ürək, ağ ciyər, böyrəklər, qara ciyər, mədəaltı vəzi və onların seqmentləri, sümük iliği, gözün buynuz qişası və digər orqan və (və ya) toxumalar transplantasiya obyektinə olmuşdur. Transplantasiya əməliyyatı zamanı resipiyentə (orqan və toxumalar köçürülən şəxs) köçürülən orqan iki formada əldə edilir: 1) donorun orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsi; 2) meyitin orqan və (və ya) toxumalarının köçürülməsi. Dünya dövlətlərində bu formalarından hansının daha çox istifadə edilməsinin faiz göstəricilərini müqayisə etdikdə fərqli nəticə əldə edirik. Məsələn, Türkiyə Respublikasında edilən transplantasiya əməliyyatlarının 75-80%-i insanlardan, 20-25%-i isə meyitdən götürülmüş orqan və toxumalar vasitəsilə həyata keçirildiyi halda, ABŞ və Avropa dövlətlərində isə bunun əksinə olaraq transplantasiya əməliyyatlarının 75-80%-i meyitdən, 20-25%-i isə insanlardan götürülmüş orqan və toxumalar vasitəsilə həyata keçirilir. ABŞ və Avropa dövlətlərində meyitdən götürülmüş orqan və (və ya) toxumaların daha geniş istifadə olunmasına səbəb insanlar tərəfindən buna pis münasibət bəslənilməməsi, əksinə bu işə dəstək olunmasıdır. Nümunə kimi amerikalı Krysta Davis adlı bir qadını göstərə bilərik. O, 18 həftəlik hamiləyə həkimlər tərəfindən onun uşağının beyninin inkişafdan qalması və doğulsa belə yaşaya bilməməsi aşkar edildi. Krysta Davis isə həkimlərdən uşağın digər orqanlarının sağlam olması ilə bağlı müsbət cavab aldıqdan sonra hamiləliyi dayandıрмаğa razı olmadı. Qızının öləcəyinə dəqiq əmin olsa da o, uşağının orqanla-

rını başqa uşaqlara həyat verəcəyi ümidi ilə onu dünyaya gətirdi. Qızı cəmi bir həftə yaşaya bildi lakin ondan köçürülmüş orqanlar iki uşağın yaşamasına səbəb oldu (9.).

Müsəlman ölkələrində insandan, əsasən də meytdən orqanların və (və ya) toxumaların transplantasiyası məsələsi dini baxımdan insanlar arasında ziddiyyətli mövqe yaradır. Həmin ölkələrdə bir qrup İslam din xadimləri və insanlar tərəfindən transplantasiya haram hesab edilir və belə fikir irəli sürülür ki, Allah insanı bütöv yaradıb və dəfn edilən zamanda o bütöv olmalıdır. Digər bir qrupun isə bunun əksinə olaraq insanın öldüyü zaman bütöv dəfn edilməsinin heç bir əhəmiyyətinin olmaması, axirət günü Allahın insanı tam şəkildə dirildəcəyi fikrinə əsaslanaraq transplantasiyanı haram hesab etmirlər. Səməvi dinlərin hamısı (xristianlıq, yəhudilik) o cümlədən İslam dini də, orqan bağışlanmasını qadağan etməmişdir. Quran-i Kərimdə bu məsələlərlə bağlı konkret müddəalar olmasa da, bir sıra surələr var ki, özündə həmin məsələləri təbliğ edir. Məsələn: “Taha” surəsində qeyd edilir ki, “Sizi (ulu babanız Adəmi) də ondan (o torpaqdan) yaratdıq. Sizi (öləndən sonra) ora qaytaracaq və (qiyamət günü) bir daha ordan (dirildib) çıxardacağıq”. Yəni, insan bütöv və ya orqanlarının hər hansı biri çıxarılmış formada dəfn edilsə də Allah tərəfindən axirət günü dirildiləcəkdir. Həmçinin, “Maidə” surəsinin 32-ci, yəni “Kim bir insanı ölümdən xilas edərsə, sanki bütün insanları xilas etmiş hesab olunar” ayəsini qeyd etdiyimiz məsələ ilə bağlı dini doqma kimi göstərmək olar (2).

Dünya miqyasında geniş yayılmış transplantasiya əməliyyatının İslam dininin normalarına uyğun əsaslandırılması və haram təriflərinin qeyd edilməsi məqsədilə Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində İslam Konfransı Təşkilatının nəzdindəki İslam Fiqh Akademiyasının 6-11 fevral 1988-ci il tarixdə bir qərarı qəbul edilmişdir. Həmin qərardakı hökmlər İslam alimlərinin gəldikləri ümumi qənaəti özündə əks etdirmiş və sözügedən məsələlərə bağlı qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Eyni bədən daxilində köçürmə yəni, insan bədənində orqanlarının yerinin dəyişdirilməsi anlamını əks etdirir. Buna yalnız köçürmə nəticəsində hasil olacaq faydanın meydana gəlməsini ehtimal edən zərərdən çox olacağına dair qəti bir qənaət olması şərt ilə icazə verilir (7.).

Yaşayan bir insandan orqan köçürmək yəni, genetik uyurluğu yoxlanılmış bir insandan götürülmüş orqanın digərinə nəql edilməsi anlamını ifadə edir. Həmçinin qeyd olunur ki, bir insandan digərinə yalnız onun yaşamasına ziyan vurmaq şərti ilə orqan trasnsplantasiyası həyata keçirilə bilər. İnsan yaşadığı müddətdə onda yeganə olan orqanının çıxarılaraq başqasına nəql edilməsi haram sayılır (7).

Ölüdən orqan götürüb başqasına nəql etmək bioloji ölümün baş verməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını təsdiq edən inkare dilməz faktın olmasından sonra həyata keçirilən əməliyyatdır. Bir şəxsin yaşaması və bədəninin bəzi əsas funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün lazım olan orqanlar ölmüş bir şəxsdən götürülüb nəql edilə bilər. Ancaq mütləq tələb kimi ya ölmüş şəxsin vəsiyyəti ya da varislərinin icazəsi olmalıdır. Əks halda bu növ transplantasiya haram sayılır. Bu qərarla orqanların satışı səbəbindən asılı olmayaraq haram sayılır və həyata keçirilməsi mümkün hesab edilir (7).

Qaraciyər və böyrək çatışmazlığı olan xəstələrin sağalma faizlərinin digər xəstələrə nisbətə yüksək olmasının səbəbi meytdən deyil, həmçinin, insandan da orqan köçürülməsinin mümkünlüyüdür. Lakin elə orqanlar var ki, məsələn, ürəyin, ağciyərlərin, mədəaltı vəzinin, transplantasiyası üçün yalnız meytdən götürülmüş orqanlar istifadə oluna bilər. Statistik məlumatların təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Respublikasında donor qismində çıxış etmək istəyən şəxslərin sayı çox azdır. Belə çətinliklərin aradan qaldırılmasının ən səmərəli yolu isə meytdən orqan transplantasiyasının həyata keçirilməsidir. Bir meytdən orqanlarının köçürülməsi təxminən 9-10 insanın həyatını xilas edə bilər. İnsan beyin ölümü keçirdikdən sonra onun hər bir orqanının yararlılıq vəziyyətini saxlaması üçün qısa bir vaxt çərçivəsində çıxarılaraq müəyyən tibbi məhlulda saxlanılmalıdır. Məsələn, tibb eliminə görə insanın ürəyi onun beyninin ölümündən sonra 6-8 saata, böyrəyi isə 10 saata qədər müddətdə transplantasiya olunması üçün yararlılığını saxlayır. Başqa sözlə desək, əgər bu müddət ərzində həmin orqanlar çıxarılaraq laborator şəraitdə xüsusi məhlulda saxlanılırsa, onlar transplantasiya üçün yararlı olar. Beyin ölümü diaqnozunun vaxtında qoyulmaması və orqanların müddət keçdikdən sonra sıradan çıxması onların transplantasi-

yasını mümkünsüz edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsinə əsasən, din dövlətdən ayrılır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir (1). Lakin əhalinin böyük hissəsinin müsəlman olması və İslam dininə sitayiş etməsi bu məsələyə dair müxtəlif yanaşmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Donordan orqan köçürüldüyü kimi meyitdən nə üçün orqan köçürülməsi həyata keçirilmir? Bunun səbəbini bir-biri ilə vəhdət təşkil edən amillərlə əlaqələndirə bilərik: 1) bu sahəni tənzimləyəcək konkret normativ hüquqi aktın olmaması; 2) orqanlarını vəsiyyəət etmək istəyən şəxsin müraciət etməsi üçün qurumun olmaması; 3) insanlar qədimdən dərin köklərə malik olan dini adət-ənənələrə əsaslanaraq ölmüş şəxsin orqanlarının çıxarılmasının haram hesab etmələri, həmçinin bunun meyitə qarşı hörmətsizlik olduğunu və ya ona əzab verdiyini güman etmələri; 4) kütləvi informasiya vasitələrində maarifləndirmə işlərinin aparılmaması və sair.

Yuxarıda sadaladığımız bütün problemlər öz həlli yollarını tapmalı və bir-birilə əlaqəli şəkildə bu məsələnin tənzimlənməsinə yönəlməlidir. Bununla bağlı mərkəzləşdirilmiş qurum təsis edilməli və həmin orqan vasitəsilə insanlara bu əməlin necə faydalı bir iş olduğunu təbliğ edən müxtəlif bilgiler verilməlidir. Kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən bu məsələlərin təbliğatına geniş yer ayrılmalı, hüquqşünas, din xadimi və həkimlər tərəfindən transplantasiya məqsədilə meyitdən orqan və (və ya) toxumaların götürülməsinin hüquqi, dini və tibbi aspektləri əhaliyə şərh edilməlidir. Meyitdən orqan və (və ya) toxumaların götürülməsini narazılıqla qarşılayan hissə cəmiyyətdə çoxluq təşkil edir. Övladını itirmiş valideyn üçün onun orqanlarını kiməsə bağışlamaq ağır olur və buna çox vaxt razı olmurlar. Lakin, cəmiyyətdə müntəzəm olaraq müvafiq qurumlar tərəfindən maarifləndirmə işi apararaq insanlara dəfn edildikdən bir neçə gün sonra torpaq altında qalıb çürüyəcək orqanların götürülməsinin meyit üçün heç bir işgəncə olmadığını, əvəzində isə həmin orqanların bir və ya bir neçə şəxsə həyat verəcəyini və bunun ölmüş şəxs üçün savab olduğu təlqin edilməlidir. İtirdiyi doğmasının əvəzinə mənən yeni, onun bir parçasını özündə daşıyan bir neçə insan qazana bilər. Bununla bağlı təbliğat işi məhz yaradılmış mərkəzləşdirilmiş qurum tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin tabeliyində müvafiq məsələləri tənzimləmək üçün qurumun olmaması, orqanlarını vəsiyyəət etmək istəyən insanların hara müraciət etmələri ilə bağlı çətinliklər yaradır. Yaranmış belə çətinliklər müvafiq struktur quruluşunu özündə əks etdirən qurumun yaranmasını zəruri edir. Fikrimizcə həmin qurumun strukturuna: 1) profilaktika qrupu; 2) orqanlarını vəsiyyəət etmək istəyən insanların müraciətlərinə baxan qrup; 3) tibbi müayinəni həyata keçirən qrup; 4) orqan bankının toplanmasını təmin edən qrup və 5) tibb müəssisələri ilə əlaqə qrupu daxil edilməsi məqsəddə müvafiq olardı. Struktur quruluşuna daxil olan qruplar öz fəaliyyətlərini bir-biri ilə və digər orqanlarla əlaqəli şəkildə qurmalıdır. Profilaktika qrupu həkim, hüquqşünas, din xadimindən ibarət tərkibdə kütləvi informasiya vasitələri ilə birgə əhali arasında bu məsələ haqqında məlumatlar verməklə, onlar tərəfindən ünvanlanmış sualları cavablandırmalıdır. Orqanlarını vəsiyyəət edən insanların müraciətinə baxan qrup ilk növbədə bunun onların müstəqill qərarları olmasını, yaş həddini, orqanını vəsiyyəət etməsi üçün yararlı olması məsələlərini araşdırmalıdır. Bildiyimiz kimi elə xəstələr var ki, onlardan orqan və toxumaların götürülməsi yolverilməz hesab edilir ki, buna misal QİÇS xəstələrini göstərə bilərik. Şəxsin donor qismində çıxış etmək istəməsi və ya gələcəkdə orqanlarının və toxumalarının götürülməsi üçün vəsiyyəət etməsi ilə məsələ həll edilmiş sayılır. Müvafiq həkimlərdən ibarət tibbi müayinəni həyata keçirən qrup müraciət etmiş şəxslərin tibbi müayinədən keçməsi üçün müddət təyin etməli, həmin müddət ərzində onların hər hansı xəstəlik keçirib-keçirməməsini müəyyən etmək üçün yoxlamalar həyata keçirilməli, xəstəlik keçirmiş şəxslərin vəsiyyəti ləğv olunmalıdır. Bunun həyata keçirilməsində əsas məqsəd operativliyin təmin edilməsi və şəxs hər hansı qəzada və ya digər səbəblərdən ölsə, onun orqanlarının gecikdirilmədən çıxarılaraq, müvafiq formada saxlanması təmin olunmasıdır. Orqan bankının toplanmasını təmin edən qrup isə öz fəaliyyətinin həyata keçirilməsində hüquq-mühafizə orqanlarının köməyindən istifadə etməlidir. Tibb müəssisələri ilə əlaqə qrupu isə daim yenilənmiş siyahını tibb müəssisələrinə göndərməklə operativliyi, dəqiqliyi, vaxtdan səmərəli istifadə olunmasını təmin etmiş olur.

28 oktyabr 1999-cu ildə müasir elmi nailiyyətlərə və tibbi təcrübəyə əsaslanaraq insan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən, “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası insan həyatının xilas edilməsi və sağlamlığının bərpası üçün cərrahiyyə əməliyyatı aparmaqla xəstədə olmayan və ya zədələnən orqan və (və ya) toxumaların donorun və ya insan meyitinin orqan və (və ya) toxumaları ilə əvəz edilməsidir”. Donordan transplantasiya üçün cüt orqanlardan birini, tək orqan və (və ya) toxumalardan isə o miqdarda və həcimdə götürmək olar ki, donorun həyatı üçün təhlükəli hallar, yaxud onun sağlamlığında bərpa olunmaz pozğunluq yaranmasın. Qanunun II fəsilində transplantasiya məqsədi ilə meyitdən orqan və (və ya) toxumaların götürülməsi ilə əlaqədar müddəalar öz əksini tapmışdır. Meyitdən orqan götürülməsi qanunvericilikdə öz əksini tapsa da hələ ki, Azərbaycan Respublikasında belə əməliyyatlar həyata keçirilmir. Qanunda qeyd olunur ki, yalnız həkim konsiliumu tərəfindən bioloji ölümün baş verməsini və baş-beyin fəaliyyətinin tam dayanmasını təsdiq edən inkaredilməz faktın olmasından sonra meyitdən orqan və (və ya) toxumalar köçürülə bilər. Lakin bunun üçün ya ölmüş şəxsin sağlığında yazılı razılığının olması ya da bu məsələyə münasibət bildirməyibse, yaxın qohumlarının, yaxudda qanuni nümayəndələrinin icazəsinin olması şərt kimi qanunda nəzərdə tutulur. Meyitdən orqan transplantasiyasını həyata keçirmək üçün mütləq hüquqi, mənəvi və tibbi amillər vəhdətdə götürülməlidir (4; 5.).

Ölmüş şəxsdən orqan transplantasiyası əməliyyatı həyata keçirilən ölkələrdə üç model mövcuddur. Bunlar iradə modeli, etiraz modeli və zərurət modelidir. İradə modelinə görə ölmüş şəxsdən orqan və (və ya) toxumalarını götürmək üçün, həmin şəxsin sağlığında yazılı formada buna razılıq bildirməsi vacib şərtidir. Əgər ölmüş şəxsin bununla bağlı heç bir yazılı və ya şifahi razılığı olmayıbsa, qohumlarından birinin razılığı ilə orqan və toxumaların götürülməsinə icazə verilir. Etiraz modelinə görə, ölmüş şəxsin və ya qohumlarının etirazı yoxsa meyitdən orqan götürülə bilər. Öldüyü zaman meyitindən orqan alınmasını

istəməyənlər bunu sağ olduğu müddətdə bildirməlidirlər. Əgər şəxs sağlığında etiraz etməyibse, ölümündən sonra orqanının götürülməsinə etiraz etmədiyi mənasına gəlir. Lakin, ölmüş şəxsin qohumları buna etiraz edərsə, orqan və toxumaların götürülməsinə icazə verilmir. Zərurət modelində ölmüş şəxsin və ya yaxınlarının mənəfəti ilə orqan çatışmazlığından əziyyət çəkən xəstənin mənəfəti qarşılaşdırılır. Yaxınlarının meyitin tamlığının pozulmamasına və həmçinin meyitə hörmət qoyulmasına maraqları olduğu halda, xəstələrin də sağlamlığına qovuşmaq hissədə maraqları nəzərə alınır. Etiraz modelində bu maraqlar qarşılaşdığı halda, qanun çərçivəsində hansı daha mühüm olarsa o maraq da qorunur. Ancaq şəxs sağlığında və ya yaxınları onun ölümündən sonra onun orqanlarının götürülməsinə etiraz edərsə o zaman ölmüş şəxsin orqanları götürülə bilməz. Zərurət modelinə görə meyitdən yalnız o halda orqan götürülə bilər ki, həmin orqanın xəstə üçün həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Əgər ölmüş şəxsdən götürülmüş orqan xəstə üçün vacib lazım deyilsə və həmin orqan nəql edilmədən də xəstə uzun müddət yaşaya bilərsə bu zaman zərurət modelinin tətbiq edilməsi yolverilməzdir. Məsələn, bir böyrəyinin dəyişilməsinə ehtiyacı olan xəstənin digər böyrəyi sağlamdırsa və həmin böyrəklə o uzun müddət yaşaya bilərsə bu zaman etiraz modelinə əsasən ölmüş şəxsin böyrəyi həmin şəxsə nəql edilə bilməz (10, s. 209-215).

“İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunda qeyd edilir ki, hər hansı şəxsi orqan və toxumaların götürülməsinə məcbur edənlər qanunvericiliyə uyğun olaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Həmçinin orqan və (və ya) toxumaların alqı-satqısı da qanunda yolverilməz hesab edilməklə, bu müddəanın pozulması məsuliyyətə səbəb olacağını özündə ehtiva edir. Məsuliyyət məsələsi isə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 137-ci (“İnsan orqanlarının və ya toxumalarının alqı-satqısı və onların transplantasiya məqsədilə götürülməsinə məcbur etmə”) maddəsi ilə tənzimlənir. Həmin maddə üç hissədən ibarətdir: 1) insan orqan və ya toxumalarının qanunsuz alqı-satqısı; 2) zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə insan orqanlarının və ya toxumalarının transplantasiyası məqsədilə götürülməsinə məcbur etmə; 3) eyni əməllər, zərərçəkmiş şəxsin köməkətsiz və-

ziyyətindən istifadə etməklə və ya onun təqsirkar şəxsdən maddi, xidməti və ya sair cəhətdən asılı olmasından istifadə etməklə törədildikdə (4.).

Fikrimizcə 137-ci maddənin birinci hissəsindəki “qanunsuz” sözü “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” qanunla ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, qanunun 17-ci maddəsində qeyd edilir ki, insan orqan və ya toxumaları alqı-satqı obyektinə ola bilməz. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il 17 noyabr tarixli 187 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası” Qaydaları və Şərtlərinin on altıncı bəndində qeyd edilir ki, transplantasiyanı həyata keçirən tibb müəssisələrinə insan orqanlarının və (və ya) toxumalarının alqı-satqısı, həmçinin onların götürülməsinə məcbur etmə halları müəyyən olunduqda, bu barədə dərhal aidiyyəti hüquq mühafizə orqanlarına məlumat verilməlidir. Yəni, birmənalı olaraq orqanların alqı-satqısı qanunsuz əməldir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 137.1-ci maddəsinin dizpozisiyasındakı “qanunsuz” sözünün qeyd olunması isə belə təsəvvür yaradır ki, sanki orqan alqı-satqısının qanuni formasının da mövcuddur (3; 4; 6.).

Diqqət çəkən məqamlardan biri odur ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ölmüş şəxsin orqan və ya toxumalarını alqı-satqı obyektinə çevirmək və ya icazəsiz olaraq orqan və ya toxumaların götürülüb xəstə şəxslərə nəql edilməsi ilə bağlı məsuliyyət nəzərdə tutan heç bir maddə mövcud deyil. Lakin müqayisə üçün qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə belə əməllər də cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Məsələn, Türkiyə Respublikasının Cəzə Qanununun 91-ci maddəsində hüquqa zidd olaraq, ölüdən orqan və ya toxuma götürülməsi məsələsi xüsusi olaraq qeyd edilmiş və bir il qədər azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur (11).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 137-ci maddəsində göstərilmiş cinayətin bilavasitə obyektinə qismində insanın sağlamlığının

təhlükəsizliyini təmin edən ictimai münasibətlər çıxış edir. Zərərçəkmiş qismində hər hansı fiziki şəxs tanınır. Maddənin şərhinə əsasən ölmüş şəxs bu cinayətdə zərərçəkmiş qismində çıxış edə bilməz. Əslində məzmunca eyni olan bu məsələləri bir-birindən cinayətin bilavasitə obyektinə fərqləndirir. Belə ki, meyitdən hər hansı bir orqanın qanunsuz olaraq götürülməsi, xalqımızın ümumi adət və ənənələrinə, əxlaq normaları ilə tənzimlənən ictimai mənəviyyətə zidd olduğundan həmin norma İctimai mənəviyyət əleyhinə olan cinayətlər” fəsilinə daxil edilməlidir. Sonda onu da qeyd etmək istərdik ki, statistik təhlil onu göstərir ki, artıq dünyanın bir çox ölkələrində həm sağlam insanlardan, həm də meyitdən götürülmüş orqanların alqı-satqısı ilə məşğul olan cinayətkarların sayı durmadan sürətlə artmaqdadır və bir çox hallarda bu transmilli cinayətkarlığa çevrilməkdədir. Ona görə də Cinayət Məcəlləsinə aşağıdakı redaksiyada normanın daxil edilməsini təklif edirik (6).

245-1. Meyit orqan və ya toxumalarının alqı-satqısı, onları transplantasiya məqsədilə icazəsiz götürmə, yaxud götürülməsinə ölmüş şəxsin yaxın qohumlarını və ya qanuni nümayəndələrini məcbur etmə:

245-1.1 Meyitdən orqan və (və ya) toxumaları alqı-satqı məqsədilə götürmə-

245-1.2. Meyitdən orqan və (və ya) toxumaları transplantasiya məqsədilə qanunsuz götürmə-

245-1.3 Bu Məcəllənin 245-1.1 və 245-1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər həkimin peşəsindən sui-istifadə etməklə törədildikdə-

245-1.4 Bu Məcəllənin 245-1.1 və 245-1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər ölmüş şəxsin yaxın qohumlarının və ya qanuni nümayəndələrinin təqsirkardan maddi, xidməti və ya sair cəhətdən asılı olmasından istifadə etməklə, yaxud hər hansı bir üsulla razılıq verməyə məcbur etməklə törədildikdə -

Список использованной литературы:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı - 2018. 92 səhifə;
2. Qurani Kərim. Vasif Məmmədliyev, Ziya Bünyadov. 1992;
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. “Hüquq Ədəbiyyatı”, Bakı - 2018;

4. “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 28 oktyabr 1999 - cu il;
5. “İnsan orqan və (və ya) toxumalarının transplantasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktların təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı, 17 noyabr 2011;
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı - 2018;
7. İslam Fiqh Akademiyasının qərarı. 1988; (www.muselmanlar.com)
8. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsi;
9. İnternet məlumatı. <https://sorulaislamiyet.com/>
10. Organ bağıışı və organ naklinde ortaya çıkan sorunlar-Şafak Parlak, Tibb dergisi 2009, 222 səh;
11. Türk Ceza Qanunu. 26 sentyabr 2004-cü il;
12. Organ trade-Wikipedia.

Табассум Хюмбетли

ЮРИДИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСПЛАНТАЦИИ ОРГАНАХ

Резюме

Актуальность темы можно отметить, что в нашей республике вопросы трансплантации органов из трупа всё еще остаются за пределами правового регулирования. Если учесть, что каждый пожертвованный орган, каждая успешная операция по трансплантации - это выражение одной спасённой жизни, то было бы целесообразным отношение законодательства по этому вопросу.

Tabassum Humbatli

THE JUDICAL AND PRACTICAL PROBLEMS OF ORGAN TRANSPANTION

Summary

Finally, the issue of the relevance of the subject can be noted that in our Republic, body-transplantation issues still remain beyond legal regulation. Donated organ expresses a lifelong survival of every successful transplant operation, it would be expedient for the legislature to express its position on this issue.

ÜLVİ BAYRAMOV

Milli Aviasiya Akademiyasının “Hüquqşünaslıq” kafedrasının magistri

UOT 342

GƏNC TƏDQIQATÇININ BAXIŞI

YERLİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİ ÜZRƏ SƏLAHIYYƏTLƏRİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: bələdiyyə, yerli özünüidarəetmə, səlahiyyət, status, Avropa Xartiyası.

Ключевые слова: муниципалитет, местное самоуправление, полномочия, статус, Европейская Хартия.

Keywords: municipality, local self-government, authority, status, European Charter.

Məqalədə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi yolları göstərilir. Məqalədə həmçinin mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində olan səlahiyyətlərinə də toxunulmuş və bu sahədə olan problemlər qeyd olunub.

Yerli özünüidarəetmə qeyri-dövlət sistemidir. Onu dövlət hakimiyyəti, dövlət idarəetməsi hesab etmək olmaz. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə də hakimiyyətdir. Lakin dövlət hakimiyyəti deyildir. Yerli özünüidarəetmə ictimai-kütləvi hakimiyyətdir. Bu cür hakimiyyət cəmiyyətin idarə olunmasında vətəndaşların iştirak forması olub, xalq hakimiyyətini ifadə edir. (3, s.103)

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən yerli özünüidarə orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsindən müstəqildirlər. Dövlətimizin qanunvericiliyi bu səlahiyyətlərin məhdudlaşdırılmasını qadağan edir.

Yerli özünüidarə orqanının səlahiyyəti yerli özünüidarə əhalinin, seçkili və digər orqanlarının müvafiq ərizədəki vəzifə və funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan bələdiyyə hüquq normaları ilə möhkəmləndirilmiş hüquq və vəzifələrin məcmusudur.

Yerli özünüidarənin səlahiyyətləri bilavasitə əhali tərəfindən həyata keçirilir.

Yerli özünüidarəetmənin səlahiyyətlərinin bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

a) yerli özünüidarə haqqında qanunvericilik,

bələdiyyə nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirən səlahiyyətlər

b) yerli özünüidarəetmənin ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətlərinin icrası ilə bağlı səlahiyyətlərinin icrası ilə bağlı səlahiyyətlər.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının aşağıdakı əsas səlahiyyətləri konstitusiyamızın 144-cü maddəsində göstərilmişdir:

- bələdiyyə üzvlərinin səlahiyyətlərinin tanınması, qanunla müəyyən edilmiş hallarda onların səlahiyyətlərinin itirilməsi və səlahiyyətlərinə xitam verilməsi;

- bələdiyyənin reqlamentinin təsdiq edilməsi;
- bələdiyyənin sədrinin və onun müavinlərinin, daimi və başqa komissiyaların seçilməsi;
- yerli vergilərin və ödənişlərin müəyyən edilməsi;

- yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi;

- bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam;

- yerli sosial müdafiə və sosial inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi;

- yerli iqtisadi inkişaf proqramlarının qəbul və icra edilməsi;

- yerli ekoloji proqramların qəbul və icra edilməsi (1, mad.144).

Yerli səviyyədə hakimiyyətin təşkili ilə bağlı məsələnin həlli ölkənin idarə olunması sisteminin düzgün qurulması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasının 3-cü maddəsinə uyğun olaraq yerli hakimiyyət yerli əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin böyük bir hissəsini nizamla salmaq və onu idarə etmək hüququnu yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirir. Predmeti yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllindən ibarət olan bu hüquq Azərbaycan Respublikasında dövlətə, dövləti təmsil edən yerli icra hakimiyyətinə və yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrə

məxsusdur. Göründüyü kimi, yerli özünüidarəetmə haqqında Avropa Xartiyasından fərqli olaraq, Azərbaycanın qanunvericilik sistemi yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə səlahiyyətlərin dövləti təmsil edən mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə bələdiyyələr arasında bölünməsinə nəzərdə tutur.

“Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq yerli özünüidarə, yerli əhəmiyyətli məsələlərin nümayəndəli kollegial orqanlar (bələdiyyələr) və ya vətəndaşların yığıncaqları tərəfindən həll edilməsi üzrə idarəetmə fəaliyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Qanunun 2-ci maddəsinə görə, yerli əhəmiyyətli məsələlər - bələdiyyə əhalisinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilən məsələlər kimi qiymətləndirilir. (3, s.5-6) Bələdiyyələrin nizamnamələrinə uyğun olaraq bələdiyyə orqanlarının yaradılması, onlara yerli özünüidarə məsələlərini həll etmək üçün səlahiyyətlərin verilməsi, bələdiyyələrin və onların orqanlarının dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminə daxil edilməməsi, habelə dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri tərəfindən yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinə yol verilməməsinə dair müddəalar həmin Qanunun 14-cü maddəsində təsbit olunmuşdur. Yuxarıdakı müddəaların məzmununun təhlili göstərir ki, bələdiyyələr vasitəsilə yerli özünüidarəni həyata keçirməkdə başlıca məqsəd bələdiyyə ərazisində məskunlaşmış əhalinin həyat fəaliyyətinin təmin edilməsindən ibarət olan yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etməkdir.

Eyni zamanda, Qanuna görə, yerli özünüidarənin dövlət orqanları və dövlətin vəzifəli şəxsləri tərəfindən həyata keçirilməsinə yol verilmir. Buradan, həm də dövlət orqanlarının yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə hər hansı səlahiyyətlərlə təmin olunmasının qeyri-mümkünlüyü barədə nəticə çıxarmaq mümkündür. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, bələdiyyənin ərazisi dövlətin ümumi ərazisinin bir hissəsidir, yerli sakinlər isə dövlətin vətəndaşları hesab olunurlar. Bələdiyyənin statusu dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən ölkənin Konstitusiyasında və qanunlarında müəyyən edilir və qorunur, yerli əhəmiyyətli məsələlər vahid dövlət siyasəti çərçivəsində həll edilir. Yerli özünüidarə orqanlarının qərarları müvafiq ərazidə hamı üçün məcburidir, bələdiyyə

yələr qanun əsasında ayrı-ayrı dövlət səlahiyyətləri ilə təmin olunurlar, yerli özünüidarə orqanlarının, dövlətdən fərqli olaraq, özünün səlahiyyət dairəsini müstəqil müəyyən etmək və suverenlik hüququ yoxdur (7, s.16-17).

Bunlardan başqa, yerli özünüidarə orqanlarının özünün qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirmək hüququ yoxdur. Yerli əhalinin mənafeyi naminə bələdiyyənin qanun qəbul etmək hüququna malik olmaması yerli özünüidarəni fərqləndirən mühüm meyardır. Yerli özünüidarə orqanları əlavə aktlar qəbul edirlər. Normativ aktlar kimi bələdiyyənin çıxardığı qərarlar, əmr və sərəncamlar bələdiyyə ərazilərində yaşayan fiziki şəxslər və onun ərazilərində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburi xarakter daşıyırlar (5, s.528).

Yerli özünüidarə orqanlarının qeyri-dövlət xarakteri əsaslandırılarkən, aşağıdakı dəlilləri də nəzərə almaq lazımdır: yerli özünüidarə sisteminə ciddi tabelik yoxdur: həmin orqanlar dövlətin adından fəaliyyət göstərmirlər; yerli əhəmiyyətli məsələləri öz ərazilərinin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla həll edirlər; onların maliyyə-iqtisadi əsasını bələdiyyə mülkiyyəti və yerli büdcə təşkil edir; onlar, respublika orqanları ilə müqayisədə əhali ilə daha sıx əlaqəyə malikdirlər; yerli özünüidarə orqanlarının siyasi funksiyaları yoxdur (8, s.25).

Həll edilməsi yerli özünüidarə orqanlarının səlahiyyət sahəsinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlər barədə azərbaycanlı mütəxəssislərin fikirləri müxtəlifdir. Z.Qaralov mərkəzi və yerli icra hakimiyyətlərində cəmləşdirilmiş yerli problemlər üzrə səlahiyyətlərin təcridən bələdiyyələrə verilməsinin zəruriliyini əsaslandırır, lakin həmin məsələlərin nədən ibarət olmasını aydınlaşdırmır (2, s.14).

İ.O.Quliyev Azərbaycan Respublikasının bələdiyyə qanunvericiliyinin müddəaları əsasında ilk dəfə bələdiyyələrin səlahiyyət sahəsinə aid edilən yerli əhəmiyyətli məsələlərin dairəsini müəyyən etmişdir (6, s.123-124). İ.O. Quliyevin fikrincə, konstitusiya və qanunla müəyyən edilmiş aşağıdakı məsələlər yerli əhəmiyyətli məsələlərin sırasına daxildir: bələdiyyə təşkilatlarının nizamnamələrinin qəbul edilməsi və dəyişdirilməsi; onlara əməl olunmasına nəzarət olunması, bələdiyyə mülkiyyətinə sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam vermək; yerli maliyyə, yerli büdcənin formalaşması, təsdiqi və icra edilməsi, yerli ver-

gi və ödənişlərin müəyyən edilməsi, başqa yerli əhəmiyyətli maliyyə məsələlərinin həlli; bələdiyyə təşkilatının kompleks sosial-iqtisadi inkişafı; bələdiyyə mənzil fondlarının və qeyri-yaşayış tikililərinin təşkili və istifadəsi; bələdiyyə məktəbəqədər, əsas ümumtəhsil məktəblərinin təşkili, təminatı və inkişafı; əhalinin sanitar rifahının təminatı; ictimai qayda-qanunun mühafizəsində iştirakı, bələdiyyə əsası işinin mühafizəsi orqanlarının təşkili və təminatında iştirakı, onların fəaliyyətinə nəzarət; mənzil və sosial-mədəniyyət quruculuğu üçün şəraitin yaradılması; bələdiyyə təşkilatı ərazisində torpaqlardan istifadəyə nəzarət; bələdiyyə təşkilatı ərazisində planlaşdırma və tikintinin tənzimlənməsi; yerli əhəmiyyətli su obyektlərindən, faydalı qazıntı yataqlarından və yeraltı sərvətlərdən yerli əhəmiyyətli yeraltı qurğuların tikintisi üçün istifadəsinin tənzimlənməsi; bələdiyyə enerji, qaz, istilik və su təchizatının və kanalizasiyaların təşkili, təminatı və inkişafı; əhalinin və bələdiyyə idarələrinin istifadə təchizatı; bələdiyyə yol tikintisi və yerli əhəmiyyətli yolların təmiri; bələdiyyə təşkilatı ərazisinin abadlığı və yaşıllaşdırılması, məişət tullantılarından istifadə edilməsi və onların emalı; ritual xidmətlər və dəfn yerlərinin saxlanması; bələdiyyə arxivlərinin təşkili və qorunması; əhalinin və bələdiyyə idarələrinin nəqliyyat xidməti; əhalinin rabitə xidməti ilə təmin edilməsi; əhalinin ticarət, ictimai yeməxanalar və məişət xidmətləri ilə təmin edilməsi üçün, mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması; bələdiyyə mülkiyyətində olan tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması; bələdiyyə mətbuat xidmətinin təşkili və təminatı; bələdiyyə təşkilatının kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti üçün, tamaşa tədbirlərinin təşkili, bədən tərbiyəsi və idmanın inkişafı üçün şəraitin yaradılması; əhalinin əmək məşğulluğuna sosial dəstək və yardımın təmin edilməsi; bələdiyyə təşkilatı ərazisində ətraf mühitin mühafizəsində iştirak etmək; yangın təhlükəsizliyinin təmin edilməsində iştirak etmək bələdiyyə yangınsöndürmə xidmətinin təşkili.

Həlli bələdiyyələrin səlahiyyət sahəsinə aid edilən yuxarıda sadalanan məsələlərin bələdiyyələrin institusional funksiyalarına adekvatlığı barədə prof. İ.O. Quliyev yazır ki, yerli özünüidarəetmə fəaliyyətində, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və ictimai qayda-qanunun mühafizəsinə aid olan yerli əhəmiyyət-

li məsələlərin həll olunmasına və onlara bu istiqamətdə hakimiyyət orqanları səlahiyyətlərinin verilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan qanunvericiliyi ilə təsbit edilmiş səlahiyyətləri digər Avropa ölkələrinə, xüsusilə Rusiya ilə nisbətə o qədər də geniş deyildir. Bundan əlavə, Azərbaycanda bələdiyyələrlə münasibətdə səlahiyyətlər prinsipi hələ lazımi səviyyədə dəqiq bölünməmiş və həll olunmamışdır (6, s.124).

Yerli əhəmiyyətli məsələlər-bələdiyyə əhalisinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə təmin edilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilən məsələlər olduğuna görə, onların həllini təmin edən səlahiyyətlər bələdiyyələrə verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının bələdiyyə sistemi 1999-cu ilin dekabr ayından mövcuddur. Yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli sahəsində Azərbaycan bələdiyyələrinin təcrübəsinin olduqca məhdud olmasına baxmayaraq, onların fəaliyyəti ayı-ayrı yaşayış məntəqələrində məskunlaşan əhalinin gündəlik ehtiyaclarının təmin olunmasına yönəlmişdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyə sisteminin yaradıldığı indiki mərhələdə bələdiyyə əhalisinin həyat fəaliyyətinin bilavasitə təmin edilməsi ilə bağlı olan bütün məsələləri və onların həllini təmin edən səlahiyyətləri bələdiyyələrə tapşırmaq qeyri-mümkündür. Bunun başlıca səbəbini mərkəzi və regional hakimiyyət orqanlarının əksmərkəzləşmə prosesini ləng həyata keçirmələrində görmək olar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, qanunlarının, Prezidentin sərəncamlarının, Nazirlər Kabinetinin qərarlarının yerli iqtisadi-sosial sahələr üzrə mülkiyyət obyektlərinin və müvafiq səlahiyyətlərin bələdiyyələrə verilməsinə dair müddəalarının icra olunması, hökumətin regional sosial-iqtisadi inkişaf və ekoloji proqramlarının həyata keçirilməsi, yerli özünüidarənin maliyyə-iqtisadi əsaslarının möhkəmləndirilməsi üzrə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin qanunvericilikdə təsbit edilməsi və təcrübədə tətbiq edilməsi ilə bağlı problemlərin həllinin zəruriliyini təsdiq edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: “Hüquq Yayın Evi” 2018
2. Azərbaycan Respublikasında bələdiyyələrin hüquqi əsasları. Bakı. NAKSUANA, 2005
3. Allahverdiyev S.S. Konstitusiya və hüququn əsasları Bakı, “Digesta” 2009
4. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il) “Azərbaycan” qəzeti, №148 (2338) , 28 iyul 1999-cu il
5. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhı. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı. 2010
6. Quliyev İ.O. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin nəzəri və hüquqi əsasları. Bakı, 2006
7. Кармолицкий А.А. К вопросу о местной администрации как органе управления. //Вестник МГУ. Сер.И. Право.1993, №3
8. Шугрина Е.С. Муниципальное право. Учебник. М., «Дело», 1999

Ульви Байрамов

**СПОСОБЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ВЛАСТИ
НАД РЕШЕНИЕМ МЕСТНЫХ ПРОБЛЕМ**

В статье рассматриваются способы реализации полномочий местного самоуправления по решению значимых вопросов. В месте с тем, затропугы полномочия центральных органов власти при решении важных вопросов местного значения и имеющихся в этой сфере проблемах.

Ulvi Bayramov

WAYS OF EXERCISING POWER TO SOLVE LOCAL PROBLEMS

The article outlines ways to exercise authority over the issues of local significance. The article also touched upon the powers of the central executive power bodies in addressing issues of local significance and highlighted problems in this area.

**Polis Akademiyasının Elmi Xəbərləri jurnalına
məqalələrin təqdim olunmasına dair tələblər**

Məqalənin mətni Microsoft Office Word proqramında, Times New Roman şriftində (şriftin ölçüsü 12), 1 intervalda, yuxarı və aşağıda 25 mm, soldan və sağdan 20 mm boş yer saxlamaqla yığılmalıdır.

Məqalənin strukturunda aşağıdakı informasiya təqdim edilməlidir:

- UOT (universal onluq təsnifat);
- məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və vəzifəsi, elektron poçt ünvanı və mobil telefon nömrəsi;
- açar sözlər (Azərbaycan, rus və ingilis dillərində - 5-7 söz);
- annotasiya (məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı verilməklə azərbaycan, ingilis və rus dillərində - 4-5 sətir);
- istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı əlifba sırası ilə yazılmalı və nömrələnməlidir.
- Mətndəki istinaddan sonra istifadə edilmiş ədəbiyyatın sıra nömrəsi və müvafiq səhifələr kvadrat mötərizədə göstərilir. Məsələn: [15, s.120-122]. Mətnin altında sətiraltı istinadlar verilməməlidir.
- Məqalənin həcmi 5-10 səhifə olmaqla azərbaycan, rus və ingilis dillərində təqdim oluna bilər.

Məqalələrin göndərilməsi üçün elektron ünvan: vuqar.mansurov@list.ru
Əlaqə telefonu: +994 55-553-44-17 poliselmi.xeberleri@bk.ru

Общие требования к оформлению научной статьи для публикации в журнале «Научный вестник Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики».

Текст статьи должен быть набран в текстовом редакторе Word, шрифт Times New Roman, размер шрифта - 14, межстрочный интервал - 1,5, поля 2,5 см со всех сторон.

В статье должна быть представлена следующая информация об ее авторе:

- УДК (Универсальная Десятичная Классификация);
- фамилия, имя, отчество авторов и соавторов;
- ученая степень, ученое звание;
- должность, место работы (если таковое имеется);
- контактная информация (контактный номер телефона, e-mail);
- название статьи (на русском и английском языке);
- ключевые слова (5-7 слов) (на русском и английском языке);
- аннотация (4–5 строк) (на русском и английском языке);
- литература. В тексте ссылки нумеруются в квадратных скобках, номер указывает на источник в списке литературы. Сноски оформляются в []. Пример – [1, с. 44]
- Представляемые статьи должны соответствовать тематике журнала, быть оригинальными, не опубликованными ранее в других печатных или электронных изданиях.
- Объем статьи не должен превышать 5-10 страниц

Электронный адрес для направления научных статей: vuqar.mansurov@list.ru
Контактный телефон: +994 55-553-44-17 poliselmi.xeberleri@bk.ru

***Dərc olunan məqalələrin məzmununa görə redaksiya heyəti məsuliyyət daşıdır!
Редакция не несет ответственности за содержание публикуемых статей!***

Düzəlişlər

Əvvəlki nömrələrin mətnləri üçün:

ISSN 2307-2504

9 772307 250006

DİN-in Polis Akademiyası

Azərbaycan Respublikası AZ-1044, Bakı şəh.,
Şüvelan qəsəbəsi, Almaz İldırım küç. 3,
Web: www.pa.edu.az
e-mail: poliselmi.xeberleri@bk.ru